

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ВОЛИНСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ЛЕСІ УКРАЇНКИ
МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ВОЛИНСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ЛЕСІ УКРАЇНКИ**

Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису

УДК 902.2 (477.82-21)(043.5)

Б 33

БАЮК ВІКТОР ГЕННАДІЙОВИЧ

ДИСЕРТАЦІЯ

**СТАНОВЛЕННЯ ТА ЕВОЛЮЦІЯ АРХЕОЛОГІЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ
ЛУЦЬКА ТА ЙОГО ОКОЛИЦЬ**

Спеціальність – 07.00.01–історія України

Історичні науки

Подається на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук

Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей, результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело

_____ В.Г.Баюк

Науковий керівник: ФІЛПОВИЧ МИРОСЛАВА БОГДАНІВНА, кандидат історичних наук, доцент

Луцьк – 2023

АНОТАЦІЯ

Баюк В. Г. Становлення та еволюція археологічних досліджень Луцька та його околиць. Кваліфікаційна робота на правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук за спеціальністю 07.00.01 - історія України. Волинський національний університет імені Лесі Українки. Луцьк, 2023 р.

Дисертація є результатом комплексного науково-історичного дослідження становлення та розвитку археологічних досліджень Луцька, міста яке впродовж тривалого часу було центром унікального історико-географічного регіону – Волині. Це призвело до формування тут чималої кількості оборонних, культових та господарських об'єктів, які з позиції сучасного комплексного підходу до історичного пізнання розпочинають досліджуватися лише з початку ХХ ст. А між тим, Волинь загалом і Луцьк, зокрема, це особливий регіон, як з географічної точки зору, так і з позиції внутрішніх історичних характеристик, які притаманні цьому прикордонному краю. Взаємовплив та взаємопроникнення культур у досліджуваному регіоні був величезним як із найдавніших часів, так і у період середньовіччя, адже тут перетиналися протослов'янська, давньоруська, польська та литовська культури, накладалися елементи західноєвропейської цивілізації і східних народів. У наступні століття Луцьк продовжує, наче губка, вбирати у себе усе нові і нові елементи найширшого спектру матеріальної культури, усе тісніше вплітаючись у регіональні та міжнародні контакти. Саме тому вивчення становлення та розвитку археологічних досліджень Луцька вимагає від дослідника аналізу величезного комплексу чинників та особливостей цього процесу. І оскільки, у сучасній українській історіографії такого дослідження не існує, актуальність та наукова новизна теми є беззаперечними.

Структура і обсяг дисертаційної роботи обумовлені її предметом, метою та завданнями. Дисертація побудована за проблемно-хронологічним

принципом і складається із вступу, чотирьох розділів, поділених на 11 підрозділів, висновків, списку використаних джерел, що складає 340 позицій, додатків (окремим томом). Обсяг тексту дисертації складає 216 сторінок, загальний обсяг 268 сторінки (з посторінковими посиланнями).

Мета дослідження - комплексно та об'єктивно дослідити етапи становлення та еволюцію археологічних досліджень Луцька та його околиць.

Об'єктом у дисертації виступають археологічні дослідження.

Предметом дослідження є етапи становлення та розвитку археологічних досліджень Луцька та його околиць.

Наукова новизна одержаних результатів полягає у тому, що це перше комплексне дослідження становлення та еволюції археологічних досліджень Луцька та його околиць у період із найдавніших часів і до сучасних днів.

У результаті здійсненого наукового пошуку отримані такі нові результати:

вперше:

- систематизовано усю наявну історіографію, яка відтворює процес археологічних досліджень Луцька та його околиць;
- сформульовано і обґрунтовано понятійний апарат дослідження;
- здійснено порівняльний аналіз археологічних розвідок, що на різних історичних етапах проходили у місті та в його околицях, визначено їх особливості;
- вперше введено в науковий обіг результати власних археологічних досліджень міста Луцька та його околиць;

отримали подальший розвиток:

- розроблення історіографічної та джерельної бази проблеми;
- власні археологічні дослідження як метод історичного пізнання;
- систематизовано археологічну колекцію фондів Державного історико-культурного заповідника у місті Луцьку як місце зберігання та опрацювання матеріалів досліджень.

Перший розділ «Історіографія та джерельна база досліджень» присвячено аналізу історіографії і джерельної бази дисертації. Історіографію розділено на три умовні групи: перша – це праці узагальнюючого характеру, у яких досліджувана у дисертації наукова проблема, не розглядається, але їхній характер дозволяє скласти цілісну картину історичного процесу, яка є необхідною для розуміння характеру процесів, що відбувалися в суспільно-політичному, науковому та культурному просторі Луцька та Волині загалом; друга група історіографії – це роботи, які стосуються саме археологічних досліджень, але їхня географія та хронологічний діапазон є значно ширшими, аніж передбачає представлена дисертація. Третя група, – це наукові праці, що мають безпосередній зв'язок із темою дисертації, розкриваючи її окремі аспекти, деталі, тощо. Саме третя група історіографії стала найважливішою для проведеного наукового дослідження.

Джерельна база, використана для написання дисертації є, доволі, широкою, різноплановою та інформаційно насиченою, що дозволило документально підсилити аналітичні висновки стосовно особливостей становлення і розвитку археологічних досліджень Луцька. Археологічні джерела, опубліковані документальні матеріали у сумі склали широкую джерельну базу дисертації.

У другому розділі «Етапи археологічних досліджень Луцька» прослідковано та виокремлено основні етапи різнопланових археологічних досліджень, які проводилися у Луцьку від середини ХІХ ст. до сьогодення. За основу взято хронологічний принцип, усі дослідження розділені за періодами входження Луцька до різних держав: Російської імперії, Польської держави та Радянського союзу, особлива увага приділена науковим археологічним дослідженням після здобуття Україною Незалежності.

Третій розділ дисертації «Археологічні дослідження поселенської структури Луцького мікрорегіону» присвячено аналізу проведених досліджень найближчої до міста поселенської округи: опорних городищ та

відкритих селищ, які були невід'ємними складовими частинами Луцької поселенської агломерації.

Четвертий розділ «Археологічна реконструкція Луцька XII-XVI ст.» характеризує чинники трансформації Луцька як класичного феодального міста та на основі археологічних джерел характеризує його функціональну забудову, матеріальну культуру та міжнародні зв'язки.

Заключними компонентами дисертації є **«Висновки»**, **«Список використаних джерел»** та **«Додатки»**. У «Висновках» сформульовано загальні підсумки здійсненого дослідження, дано відповіді на завдання, які визначалися дисертантом.

До «Списку використаних джерел» увійшли різноманітні типи історичних джерел: архівні документи, звіти польові щоденники археологічних розкопок, що у різний час проводилися у Луцьку, а також наукові статті та монографії, які прямо чи опосередковано стосуються досліджуваної проблеми. Усі ці матеріали склали основу для проведення дослідження.

Розділ «Додатки» покликаний доповнити та проілюструвати текст дисертації конкретними матеріалами, здобутими внаслідок проведення наукових досліджень. Сюди включено матеріали наукових археологічних звітів як минулих років так і, особливо, матеріали дисертанта, здобуті ним під час проведення власних стаціонарних археологічних досліджень та аналізу їх результатів.

На основі власних досліджень автором розроблено частину чинного Історико-архітектурного опорного плану міста Луцька стосовно територій пам'яток міста та їх охоронних зон, затвердженого наказом МКІП України. Сформульовані наукові положення та аналітичні висновки можуть бути використані у наступних сферах:

- при розробці проєктної документації на реставрацію чи ремонт території і об'єктів історико-культурної спадщини Луцька;

- науково-дослідницькій для поглиблення знань та у загальних працях з історії України та країн і народів, які перебували на цих теренах у період Середньовіччя та Нового часу;
- матеріали дисертації та її висновки можуть бути використані для переекспозиції Музею археології Волинського національного університету імені Лесі Українки, історико-культурного заповідника у місті Луцьку, та організацій екскурсій;
- при читанні загальних курсів і спецкурсів у вищих навчальних закладах на історичних спеціальностях, а також у краєзнавчих студіях.

Ключові слова: Луцьк, археологічні розкопки, археологічні пам'ятки, Луцький Верхній та Окольний замки, Волинь, Луцький мікрорегіон, поселенська структура.

ABSTRACT

Baiuk V. H. Formation and Evolution of Archaeological Research in Lutsk and its Environs. – Manuscript.

Dissertation for the degree of Candidate of Historical Sciences majoring in 07.00.01 – History of Ukraine. Lesya Ukrainka Volyn National University, Ministry of Education and Science of Ukraine – Lutsk, 2023.

The dissertation is the report of a comprehensive scientific and historical study of the formation and evolution of archaeological research in Lutsk, a city that has long been the center of Volyn, a unique historical and geographical region. All this led to the building of numerous defence, religious and economic facilities, which, from the standpoint of the modern integrated approach to historical knowledge, became the focus of study only from the beginning of the 20th century. Moreover, Volyn as a whole and Lutsk, in particular, are a special region, both from the geographical perspective and from the standpoint of intrinsic historical characteristics that are typical for this border region. Cross impact and interpenetration of cultures in Volyn region were enormous both in ancient times and in the Middle Ages. It is here, where the Proto-Slavic, Old Russian, Polish and Lithuanian cultures merged, and elements of West European civilization and Eastern peoples overlapped. In the following centuries, Lutsk continues to absorb increasingly more new elements of the wide range of material culture, becoming more closely intertwined with regional and international contacts. For this reason, the study of the formation and evolution of archaeological research in Lutsk makes the author analyze a huge complex of factors and features of this process. The absence of such research in modern Ukrainian historiography makes the topic's relevance and scientific novelty indisputable.

The structure and scope of the dissertation work are determined by its subject, purpose and objectives. The dissertation is based on the chronological principle and consists of an introduction, four chapters divided into 11 subsections, conclusions, a list of sources used, which is 340 positions, applications (in a separate volume).

The volume of the dissertation text is 216 pages, the total volume is 268 pages (with page links).

The purpose of the study is to comprehensively and objectively study the stages of formation and evolution of archaeological research in Lutsk and its surroundings.

The object in the thesis are archaeological research.

The subject of research is the stages of formation and development of archaeological research of Lutsk and its surroundings.

The scientific novelty of the obtained results lies in the fact that this is the first comprehensive study of the formation and evolution of archaeological research of Lutsk and its surroundings in the period from ancient times to modern days.

As a result of the scientific research, the following new results were obtained:

First:

- systematized all available historiography, which reproduces the process of archaeological research of Lutsk and its surroundings;
- formulated and substantiated conceptual apparatus of research;
- a comparative analysis of archaeological explorations that took place at different historical stages in the city and in its vicinity was carried out, their features were determined;
- for the first time the results of own archaeological research of the city of Lutsk and its environs were put into scientific circulation;

received further development:

- development of historiographic and source base of the problem;
- own archaeological research as a method of historical knowledge;
- the archaeological collection of funds of the State Historical and Cultural Reserve in the city of Lutsk as a place of storage and processing of research materials has been systematized.

Chapter 1 ‘Historiography and the source base of research’ is devoted to the analysis of historiography and the source base of the dissertation. Historiography is classified into three groups. The first group is papers of general nature, in which the

scientific topic studied in the dissertation is not raised, but their content makes it possible to draw up a holistic picture of the historical process, which enables to understand the essence of processes in the sociopolitical, scientific and cultural realms of Lutsk and Volyn. The second group of historiography is papers that deal specifically with archaeological research, but their geography and chronological range are beyond the scope of the present dissertation. The third group is scientific papers that are closely related to the topic of the dissertation, depicting its special aspects, details, etc. It was the third group of historiographic papers that became most important for the conducted scientific research.

The source base used to write the dissertation is quite large, diverse and informative, which gave documentary confirmation of analytical conclusions as to the special aspects of the formation and evolution of archaeological research in Lutsk. Archaeological sources and published documentary materials made a large source base for the dissertation.

Chapter 2 ‘Stages of Archaeological Research in Lutsk’ studies and highlights the main stages of various archaeological research that has been carried out in Lutsk since the middle of the 19th century to the present. The author took the chronological principle as the basic one. All studies are classified according to the periods when Lutsk was part of such states as the Russian Empire, the Polish State and the Soviet Union. Particular attention is paid to scientific archaeological research of Post-Independent Ukraine.

Chapter 3 of the dissertation ‘Archaeological research of the settlement pattern of Lutsk microregion’ is devoted to the analysis of studies carried out in the settlement district nearby the city, i.e. main fortified settlements and open unfortified settlements, which were comprised by Lutsk settlement agglomeration.

Chapter 4 ‘Archaeological reconstruction of Lutsk of 12th-16th centuries’ describes the transformation factors of Lutsk into a classical feudal city and, based on archaeological sources, characterizes its functional buildings, material culture and international relations.

Final parts of the dissertation are **Conclusions, Reference List and Annexes**. In Conclusions, the general results of the study are drawn, and explanations to the objectives set by the dissertation author are given.

Reference List includes various types of historical sources - archival documents, reports, field diaries of archaeological excavations carried out in Lutsk at different times, as well as scientific articles and monographs directly or indirectly related to the topic under study. All these materials formed the basis for the study.

Chapter 'Annexes' is intended to supplement and illustrate the text of the dissertation with specific materials derived from scientific research. This includes the materials of scientific archaeological reports of both past years and the materials of the dissertation author obtained by him during his own stationary archaeological research and analysis of its results.

- Based on his own research, the author has developed a part of the current Historical and architectural reference plan of the city of Lutsk regarding the territories *of the city's monuments and their protected zones, approved by the order of the MCIP of Ukraine. The formulated scientific provisions and analytical conclusions can be used in the following areas:*
- in the development of project documentation for the restoration or repair of the territory and objects of historical and cultural heritage of Lutsk;
- research to deepen knowledge and in general works on the history of Ukraine and the countries and peoples that were in these territories during the Middle Ages and the New Age;
- materials of the dissertation and its conclusions can be used for re-exposition of the Museum of Archeology of Volyn National University named after Lesya Ukrainka, historical and cultural reserve in the city of Lutsk, and organization of excursions;
- when reading general courses and special courses in higher educational institutions in historical specialties, as well as in local history studies.

Key words: Lutsk, archaeological excavations, archaeological monuments, Lutsk High and Roundabout castles, Volyn, Lutsk microregion, settlement pattern.

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ АВТОРА ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Статті у фахових виданнях:

1. Баюк В. Селище Княжої доби на території урочища Гнідавська Гірка. *Науковий вісник Волинського національного університету імені Лесі Українки. Історичні науки.* №22. // За ред. С.Гаврилук. Луцьк: «Вежа», 2009. Ст. 64-68.
2. Баюк В. Польові дослідження пам'ятки археології в урочищі «Куповаті» на околицях Луцька 2010 року. *Археологічні дослідження Львівського у-ту.* 2010. Випуск 13. Львівський національний університет імені Івана Франко. Ст. 309-319.
3. Баюк В. Волинська школа археології: історія та сучасний стан. *Літопис Волині. Всеукраїнський науковий часопис.* Число 10. Луцьк, ВНУ ім. Лесі Українки, 2011. Ст. 70-73.
4. Баюк В. Археологічний комплекс давньоруського часу біля с. Городище І Луцького району. *Літопис Волині. Всеукраїнський науковий часопис.* Число 12. Луцьк, СНУ ім. Лесі Українки, 2013. Ст. 5-12.
5. Баюк В. Дослідження Соکیلського замчища. *Літопис Волині. Всеукраїнський науковий часопис.* Число 24. Луцьк, ВНУ ім. Лесі Українки, видавничий дім «Гельветика», 2021. Ст. 179-186.
6. Баюк В. Дослідження у внутрішньому дворі Луцької тюрми 2017 року. *Радянські репресії в Західній Україні у 1939-1953 рр. До 80-річчя розстрілів у Луцькій в'язниці : колективна монографія / за ред. Оксани Каліщук, Людмили Стрільчук, Миколи Кучерепи та Олега Разиграєва.* Одеса : Видавничий дім «Гельветика», 2021. Ст. 286-294

Статті в іноземних виданнях:

1. Баюк В. Обстеження району давньоруського городища Борисковичі у сезоні 2009 року. *Materiały i Sprawozdania Rzeszowskiego Ośrodka Archeologicznego Tom XXXI.* Rzeszów 2010. S. 123-127.

Наукові праці, які засвідчують апробацію матеріалів дисертації:

1. Баюк В. Луцький державний історико-культурний заповідник. *Енциклопедія сучасної України*. Том 18. К: Інститут енциклопедичних досліджень НАН України, 2017. Ст. 160-161.
2. Баюк В. Дослідження північного передмістя Лучеська у 2008-2009 роках. *Західне Полісся: історія та культура. Науковий збірник*. Випуск III. Редактор А. Українець. Рівне: Видавець О.Зень, 2009. 160 с.
3. Баюк В. Археологічні дослідження Луцька (історія і сучасність). *Красзнавство: науковий журнал*. Київ, 2010. Ч. 1–2. Ст. 123-129.
4. Баюк В. Звіт про проведені рятівні археологічні дослідження у с. Шепель Луцького району Волинської області 2009-2010 років урочище «Вал» (посад) // *Науковий архів ІА НАНУ*, 2010. Ст.17-27
5. Баюк В. Нові матеріали досліджень передмість княжого Лучеська. *Одіссос. Актуальні проблеми історії, археології та етнології*. Вип. II. Одеса, 2010. Ст. 210-213.
6. Баюк В. Дослідження багатошарового селища біля с. Шепель. *Археологічні дослідження в Україні 2010 року*. К.-Полтава, 2011. Ст. 113-117.
7. Баюк В. Матеріали досліджень багатошарового селища біля с. Шепель на Волині. *Археологія: спадок віків: Матеріали Міжнародної наукової конференції студентів, аспірантів і молодих вчених / Голова редкол. В.Ф. Колесник – К., 2011. – 282 с.*
8. Баюк В. Дослідження посаду давньоруського Шеполя. *Археологічні дослідження в Україні 2010 року*. Ін-т археології НАН України. Київ-Полтава, 2011. Ст. 30-31.
9. Баюк В. Споруда козацького часу з Волині (спроба атрибуції). *Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. Збірник наукових праць*. Випуск 20. Частина I. Упор. О.М.Титова.-К, 2011. Ст. 213-217.
10. Баюк В. Споруда пізнього середньовіччя поруч з давньою дорогою Луцьк-Володимир-Волинський. *Наукові студії: Збірник наукових*

- праць*. Історико-краєзнавчий музей м. Винники. Вип. 4. Львів: В-во «Растр-7», 2011. Ст. 39-43.
11. Баюк В. Г. Нові дослідження мікрорегіону Шеполя в басейні р. Сарни. *Волино-Подільські археологічні студії*. Випуск III. Пам'яті Ю.М.Малєєва (1941-2006) : Збірник наукових статей. Упорядники В.М. Конопля та О.Є. Златогорський. Луцьк : Волин. старожитності, 2012. Ст. 23-29.
 12. Баюк В. Іконографія костелу Вознесіння Св. Діви Марії та кляштору Св. Домініка ордену домініканців у Луцьку. *Історія та сучасність православ'я на Волині: матеріали IV науково-практичної конференції*. Вол.єп. УПЦ, ВДС, Вид. відділ Вол. Єп.-Луцьк, 2013. Ст. 57-60.
 13. Баюк В. Роботи на території Державного історико-культурного заповідника у м. Луцьку. *Археологічні дослідження в Україні 2013: Зб. наук. ст.* За ред. Д. Н. Козака. Київ: НАН України, 2014. Ст. 99-100.
 14. Баюк В. Розвідкові археологічні дослідження на території комплексу Волинської духовної семінарії у Луцьку. *Церква – наука – суспільство*. Матеріали Дванадцятої наукової конференції (28–30 травня 2014 р.). Нац. Києво-Печер. іст. – культ. заповідник. К., 2014. Ст. 17-21.
 15. Баюк В. Археологічні дослідження на території Державного історико-культурного заповідника у м. Луцьку у 2013 році. *Старий Луцьк: наук.-інформ. зб ЛДІКЗ*. Вип. X: Матеріали X ювілейної наук.-конф. «Любартівські читання» присвяч. 585-й річниці з'їзду європейських монархів у Луцьку (м. Луцьк, 22-23 трав. 2014 р.). Луцьк: Терези, 2014. Ст. 253-268.
 16. Баюк В. Початки археологічного вивчення Луцька. *Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині*. 2022. Вип. 26. Ст. 342-349.

ЗМІСТ

ВСТУП.....	14
РОЗДІЛ I. ІСТОРИОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ДОСЛІДЖЕННЯ.....	20
1.1. Стан наукової розробки проблеми.....	20
1.2. Джерельна база.....	42
РОЗДІЛ II. ЕТАПИ АРХЕОЛОГІЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ ЛУЦЬКА	49
2.1. Початки археологічного вивчення Луцька.....	49
2.2. Наукові археологічні роботи радянського періоду.....	72
2.3. Новітні комплексні архітектурно-археологічні дослідження.....	91
РОЗДІЛ III. АРХЕОЛОГІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ ПОСЕЛЕНСЬКОЇ СТРУКТУРИ ЛУЦЬКОГО МІКРОРЕГІОНУ.....	117
3.1. Вивчення поселень X – XII ст. у басейні річки Стир.....	117
3.2. Археологічні дослідження окремих городищ.....	138
3.3. Поселенська округа Луцька за археологічними даними.....	167
РОЗДІЛ IV. АРХЕОЛОГІЧНА РЕКОНСТРУКЦІЯ ЛУЦЬКА XII– XVI СТ.....	179
4.1. Чинники становлення Луцька як феодального міста XII-XIV ст...	179
4.2. Функціональна забудова міста у XIV-XVI ст.....	190
4.3. Археологічні пам'ятки маєтностей Луцького замку.....	210
ВИСНОВКИ.....	227
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	230
ДОДАТКИ (окремий том).....	263

ВСТУП

Актуальність дослідження. Луцьк – є унікальним містом із багатьох точок зору: як центр специфічного історико-географічного регіону, що лежить на перетині декількох культур, як адміністративний центр Давньоруської, Литовської, Польської та Російської держав, що призвело до формування тут чималої кількості оборонних, культових та господарських об'єктів, які з позиції комплексного підходу розпочинають досліджуватися лише з початку ХХ ст. А між тим, Волинь, загалом, і Луцьк, зокрема, це особливий регіон, як з географічної точки зору, так і з позиції внутрішніх історичних характеристик, котрі притаманні цьому прикордонному краю.

Взаємовплив та взаємопроникнення культур у досліджуваному регіоні був величезним як із найдавніших часів, так і у період середньовіччя, адже тут перетиналися давньоруська, польська та литовська культури, накладалися елементи західноєвропейської цивілізації і монголів. У наступні століття Луцьк продовжує вбирати у себе усе нові і нові елементи щодо архітектурної та господарської забудови, все тісніше вплітаючись у регіональні та міжнародні контакти. Через археологічні дослідження Луцьк постає у вітчизняній історії з нової, більш повної та багатогранної точки зору. Саме тому вивчення становлення та еволюція археологічних досліджень Луцька вимагає від автора аналізу різноманіття чинників та особливостей цього процесу. І, оскільки, у сучасній українській історіографії такої комплексної наукової роботи досі не існувало, **актуальність та наукова новизна** проблеми постає очевидною.

Дисертаційна робота покликана заповнити цю прогалину і дозволить простежити не лише усі етапи вивчення археологічних досліджень Луцька, але й виділити їх особливості та результати, вплив на формування сучасного бачення ролі Луцька в історії України. Актуальність теми обґрунтовується також доцільністю введення до наукового обігу значної кількості маловідомих матеріалів пов'язаних з археологічними розкопками міста та його околиць.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертація виконана в межах наукової теми кафедри всесвітньої історії Волинського національного університету імені Лесі Українки «Соціально-економічні та політичні проблеми європейської історії» (протокол № 5 від 13 листопада 2014 р.) та є складовою частиною колективного наукового проекту «Археологічні та історичні дослідження історії Волині доби пізнього середньовіччя» (державний реєстраційний номер 0119U001838), які реалізуються на факультеті історії, політології та національної безпеки Волинського національного університету імені Лесі Українки. Тема дисертації затверджена вченою радою Волинського національного університету імені Лесі Українки 28 січня 2010 р., протокол № 7.

Мета дослідження - комплексно та об'єктивно дослідити етапи становлення та еволюцію археологічних досліджень Луцька та його околиць.

Відповідно до поставленої мети виділено такі **завдання**:

- проаналізувати із сучасних методологічних позицій стан наукової розробки досліджуваної проблеми, повноту джерельного забезпечення теми;
- описати методологію, принципи та методи дослідження застосовані під час підготовки наукової роботи;
- вивчити типологію та хронологію у археологічних дослідженнях Луцька;
- визначити етапи археологічних досліджень Луцька та простежити їх особливості;
- простежити залежність конкретних результатів досліджень від загальнодержавних факторів та становища суспільства;
- обґрунтувати особливості та напрямки археологічних досліджень Луцька, їх специфічні риси на кожному з етапів досліджень;
- з'ясувати стан існуючих археологічних досліджень поселенської структури луцького мікрорегіону;
- охарактеризувати археологічні дослідження окремих городищ Луцька та його околиць;

- встановити основні чинники археологічних реконструкцій міста Луцьк;
- дослідити описи археологічних пам'яток маєтностей Луцького замку.

Об'єктом у дисертації виступають археологічні дослідження.

Предметом дослідження є етапи становлення та розвитку археологічних досліджень Луцька та його околиць.

Хронологічні рамки дисертації охоплюють період часу від середини ХІХ ст. (часу найперших археологічних досліджень Луцька) і до сучасності.

Територіальні межі дослідження включають територію сучасного Луцька та його околиць у різні історичні періоди.

Методи дослідження ґрунтуються на діалектичних принципах наукового пізнання: об'єктивності, історизму, багатофакторності, наукової системності, взаємозв'язку внутрішніх і зовнішніх чинників у розвитку науки. Принципи, методи та методологія, що нині наявні в арсеналі історичної науки завдяки їхньому широкому використанню при підготовці дисертації дозволяють різносторонньо вивчити етапи становлення та еволюцію археологічних досліджень Луцька; розширити знання про поселенські округи та городища в районі річки Стир, розвиток фортифікації та господарської забудови, простежити історичну топографію міста. У дисертації застосовано принципи формальної логіки, порівняння та зіставлення, враховано концептуально важливі розробки, теоретичні висновки та узагальнення, що сприяли осмисленню принципів положень дисертації. Вибір методів наукового дослідження обумовлено науковою доцільністю.

Наукова новизна одержаних результатів полягає у тому, що це перше комплексне дослідження становлення та еволюції археологічних досліджень Луцька та його околиць у період із найдавніших часів і до сучасних днів.

У результаті здійсненого наукового пошуку отримані такі нові результати:

вперше:

- систематизовано усю наявну історіографію, яка відтворює процес археологічних досліджень Луцька та його околиць;
- сформульовано і обґрунтовано понятійний апарат дослідження;
- здійснено порівняльний аналіз археологічних розвідок, що на різних історичних етапах проходили у місті та в його околицях, визначено їх особливості;
- вперше введено в науковий обіг результати власних археологічних досліджень міста Луцька та його околиць;

отримали подальший розвиток:

- розроблення історіографічної та джерельної бази проблеми;
- власні археологічні дослідження як метод історичного пізнання;
- систематизовано археологічну колекцію фондів Державного історико-культурного заповідника у місті Луцьку як місце зберігання та опрацювання матеріалів досліджень.

Практичне значення одержаних результатів. На основі власних досліджень автором розроблено частину чинного Історико-архітектурного опорного плану міста Луцька стосовно територій пам'яток міста та їх охоронних зон, затвердженого наказом МКІП України. Сформульовані наукові положення та аналітичні висновки можуть бути використані у наступних сферах:

- при розробці проєктної документації на реставрацію чи ремонт території і об'єктів історико-культурної спадщини Луцька;
- науково-дослідницькій для поглиблення знань та у загальних працях з історії України та країн і народів, які перебували на цих теренах у період Середньовіччя та Нового часу;
- матеріали дисертації та її висновки можуть бути використані для переекспозиції Музею археології Волинського національного університету

імені Лесі Українки, історико-культурного заповідника у місті Луцьку, та організацій екскурсій;

- при читанні загальних курсів і спецкурсів у вищих навчальних закладах на історичних спеціальностях, а також у краєзнавчих студіях.

Апробація результатів дослідження. Основні положення дисертаційної роботи обговорювалися на відкритому засіданні кафедри всесвітньої історії Волинського національного університету імені Лесі Українки та відображені у доповідях на міжнародних, всеукраїнських та регіональних конференціях, наукових семінарах та археологічних з'їздах. Це зокрема: «XXVII Міжнародна історико-краєзнавча конференція Минуле і сучасне Волині та Полісся. О.Цинкаловський і край» (Луцьк, 22 лютого 2008 р.); «XX Міжнародна наукова конференція «Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні»» (Київ, 23-24 березня 2011 р.); «XI Міжнародна наукова конференція «Археологія Заходу України»» (Львів, 21-23 травня 2014 р.); «Міжнародна наукова конференція «Методичні проблеми пам'яткоохоронних досліджень»» (Київ, 2-3 жовтня 2014 р.); «Міжнародна наукова конференція «Per aspera ad astra: до 100-літнього ювілею відомого археолога Бориса Тимощука»» (Чернівці, 8 квітня 2019 р.); «Міжнародна наукова конференція «Мотив – стиль, образ – знак у контексті давніх культур і традицій»» (Львів-Винники, 6-9 листопада 2019 р.); «I Всеукраїнський археологічний з'їзд» (Ніжин, 23-25 листопада 2018 р.); «X Всеукраїнська науково-практична конференція «Археологія & Фортифікація України»» (Кам'янець-Подільський, 12 жовтня 2020 р.); «Історико-краєзнавча конференція, присвячена 140-річчю від дня народження барона Федора Штейнгеля» (Рівне, 24 вересня 2010 р.); «Шоста науково-краєзнавча конференція «Стародавній Меджибіж в історико-культурній спадщині України» (Меджибіж, 28-29 жовтня 2011 р.); «Наукова історико-краєзнавча конференція «Лицар ордена культури»» (Дубно, 21 квітня 2016 р.); «Науково-практична конференція «Дослідження, охорона та популяризація об'єктів культурної спадщини»» (Хотин, 22 серпня 2018 р.); «Науково-практична

конференція «Нові дослідження пам'яток археології на Волині»» (Пересопниця, 15-16 листопада 2018 р.); III науковий семінар «Археологія Буковини: здобутки та перспективи»» (Чернівці, 13 грудня 2019 р.); «XVII Науково-практична конференція «Любартівські читання»» (Луцьк, 25 травня 2023 р).

Публікації. Основний зміст та результати дисертаційного дослідження викладено автором у 23-ти публікаціях, із них: 5 – у наукових фахових збірниках, 1 – розділ колективної монографії, 1 – іноземне видання, Республіка Польща, 1 – енциклопедія сучасної України, 15 – як матеріали конференцій.

Структура і обсяг дисертаційної роботи обумовлені її предметом, метою та завданнями. Дисертація побудована за проблемно-хронологічним принципом і складається із вступу, чотирьох розділів, поділених на 11 підрозділів, висновків, списку використаних джерел, що складає 340 позицій, додатків (окремим томом). Обсяг тексту дисертації складає 216 сторінок, загальний обсяг 268 сторінки (з посторінковими посиланнями).

РОЗДІЛ 1. ІСТОРІОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ДОСЛІДЖЕННЯ

1.1. Стан наукової розробки проблеми

Попри динамічний та різноплановий розвиток вітчизняної історичної науки, нині, не існує цілісного дослідження, яке б комплексно розкривало становлення та розвиток археологічних досліджень Луцька впродовж тривалого історичного періоду, включаючи найдавніші та сучасні напрацювання. А між тим, дана проблема є важливою не лише з точки зору регіональних досліджень, але й в контексті історії України.

Автор представленої дисертації, досліджуючи стан наукової розробки проблеми, дійшов до висновку, що увесь опрацьований масив наукової літератури варто розділити на кілька умовних груп:

- перша – це праці узагальнюючого характеру, у яких досліджувана у дисертації наукова проблема, не розглядається, але їхній характер дозволяє скласти цілісну картину історичного процесу, яка є необхідною для розуміння характеру процесів, що відбувалися в суспільно-політичному, науковому та культурному просторі Луцька та Волині загалом;

- друга група літератури, що її умовно виділяє автор, – це роботи, які стосуються саме археологічних досліджень, а їх географія та хронологічний діапазон є значно ширшими, аніж передбачає представлена дисертація;

- третя група, – це наукові праці, що мають безпосередній зв'язок із темою дисертації, розкриваючи її окремі аспекти, деталі, тощо. Саме третя група історіографії стала найважливішою для проведеного наукового дослідження, однак вона є досить невеликою, що з одного боку становило складність при написанні дисертації, а з іншого боку, саме недостатність наукової розробки досліджуваної проблеми, засвідчує наукову новизну проведеного дослідження.

Проаналізуємо детальніше кожен із умовно виділених груп історіографії. Отже, перша, група наукових праць представлена роботами В. Антоновича, П. Батюшкова, О. Цинкаловського, С. Гаврилук, О. Михайлюка, І. Кічія, Г. Малеончук, М. Філіпович.

Серед найперших ґрунтовних праць, що проливають світло на археологічні дослідження Луцька слід назвати «Археологічну карту Волинської губернії»¹ складену В. Антоновичем іще на початку ХХ ст. Це перша комплексна карта на якій зібрано усі археологічні пам'ятки різних періодів, відомі на той час. Ця карта засвідчила різноманіття археологічних пам'яток на території Луцька та його околиць.

Знаний дослідник П. Батюшков наприкінці ХІХ ст. опублікував ґрунтовну працю з історії Волині «Волынь. Историческія судьбы Юго-Западного края»². У книзі детально описано історію Волині від княжих часів до кінця ХІХ ст., проаналізовано особливості історії та культури краю у різні історичні епохи, простежено вплив християнства на державний та культурний розвиток, проаналізовано вплив литовської та польської доби на розвиток Волині, розбудову волинських міст, у тому числі Луцька.

Одними із перших праць, які проливають світло на археологічні дослідження на Волині є роботи знаного українського громадського діяча та вченого Олександра Цинкаловського³, який зробив значний внесок і у дослідження археологічних пам'яток Волині. Його праці стосуються, здебільшого, археологічних розвідок міста Володимира⁴, але разом із цим,

¹ Антонович В. Б. Археологическая карта в Волынской губернии. Тр. XI АС в Киеве. Т.1. М., 1901. 816 с.

² Батюшков П. Н. Волынь. Историческія судьбы Юго-Западного края. С-Петербургъ, 1888. 423 с.

³ Цинкаловський О. Стара Волинь і Волинське Полісся. Т. II. Вінніпег, 1986.; Цинкаловський О. Кремінний скарб з Волині. Життя і Знання. Львів, 1933. Ч.3. С 77.; Цинкаловський О. На стежках української праісторії. Наше Слово. Варшава. 1970. 3 травня.; Цинкаловський О. Оборонні церкви Волині. Православний календар. Варшава, 1971.

⁴ Цинкаловський О. Княжий город Влодимир: популярно-науковий нарис. Львів, 1935. 111 с.; Цинкаловський О. Княжий город Влодимир: історико-краєзнавчі нариси. Луцьк: Надстир'я, 2000. 124 с.; Цинкаловський О. Матеріали до археології

вчений аналізує стан археологічних досліджень на Волині загалом, у тому числі і Луцька. Саме О. Цинкаловський, одним із перших пробував підсумувати стан археологічних досліджень на Волині⁵ станом на середину ХХ ст.

І хоча, про самого О. Цинкаловського та його праці в Україні почали дізнаватися лише з початком 90-х років ХХ ст. (за кордоном вчений отримав визнання іще у 50-70-х роках ХХ ст.), науковий доробок О. Цинкаловського важко переоцінити. Коло наукових інтересів дослідника лежало у широкій площині: історії, етнографії, фольклористики, спеціальних історичних дисциплін, але у першу чергу – він археолог⁶. Роль О. Цинкаловського у археологічних дослідженнях Волині розглядали історики та краєзнавці⁷, акцентуючи на тому, що наукова спадщина О.Цинкаловського є надзвичайно великою та багатогранною. Чимало праць О. Цинкаловського⁸ опубліковано польською мовою, а багаті матеріали, що вміщені у них, широко використані автором представленого дослідження.

У монографії волинської історикині С. Гаврилук «Історичне пам'яткознавство Волині, Холмщини і Підляшшя (XIX – початок ХХ ст.)»⁹ досліджується становлення й розвиток історичного пам'яткознавства Волині, Холмщини і Підляшшя – західних етнічних українських земель під час

Володимирського повіту. Записки Наукового Товариства імені Т. Шевченка. Львів, 1937. Т. CLIV. С. 183 – 240.

⁵ Цинкаловський О. Перший міжнародний конгрес слов'янської археології. Наша Культура. Варшава, 1965. Ч. 10. С. 7-12.; Цинкаловський О. Розкопки оповідають про минуле. Наша Культура. Варшава, 1965. Ч. 5. С. 14 – 27; Цинкаловський О. Старі митці та їх сучасні дослідники. Український календар. Варшава, 1971.; Цинкаловський О. Старовинні пам'ятки Волині. Торонто, 1975. 124 с.

⁶ Каліщук О. Спадщина Олександра Цинкаловського: бібліографічний аспект. Олександр Цинкаловський та праісторія Волині. П.р.Г. Охріменко, Н. Складенко, О. Каліщук, В. Ткач, О. Романчук. Луцьк: Волин. обл. друк., 2007. С. 45 – 59.

⁷ Олександр Цинкаловський та праісторія Волині. П.р.Г. Охріменко, Н. Складенко, О. Каліщук, В. Ткач, О. Романчук. Луцьк: Волин. обл. друк., 2007. 740 с.; Кучинко М.М. Олександр Цинкаловський – видатний дослідник археології Волині. Нариси культури давньої Волині. Луцьк: Волин. обл. друк., 2006. С. 12–18.

⁸ Cynkałowski A. Materiały do pradziejów Wołynia i Polesia Wołyńskiego. pod red. J. Kostrzewskiego. Warszawa: Polskie Towarzystwo Archeologiczne, 1961. 265 s., XXXI tab.

⁹ Гаврилук С. Історичне пам'яткознавство Волині, Холмщини і Підляшшя (XIX-початок ХХ ст.), Луцьк, 2008, 536 с.

перебування їх під владою Російської імперії. Простежується формування зацікавленості місцевими старожитностями, діяльність державних структур, світських і церковних громадських товариств, музейних закладів, окремих осіб щодо виявлення та збереження старожитностей, у тому числі археологічних пам'яток. Чимала увага авторкою монографії приділяється підготовці та проведенню реконструктивних робіт з метою збереження пам'яток архітектури, виданні спеціальних історико-пам'яткознавчих праць. У книзі, також, здійснено аналіз здобутків та прорахунків історичного пам'яткознавства Волині, Холмщини, Підляшшя періоду ХІХ – початку ХХ ст., визначено його місце у процесі українського національно-культурного відродження, загальноукраїнському пам'яткознавстві загалом.

Окрім того, перу С. Гаврилюк належить ряд наукових статей¹⁰, у яких аналізується діяльність православних церковних братств щодо вивчення та збереження волинських старожитностей наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст., відстежується роль окремих осіб у збереженні та реставрації історичних і археологічних пам'яток (на прикладі Волині, Холмщини і Підляшшя).

Серед узагальнюючих праць слід звернути увагу і на монографію за авторством О. Михайлюка та І. Кичія¹¹, що присвячена історії міста Луцька. Історія міста досліджується з часів Київської Русі, розкривається литовська доба, аналізується стан ремесла та торгівлі, тощо. Хоча праця носить суто історичний характер, вона дозволяє досліднику скласти цілісну картину політичного, економічного, соціального та культурного життя у місті в різні

¹⁰ Гаврилюк С.В. Біляшівський про вивчення та збереження історичних пам'яток (на прикладі Волині, Холмщини і Підляшшя). Історико-політичні проблеми сучасного світу. Том 8. Чернівці, 2001. С. 18-29.; Гаврилюк С.В. Діяльність православних церковних братств щодо вивчення та збереження волинських старожитностей. Літопис Волині. Всеукраїнський науковий часопис. Том 1. Луцьк, 2001. С. 55 – 61.; Гаврилюк С.В. Історичні пам'ятки Волині, Холмщини та Підляшшя у дослідженнях професора М.І. Петрова. Науковий вісник Чернівецького університету: Збірник наукових праць. Вип. 2. Чернівці, 2000. С. 96-97.; Гаврилюк С.В. Пам'яткознавчі видання П. Батюшкова про Волинь як елемент русифікаторської політики самодержавства. Науковий вісник Волинського державного університету ім. Лесі Українки. Історичні науки. Луцьк, 2001. № 5. С. 102 – 106.

¹¹ Михайлюк О., Кічий І. Історія Луцька. Львів: Світ, 1991, 192 с.

історичні періоди, що є важливим історичним тлом для узагальнення досвіду археологічних досліджень Луцька.

Одним із нових досліджень є монографія волинських авторів Г. Малеончук та А. Шваба «Міжвоєнний Луцьк: суспільно-політичний, соціально-економічний, культурний розвиток (1919 – 1939)»¹², у якій, окрім історії міста у період між двома світовими війнами, аналізуються культурні процеси у Луцьку та діяльність церковно-релігійних громад, котрі активно сприяли становленню та діяльності волинського церковно-археологічного товариства.

Цікавою для дослідника буде і праця «Історія Волині»¹³, що вийшла друком у 2021 р. і присвячена висвітленню історії одного із найважливіших історико-географічних регіонів України – Волині. Як зазначають автори книги, саме Волинь є одним із найдавніших центрів слов'янського етногенезу. А перша частина книги, яка хронологічно охоплює період від початку появи людини і до утворення перших переддержавних союзів є надзвичайно важливою для відтворення цілісної історичної картини, щодо походження археологічних пам'яток. Автори розкривають особливості життя мисливців доби мезоліту, аналізують зрушення, що відбулися у період неоліту та у добу бронзи, досліджують етнокультурні процеси на Волині у доісторичну та ранньоісторичну добу.

Волинська історикиня М. Філіпович, широко відома своїми працями з історії луцької «Просвіти», поміж іншим, у своїх наукових публікаціях зачіпає проблему археологічних досліджень Луцька та збереження старожитностей, які здійснювалися у міжвоєнний період активістами луцької повітової «Просвіти»¹⁴. Серед таких просвітян, що досліджували старожитності,

¹² Малеончук Г., Шваб А. Міжвоєнний Луцьк: суспільно-політичний, соціально-економічний, культурний розвиток (1919 – 1939). Луцьк: Терен, 2022, 216 с.

¹³ Історія Волині. Т.1: Навчальний посібник. За наук. ред. І. Ворончук. Київ – Харків, 2021, 238 с.

¹⁴ Філіпович М.Б. Луцька «Просвіта» 1918-1935 рр. Луцьк, 2007. 240 с.; Філіпович М.Б. Волинський ренесанс 1918-1939 рр. Літопис Волині: Всеукраїнський науковий часопис. Число 6. Луцьк, 2009. С. 37-43.; Філіпович М., Майборода О. Культурно-

М. Філіпович, вивчає роль Л.Чикаленка та Л. Маслова. Останній, був знаним дослідником дерев'яної архітектури Волині та разом із Л. Чикаленком займалися реставрацією В'їзної вежі та Верхнього замку у Луцьку.

М. Філіпович, також, досліджувала створення та формування музею археологічних досліджень Луцька, до заснування якого долучилися луцькі та волинські просвітяни, останні також приймали активну участь у формуванні та поповненні його фондів, що детально описано у монографії дослідниці¹⁵.

Чималим є доробок польських авторів, які займалися дослідженням історії та археологію краю різних періодів. Згадані праці містять не лише конкретні історичні факти, які представляють цінність для дослідників, але й різноманітні статистичні дані. Дана група зарубіжної (польської) історіографії представлена монографіями А. Абрамовіч¹⁶, М. Бломбергової¹⁷ та статтями Р. Бриковського¹⁸, Р. Якимовича¹⁹, Й. Кушнера²⁰, Е. Рубіци-Кабаціньської²¹, а також працями Т.-Й. Стецкі.²²

просвітницька діяльність у Волинській області 1944-1991 рр. Освітні традиції та «Просвіта» на Волині: до 75-річчя факультету історії, політології та національної безпеки Волинського національного університету імені Лесі Українки: колективна монографія. Одеса: Видавничий дім «Гельветика», 2022, С. 214-273.; Філіпович М.Б. Статутні документи Луцької повітової «Просвіти». «Просвіта» на Волині: минуле і сучасне. Збірник наукових статей, документів і матеріалів. Луцьк, 2001. С.81-92.; Філіпович М.Б. Громадсько-просвітницький рух на Волині в 1918-1939 рр. Науковий Вісник СНУ ім. Лесі Українки. Випуск 3 (328). Історичні науки. Луцьк, 2016. С. 44-50.

¹⁵ Філіпович М.Б. Луцька «Просвіта» 1918-1935 рр. Луцьк, 2007. 240 с.

¹⁶ Abramowicz A. Historia archeologii polskiej: XIX i XX wiek. Instytut Historii Kultury Materialnej PAN. Warszawa; Łódź, 1991. 206 с.

¹⁷ Blombergowa M.-M. Badania archeologiczne Polaków na terytorium imperium Rosyjskiego w XIX i początku XX wieku. Łódzkie Towarzystwo Naukowe. Łódź: LTN, 1993. 126 s.

¹⁸ Brykowski R. Polska ochrona zabytków na Wołyniu. 1906-1939 i 1993-2006. Niepodległość i Pamięć. 2008. Nr 27. S. 443-49.

¹⁹ Jakimowicz R. Zabytki przedhistoryczne z obszaru Rzeczypospolitej Polskiej w zbiorach rosyjskich. Wiadomości Archeologiczne. Warszawa, 1924. T. IX. S. 113-11.

²⁰ Kuśnierz J. Historia i stan badań latopisowych grodów Czerwień i Wołyn oraz ich okolic. Zamojsko-Wołyński Zeszyty Muzealne. 2003. Nr 1. S. 6-22.

²¹ Rubica-Kabacińska E. Stan badań archeologicznych nad zabytkami wczesnośredniowiecznej architektury monumentalnej Małopolski, Rusi Halickiej i Wołynia. Materiały Archeologiczne. 1996. T. 29. S. 63-110.

²² Stecki T.- J. Wołyn pod względem statystycznym, historycznym i archeologicznym. T. 1. Lwów: Zakł. Nar. im. Ossolińskich, 1864.; Stecki T.- J. Wołyn pod względem statystycznym, historycznym i archeologicznym. Ser. 2. Lwów: K. Budkiewicz, 1871.

Особливо великим та вагомим є доробок Ю. Немцевіч²³. Історичні подорожі, що здійснені авторкою на початку ХІХ ст., у тому числі, по теренах Волині, містять чимало цікавих для дослідника описів, фактів і проливають світло на низку культурних та археологічних об'єктів Волині у період початку ХІХ ст.

З поміж інших, слід виокремити доробок польської дослідниці М. Краєвської²⁴, яка вивчала історію та культуру волинського Полісся, діяльність Йозефа Ігнація Крашевського пов'язану із Волинню, як і, власне, праці самого Й. Крашевського²⁵. Для дослідника, що вивчає становлення археологічних досліджень пов'язаних із Волинню та Луцьком, ці праці є важливими та цікавими.

Загалом, визначена умовно, група історіографії, що її вище охарактеризував автор, дозволяє відтворити цілісну картину історико-культурного розвитку Луцька, що є необхідною для розуміння характеру процесів, що відбувалися в суспільно-політичному, науковому та культурному просторі міста і, позасумнівом, є невід'ємною частиною досліджуваної проблеми.

Друга група історіографії, що умовно виділяється автором, як уже йшлося вище, включає праці, котрі характеризують археологічні дослідження, що за своєю географією та хронологічним діапазоном є суттєво ширшими від проблематики представленої дисертації. Однією серед таких праць є книга

²³ Niemcewicz J. U. Juliana Ursyna Niemcewicza Podróże historyczne po ziemiach polskich od 1811 do 1828 roku. Warszawa: Bachnia: Grafika Usług Wydawnicze Iwona Knechta, przy współpracy Gopher u r. po. Andrzej Famielec, 2020. 346 s.; Niemcewicz J. U. Juliana Ursyna Niemcewicza Podróże historyczne po ziemiach polskich od 1811 do 1828 roku. Wyd. 2. Petersburg: nakł. i dr. B. M. Wolffa, 1859. 456 s.; Niemcewicz J. U. Juliana Ursyna Niemcewicza podróże historyczne po ziemiach polskich między rokiem 1811 a 1828 odbyte. Paryż: W Księgarni A. Francka; Petersburg: W Księgarni B. M. Wolffa, 1858. XI, 528 s.

²⁴ Krajewska M. Józef Ignacy Kraszewski na Wołyniu. Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині. 2017. Вип. 11. С. 394-398.

²⁵ Kraszewski J. I. Wspomnienia Wołynia, Polesia i Litwy. przygot. do dr. i wstępem poprzedził Stanisław Burkot. Wyd. 2. Warszawa: Ludowa Spółdzielnia Wydawnicza, 1985. 382, [2] s.; Kraszewski J. I. Wspomnienia Wołynia, Polesia i Litwy. Warszawa: Graf_ika Usługi Wydawnicze Iwona Knechta, 2017, 160 s.

«Археологія України за роки незалежності»²⁶, що є, поміж іншим, одним із найновіших узагальнюючих видань Інституту археології НАН України. Книга побачила світ у 2022 р. і містить вичерпну інформацію про здобутки української археологічної науки часів незалежності України. У ній вміщено найцікавіші результати археологічних досліджень на пам'ятках від найдавніших часів – заселення людиною теренів сучасної України, до ранньомодерного часу. Книга містить численні ілюстрації, карти, одна із її частин стосується безпосередньо Волині.

Серед дослідників, які здійснили значний внесок в узагальнення багаторічного досвіду вивчення археологічних пам'яток є В. Баран²⁷. У своїх численних працях дослідник аналізує матеріальну та духовну культуру давньоукраїнського населення, що проживало між Західним Бугом та Дністром, у тому числі і Волині, у період другої чверті I тисячоліття н.е. В. Баран здійснює порівняльний аналіз віднайдених археологічних матеріалів і приходять до висновку, що саме на цих теренах сформувалися слов'янські старожитності третьої чверті I тисячоліття н.е.^{28, 29, 30}

Волино-Подільське пограниччя стало регіоном на теренах якого сформувалися старожитності черняхівської культури – вважає І. Винокур, вітчизняний дослідник археологічних пам'яток. У своїх наукових працях І. Винокур акцентує на тому, що саме на території Волині, через активну

²⁶ Археологія України за роки Незалежності. Київ: Інститут археології НАН України, 2002, 448 с.

²⁷ Баран В.Д. Пам'ятки черняхівського типу на території Західної Волині та Верхнього Подністров'я (історія вивчення). Археологія. К., 1974. Вип. 14. С.14 – 25; Баран В.Д., Козак Д.Н., Терпиловський В.Р. Походження слов'ян. К., 1991. 144 с.; Баран В.Д. Деякі підсумки дослідження поселень черняхівського типу у верхів'ях Дністра і Західного Бугу. Слов'яно-руські старожитності, К., 1969. С. 35 – 45; Баран В.Д., Баран Я.В. Історичні витоки українського народу. К., 2005. 208 с.; Баран В.Д., Гопкало О.В. Черняхівські поселення басейну Гнилої Липи. К., 2006. 144 с.; Баран В.Д. До питання про ліпну кераміку культури полів поховань черняхівського типу у межиріччі Дністра і Західного Бугу. МДАПВ. К., 1961. Вип.3. С. 77 – 88.

²⁸ Баран В.Д. Станвлення ранньослов'янських культур та основні шляхи розселення слов'ян. Записки НТШ. Львів, 1993. Т. ССХХV. С. 59 – 85.

²⁹ Баран В.Д. Давні слов'яни. К., 1998. Т. 3. 336 с.

³⁰ Баран В.Д. Слов'янські ранньосередньовічні культури та їхні підоснови. МДАПВ. Львів, 1995. Вип.6. С. 191 – 204.

взаємодію зарубенецького і східнопшеворського населення, відбувалося формування підоснов поліетнічної черняхівської культури^{31, 32, 33}. На переконання дослідника, у формуванні цієї культури приймали участь різні племена лісостепової зони Волині^{34, 35}.

Ще один із знаних вітчизняних дослідників, що працював у середині ХХ ст., Ю. Кухаренко розглядав Західну Волинь крізь призму поширення волинської групи полів поховань, маючи на увазі під цією назвою гото-гепідську культуру³⁶ і стояв на переконанні, що саме волинські пам'ятки є зв'язуючою ланкою поміж двома культурами: черняхівською та нижньовісленською³⁷.

Сучасний львівський науковець Я. Онищук досліджував культурно-історичні процеси Волині та Поділля у першій половині I тисячоліття н.е. Крізь призму розвитку духовної та матеріальної культури зубрицького, черняхівського, липицького, пшеворського населення. У монографії «Населення Західної Волині та Західного Поділля у першій половині I тис. н.е.: культурно-історичний аспект»³⁸ Онищук Я.І. аналізує проживання, господарство, побут та поховальну обрядовість населення Західної Волині, зокрема.

Окрім того, авторству Я. Онищука належить ціла низка праць, які стали цінними для представленою дисертаційного дослідження з точки зору

³¹ Винокур И.С. Волино-Подольское пограничье – один из районов формирования черняховской культуры. КСИА АН СССР. М., 1970. Вып. 121. С. 27 – 32.

³² Винокур И. Старожитності Волино-Подільського пограниччя II – VII ст. н.е. Археологія Тернопільщини. Тернопіль, 2003. С. 139 – 147.

³³ Винокур И.С. Генезис черняхівської культури на Волині і Поділлі. Старожитності I тисячоліття нашої ери на території України. К., 2003. С. 51 – 55.

³⁴ Винокур И. Черняхівська культура: витоки і доля. Кам'янець-Подільський, 2000. 376 с.

³⁵ Винокур И.С. Етнос черняхівських племен Лісостепу. Проблеми походження та історичного розвитку слов'ян. К. – Львів, 1997. С. 73 – 77.

³⁶ Кухаренко Ю.В. Волинская группа полей погребений и проблема так называемой гото-гепидской культуры (тезисы доклада). КСИА АН СССР. М., 1970. Вып. 121. С. 57 – 58.

³⁷ Кухаренко Ю.В. Волинская группа полей погребений. СА. М., 1958. № 4. С. 219 – 226.

³⁸ Онищук Я.І. Населення Західної Волині та Західного Поділля у першій половині I тис. н.е.: культурно-історичний аспект: монографія. Львів, 2018. 568 с.

розуміння етнокультурної ситуації на Західній Волині, аналізу нововідкритих археологічних пам'яток, поселень початку перших століть першого тисячоліття³⁹. Загалом, авторству львівського археолога належить більше чотирьох десятків наукових публікацій, які є широко цитованими у дисертації.

Величезний науковий доробок по вивченню проблем етнічної історії Волині належить Д. Козаку⁴⁰, який, з поміж іншого, робить висновки про те, що старожитності другої чверті I тис.н.е. а території Волині сформувалися на основі зубрицького субстрату. Значну частину свого життя Д.Н. Козак присвятив археологічним розкопкам на території Волині і результати власних досліджень оприлюднив у численних наукових публікаціях⁴¹. Науковий доробок Д. Козака є надзвичайно важливим у дослідженні становлення та

³⁹ Онищук Я.І. До питання про етнокультуру ситуацію на Волино-Подільському пограниччі в перших століттях нашої ери. Наукові записки ЛІМ. Львів, 1997. Вип. VI. Ч. I. С. 109 – 123; Онищук Я. Вивчення нових археологічних пам'яток в басейнах річок Ікви та Стиру. Брідщина. Літературно-краєзнавчий журнал. Броди, 2000. № 15. С. 13 – 23.; Онищук Я. Нові дані до археологічної карти Волино-Подільського пограниччя. АДЛУ. Львів, 1997. Вип.2. С. 33 – 46.; Онищук Я. Нові археологічні пам'ятки у верхів'ях р.Ікви. Науково-практична конференція «Історичними шляхами Брідщини»: тези доповідей. Броди, 1993. С. 20 – 23.; Онищук Я. Нові матеріали до вивчення пам'яток черняхівської культури у верхів'ях р. Ікви. ВПАС. Львів, 1998. С. 212 – 221; Онищук Я.І. Етнічна географія Волино-Подільського пограниччя в I тис.н.е.: територія, природне середовища, система заселення. Наукові записки ЛІМ. Львів, 2001. Вип. X. С. 158 – 168.; Онищук Я.І. До проблеми етнокультурної приналежності пам'яток пізньоримського часу Волино-Подільського пограниччя. Черняхівська культура: до 120-річчя від дня народження В.П.Петрова. К., 2014. С. 156 – 164.

⁴⁰ Козак Д.Н. Етнічна історія Волині й Галичини в ранньоримський час. АДЛУ. Львів, 2005. Вип. 8. С. 322 – 345.; Козак Д. особливості культурогенезу на території північно-Західної України у першій половині I тис. н.е. (за матеріалами пам'яток липицького типу). Археологія. К. 1990. № 4. С. 43 – 55.

⁴¹ Козак Д.Н. Пам'ятки давньої історії Волині у с. Линів. К. – Луцьк, 1994. 112 с.; Козак Д.Н. Культурно-історична інтерпретація скарбів Волині рубежу IV – V ст. Археологія. К., 1995. № 4. С. 50 – 65. Козак Д.Н. Капмще готів на Волині. Археологія. К., 2010. № 3. С. 34 – 47.; Козак Д. Поселення неврів, слов'ян та германців на Стирі. К., 2012. 264 с.; Козак Д.Н., Оприск В.Г., Шкоропад В.В. Пам'ятки давньої історії Волині у с. Городок. Інститут археології НАН України. К., 1999. 128 с. 78 іл. 23 фото.; Козак Д.Н. Звіт про розкопки поселення перших століть нашої ери у с. Гірка Полонка Луцького району Волинської області у 1984 р. Науковий архів ІА НАН України, № 1984.26г.; Козак Д.Н. Новые работы на поселении у с. Боратын. Козак Д.Н. Новые работы на поселении у с. Боратын. АО 1982 года. М.: Наука, 1984. 274 с.; Козак Д.Н. Раскопки поселений пшеворской культуры на Волини. Козак Д.Н. Раскопки поселений пшеворской культуры на Волини. АО 1981 года. М.: Наука, 1983. С.297-298.

розвитку археологічних досліджень на Волині, автор цього дослідження є учнем та послідовником Д.Н.Козака.

Значний внесок у археологічні дослідження Волині належить знаному вітчизняному вченому В. Войнаровському⁴². Його дослідження стосуються першої половини I тис. н.е., періоду, коли готські племена переміщувалися через Волинь та Поділля до границь провінційно-римського світу. Як зазначає науковець саме на суміжних із Волино-Подільським пограниччям районах виникла зубрицька культура.

Окрему сторінку у розвиток археологічних досліджень Волині здійснив волинський археолог С. Панишко⁴³. Зокрема, науковець дослідив та детально описав цілу низку давніх поселень, визначивши їх особливі характеристики та проаналізував знахідки. У науковому підсумуванні вченого подане датування віднайдених пам'яток, зазначено їх точне місце виявлення та визначено культурну приналежність.

Дослідник-археолог з Волині Г. Охріменко, впродовж останніх десятиліть, здійснив чималу науково-дослідну та пошукову роботу. Впродовж останніх тридцяти років Г. Охріменком досліджено низку відомих пам'яток найдавнішої історії Великої Волині, на багатьох із них проведено стаціонарні археологічні розкопки. Польові розкопки дозволили відкрити і занести до державного реєстру десятки невідомих досі археологічних об'єктів, ввести до наукового обігу сотні знахідок. Результати власних польових досліджень Г. Охріменко виклав у низці наукових статей⁴⁴ та декількох монографіях (частина у співавторстві з іншими дослідниками).

⁴² Войнаровський В.М. Промисли та допоміжні ремесла населення півдня Східної Європи в I – XIII ст. (археологічне відображення та інтерпретація). Львів, 2014. 438 с.

⁴³ Панишко С.Д. Природні чинники в історії Волині. Волинський музей: історія і сучасність. Науковий збірник. Випуск 3. Луцьк, 2004. С. 358-359; Панишко С.Д. Усичівський археологічний комплекс давньоруського часу. Минуле і сучасне Волині і Полісся: Луцьк в історії Волині та України. Науковий збірник. Випуск 35. Матеріали XXXV Міжнародної історико-краєзнавчої наукової конференції. Луцьк, «Волинські старожитності», 2010. С. 46-56.; Златогорський О.Є., Панишко С.Д. Сопла з Жидичина. Археологія, 2010, №2.

⁴⁴ Охріменко Г.В., Пашкевич Г. О., Матеріали до вивчення неоліту Волині. Археологія. К., 1990. № 2. С. 96–106.

Так, у співавторстві із доктором історичних наук М. Кучинком у 1995 р. виходить у світ монографія «Археологічні пам'ятки Волині»⁴⁵, а у 2001 р. іще дві наукові праці: «Культура лінійно-стрічкової кераміки»⁴⁶ та «Волинська неолітична культура»⁴⁷ а у 2004 р. монографія «Населення Волині в праісторичні часи: розвиток матеріальної та духовної культури»⁴⁸. У згаданих працях автори розкривають особливості віднайдених археологічних пам'яток, аналізують духовну культуру первісних спільнот та території Волині, керамічне виробництво, історію раннього землеробства на Волині та Поліссі, предмети озброєння енеоліту – доби бронзи, давні металеві вироби, кременярство доби бронзи.

Отже, наукові праці, що автором дисертації умовно виділені у окрему (другу) групу, за своєю географією та хронологічним діапазоном є суттєво ширшими від проблематики представленої дисертації, однак, їх аналіз дозволяє стверджувати, що дослідниками археологами, у попередні десятиліття, було проведено величезну та кропітку роботу із вивчення старожитностей найрізноманітніших археологічних культур, що локалізувалися на Волині, або ж були дотичними до цього регіону. Зроблені у згаданих працях висновки та узагальнення стосовно їхньої етнічної інтерпретації, а також нагромаджений та систематизований джерельний матеріал, дозволили більш глибоко зрозуміти та розкрити предмет дисертаційного дослідження та комплексно вивчити процес становлення та еволюції археологічних досліджень Луцька. Без проаналізованих робіт не можливо було б скласти цілісну просторову картину щодо стану археологічних досліджень.

⁴⁵ Кучинко М. М., Охріменко Г.В. Археологічні пам'ятки Волині. Вид. 2-е, виправл. і доповн. Луцьк: Вежа, 1995. 167 с.

⁴⁶ Охріменко Г. Культура лінійно-стрічкової кераміки на Волині. Луцьк: Волин. обл. друк., 2001. 138 с.

⁴⁷ Охріменко Г. Волинська неолітична культура. Луцьк: Волин. обл. друк., 2001. 154 с.

⁴⁸ Охріменко Г. Населення Волині в праісторичні часи: розвиток матеріальної та духовної культури. Вид. 2-е, доповн. Луцьк: Волин. обл. друк., 2004. 250 с.

Третя, умовно визначена група, стала найважливішою при підготовці дисертації і представлена, найперше, працями М. Кучинка. Знаний археолог з початку 70-х років ХХ ст. розпочинає активні археологічні дослідження на Волині та у Луцьку зокрема, здійснюючи розкопки давньоруських пам'яток. У своїх перших працях, які безпосередньо лежать у площині дисертаційного дослідження, М. Кучинко розкриває особливості археологічних відкриттів, що здійснювалися ним на території старого міста у середині та наприкінці 70-х років ХХ ст.⁴⁹, описує археологічні знахідки, здійснює їхню класифікацію, простежує їх особливості.

Важливими для дослідника, що вивчає археологічні пам'ятки, є результати розкопок городища Х – XI ст. у с. Городище Друге Луцького району, проведені М. Кучинком у 1977 – 1989 рр., результати яких опубліковані у декількох публікаціях⁵⁰. Зокрема, у книзі «Археологічні пам'ятки Волині»⁵¹ вміщено детальний перелік археологічних пам'яток, локалізовано їхнє місцезнаходження, подано датування та культурну приналежність. Коротко розкрито роль і специфіку археології в дослідженні давньої історії, охарактеризовано усі археологічні культури, що відомі на території міста Луцька та його околицях.

26 березня 1985 р. було прийнято постанову Ради Міністрів УРСР «Про оголошення комплексу археологічних пам'яток в місті Луцьку історико-культурним заповідником». Дана постанова стала поштовхом до активізації археологічних досліджень у Луцьку, зокрема Волинським загоном

⁴⁹ Кучинко М.М. Исследования в Луцке. Археологические открытия в 1973 г. М., 1974. С. 397–398.; Кучинко М., Лукьянчук В., Матиюк Н., Сташук В. Охранные работы в Луцке и его окрестностях. Археологические открытия 1977 г. М., 1978. С. 347.; Кучинко М. Археологическое исследование на Волини. Новейшие открытия советских археологов. Всесоюз. археолог. конф. К., 1975. С. 95–97.; Кучинко М.М. Археологічні рятивні роботи на Волині. Археологія. К., 1976. Вип. 19. С. 107–108.

⁵⁰ Кучинко М.М. Археологічні дослідження давньоруського городища біля с. Городище-2 Луцького району у 1988 р. Минуле і сучасне Волині: тези доп. та повідомл. III Іст-краєзнавч. конф. Луцьк: ЛДПІ, 1989. С. 180–183.; Кучинко М.М., Орлов Р.С. Городищенський скарб з Волині. Археологія. К., 1989. № 2. С. 96–106. Кучинко М.М., Охріменко Г.В. Археологічні пам'ятки Волині. Луцьк: [б. в.], 1991. 137 с.

⁵¹ Кучинко М.М., Охріменко Г.В. Археологічні пам'ятки Волині. Луцьк: [б. в.], 1991. 137 с.

архітектурно-археологічної експедиції Ленінградського відділення інституту Археології АН СРСР під керівництвом професорки М. Малевської. Російська археологиня досліджувала відкриті архітектурні залишки соборної церкви Іоанна Богослова, князівського палацу та глибину залягання фундаментів і час спорудження луцького замку. Результати цих досліджень викладені у численних наукових публікаціях та звітах професорки М. Малевської⁵².

З 1986 р. археологічні розкопки по дослідженню Луцького дитинця продовжує, уже згаданий нами вище, волинський археолог М. Кучинко, який впродовж другої половини 80-х – 90-х років ХХ ст. та на початку ХХІ ст. здійснює цілу низку археологічних розвідок публікуючи результати власних досліджень у численних статтях⁵³ та звітах.

Оборонним укріпленням та особливостям поселенського характеру давнього Луцька присвячено ряд наукових публікацій проф. М. Кучинка⁵⁴ у 90-х роках ХХ ст. Археолог подає розлогий опис віднайдених археологічних пам'яток, наприклад, кресала на території Луцького замку⁵⁵, визначає їхню

⁵² Малевская М.В. Исследования Луцкого замка. АО 1983 года. М.: Б.в., 1985. С. 309.; Малевская М.В. Исследования церкви XII в. в Луцком замке. Малевская М.В. Исследования церкви XII в. в Луцком замке. АО 1985 года. М.: Наука, 1987.; Малевская М.В. Церковь Ивана Богослова в Луцке – вновь открытый памятник архитектуры XII века. Древнерусское искусство. Исследования и атрибуция. С-Пб., 1997.

⁵³ Кучинко М.М., Орлов Р.С. Городищенський скарб з Волині. Археологія. 1989, №2. С. 96.

⁵⁴ Кучинко М.М. До питання про оборонні укріплення давнього Луцька. Галицько-Волинська держава: передумови виникнення, історія, культура, традиції: тези доп. та повід. Міжнар. наук. конф. Л.: АН України, Ін-т українознавства, 1993. С. 78–80.; Кучинко М.М. Поселенський комплекс давньоруського Лучеська. Тези доп. та повідомл. Шостої Всеукр. наук. конф. з іст. краєзнавства. Луцьк, 1993. С. 214–215. Кучинко М.М. Про два давньоруські селища в Луцьку. Велика Волинь: минуле і сучасне: матеріали Міжнар. наук. конф. Хмельницький; Шепетівка; Ізяслав, 1994. С. 453–454.; Кучинко М.М. Житлові і господарські будівлі середмістя Луцька в XI–XVI ст. Минуле і сучасне Волині і Полісся: народне мистецтво і духовність: матеріали II Волин. обл. наук.-етнографічної конф. 12–13 трав. 2005 р., м. Луцьк. Луцьк, 2005. С. 14–16.; Кучинко М.М. До питання про оборонні укріплення середньовічного Луцька. Минуле і сучасне Волині і Полісся: Луцька міська громада: історія, традиції, люди: матеріали XXVI Волин. обл. наук. історико-краєзнавч. конф. Луцьк, 2007. С. 29–32.

⁵⁵ Кучинко М., Охріменко Г., Савицький В. Унікальна знахідка кресала давньоруського часу з Луцького замку. Минуле і сучасне Волині і Полісся: Луцька міська громада: історія, традиції, люд: матеріали XXVI Волин. обл. наук. іст.-краєзнавч. конф. Луцьк, 2007. С. 32–36.

культурну приналежність, вказує на специфічні особливості. Відкриттям М. Кучинка стали розкопки двох давньоруських селищ у Луцьку⁵⁶. Стан археологічних досліджень у Луцьку розкрито, також, М. Кучинком у статті «Археологічні дослідження в Луцьку на території Старого міста»⁵⁷.

Результати археологічних досліджень Луцька викладено, зокрема, і у публікації «Археологія в Луцькому педагогічному інституті»⁵⁸, автор розкриває стан археологічних досліджень Волині та Луцька, акцентує на здобутках, окреслює перспективи подальших досліджень. Цікавим та різноплановим дослідженням є археологічні розкопки пов'язані із житловими та господарськими будівлями середмістя Луцька періоду XI – XVI ст.

Впродовж 1988 – 1991 рр. на замовлення дирекції заповідника на території луцького замку проводяться геологічні розвідки з метою виявлення потужності культурного шару, а також організовується власна археологічна експедиція одним із загонів якої керував львівський археолог С. Терський. Саме під керівництвом С. Терського було досліджено владичий дім, вал давньоруського дитинця та торгово-ремісниче поселення X ст. Детальна інформація щодо цих археологічних досліджень викладені у численних наукових працях⁵⁹ та звітах, котрі широко цитуються у представленій дисертації.

⁵⁶ Кучинко М.М. Про два давньоруські селища в Луцьку. Велика Волинь: минуле і сучасне: матеріали Міжнар. наук. конф. Хмельницький; Шепетівка; Ізяслав, 1994. С. 453–454.

⁵⁷ Кучинко М.М. Археологічні дослідження в Луцьку на території Старого міста. II Міжнар. наук. конгрес укр. істориків. Укр. іст. наука на сучасному етапі розвитку. Кам'янець-Подільський; Київ; Нью-Йорк; Острог, 2006. С. 301–305.

⁵⁸ Кучинко М.М. Археологія в Луцькому педагогічному інституті. Нові матеріали з археології Прикарпаття і Волині. Вип. II. Л.: [б. в.], 1992. С. 9–10.

⁵⁹ Терський С. В. Лучеськ X-XV ст. Львів: Видавництво Національного університету «Львівська політехніка», 2006. 252 с.; Терський С.В. Старожитній Луцьк у світлі археології. Старий Луцьк. Науково-інформаційний збірник. Луцьк, 1998. С. 28-36.; Терський С.В. Церкви та монастирі в структурі Великого Лучеська (XI- XIV ст.). Історія релігії в Україні. Тези повідомлень Міжнародного V круглого столу (Львів, 3-5 травня 1995 року). К., Львів, 1995. Т. 5. С. 21 – 23. Терський С.В. Розвідки в околицях княжого Лучеська. Археологічні дослідження в Україні 1991 року. Луцьк: «Надстир'я», 1993. С. 19 – 28.

За результатами археологічних досліджень здійснених у Луцьку С. Терський опублікував ґрунтовну монографію у якій здійснив аналіз віднайдених археологічних пам'яток, визначив їхню культурну приналежність, деталізував специфічні особливості⁶⁰. Ця наукова праця проливає світло на багато дискусійних питань і є широко цитованою у представленому дослідженні.

Волинський археолог В. Шкоропад⁶¹ здійснив низку археологічних досліджень на території Луцького замку та в його околицях, зокрема, в районі вулиці Кафедральної, досліджував рештки Церква Іоана Богослова та ін. Свої численні напрацювання археолог описав наукових публікаціях, котрі використовувалися автором задля відтворення цілісної картини стану археологічних досліджень міста та стали важливими при написанні дисертації. Висновки та узагальнення зроблені В. Шкоропадом є важливими і широко цитуються у представленій роботі. Автор дослідження нині продовжує практику проведення рятівних археологічних досліджень Луцька, сформовану саме В. Шкоропадом.

Археологічними дослідженнями околиць Луцька, та самого міста займалися, уже згадувані вище, волинські археологи С. Панишко⁶² та О. Златогорський. Зокрема С. Панишко вивчав формування сільськогосподарської округи міста давньоруського періоду. О. Златогорський

⁶⁰ Терський С.В. Історія археологічних досліджень та історичного краєзнавства Волині. Львів: Видавництво Національного університету «Львівська політехніка», 2010. 380 с.

⁶¹ Шкоропад В.В. Про рятівні археологічні дослідження на території ДІКЗ м. Луцьк по вул. Кафедральній, 23 у 2006 році. Шкоропад В.В., Златогорський О.Є., Баюк В.Г. Про рятівні археологічні дослідження на території ДІКЗ м. Луцьк по вул. Кафедральній, 23 у 2006 році. Старий Луцьк: Науково-інформаційний збірник. Випуск IV. Луцьк. 2008. 216 с.; Шкоропад В.В., Баюк В.Г. Охоронні археологічні дослідження в центрі міста Луцьк. АДУ, 2006-2007рр. Збірник наукових праць. К: ІА НАН України, Видавничий дім «Академперіодика», 2008 369 с.

⁶² Панишко С. Формування сільськогосподарської округи Луцька в давньоруський період. Археологічні дослідження Львівського університету: Львівський Національний університет ім. І. Франка, 2004. Вип. 7. 246 с. С. 159-168.

провів ряд археологічних розкопок у самому Луцьку. Результати цих досліджень відбиті у численних публікаціях дослідників⁶³.

Ґрунтовною працею, яка підсумовує результати археологічних досліджень 80-90-х років ХХ – початку ХХІ ст. замку Любарта у місці Луцьку є монографія волинського дослідника П. Троневича, що побачила світ у 1998 р.⁶⁴. Зокрема, на основі аналізу результатів археологічних досліджень досліджуються періоди будівництва, реконструкції, добудови та реставрації, у результаті яких луцький замок набув сучасного вигляду. Разом із цим, у монографії П. Троневича, значна увага приділяється розкриттю функціональної структури замку Любарта, який окрім оборонної функції, будучи резиденцією органів державної та регіональної влади на Волині, мав риси політичної та духовної столиці, адміністративно-господарського та судового центру краю. Простежено історію замку від часу побудови на місці давньоруського городу і до перетворення в руїну. Простежено спроби реставрації луцького замку як археологічного пам'ятника.

Вище проаналізованій монографії П. Троневича передувала публікація іще декількох досліджень, присвячених різним етапам вивчення історії. П. Троневич здійснив відчутний внесок у становлення та розвиток археологічних досліджень луцького замку.

Цінною для дослідника становлення та розвитку археологічних досліджень міста є книга «Луцьк стародавній: Пам'ятки Старого міста»⁶⁵, що видана Адміністрацією історико-культурного заповідника у місті Луцьк і побачила світ у 2015 р. Книга знайомить читачів з історією народження і формування міста-острова Лучеська, з його численними пам'ятками археології та архітектури.

⁶³ Златогорський О.Є., Баюк В.Г. Рятівні археологічні дослідження у місті Луцьку на Яровиці в 2008 році. Наукові записки. Випуск VIII. Рівне: видавець О. Зень, 2010. 338 с., 185 іл., 1 табл.

⁶⁴ Троневич П.О. Луцький замок в історії України. Луцьк: «Волинська обласна друкарня». 2007. 200 с.

⁶⁵ Луцьк стародавній: Пам'ятки Старого міста. Луцьк: «Терези», 2015. 128 с.

Ранньолінійну кераміку на археологічній мапі Луцька досліджував Я. Фіцке⁶⁶ – польський історик, археолог, організатор музейної справи у місті Луцьку та на Волині, який у другій половині 30-х років ХХ ст. здійснював археологічні розкопки в Луцьку.

Серед польських дослідників Луцька, зокрема його історичних пам'яток та археологічних об'єктів, неодмінно, слід згадати про З. Ревіцького⁶⁷, С. Ніцея⁶⁸, Д. Худзіка⁶⁹. Аналізуючи доробок польських авторів щодо історії та археології Луцька, також, необхідно назвати, згадуваного уже нами вище Т.-Й. Стецькі, який присвятив монографію стародавньому та сучасному Луцьку⁷⁰, а також акцентувати на окремих статтях, що у різний час були опубліковані у польській періодичній пресі⁷¹.

Цікавим для дослідника археологічної спадщини Луцька є доробок волинського краєзнавця В. Пясецького⁷² який є автором сотень публікації з історії Луцька та Волині. Для автора дисертації, зокрема, стали корисними декілька його праць, у яких В. Пясецький аналізує архітектурні стилі в

⁶⁶ Фіцке Я. Важливі відкриття у замку Любарта в Луцьку. Археологічна спадщина Яна Фіцке. Луцьк: Видавництво Волинської обласної друкарні, 2005. 487 с. С. 96. Фіцке Я. Відкриття землянок ранньої лінійної кераміки у Луцьку. Археологічна спадщина Яна Фіцке. Луцьк, 2005. 487 с; Fitzke J. Cenne odkrycia na zamku Lubarta w Łucku. Ziemia Wołyńska. 1939. R.2. № 6-7. S.103.; Fitzke J. Odkrycie ziemianek starszej ceramiki wstęgowej w Łucku. Sprawozdania z Czynności i Posiedzeń Polskiej Akademii Umiejętności. 1937. T. XLII. № 8. S. 231-232; Fitzke J. Wczesnohistoryczne kurgany w Poddębcach pod Lucw pow. łuckim. Jan Fitzke. Z Wołynia 1936-1939: W setną rocznicę urodzin. Biały Dunajec; Ostróg: „Wołania z Wołynia”, 2009. S. 142-153; Fitzke J. Wczesnohistoryczne kurgany w Poddębcach pod Lucw pow. łuckim. Wiadomości archeologiczne. 1939. T. 16. S. 357-36.

⁶⁷ Rewski Z. Nieznane źródło do dziejów Łucka. Znicz. Łuck, 1936. Nr 11. S.144-149.

⁶⁸ Niciej S. S. Kresowa Atlantyda: historia i mitologia miast kresowych. T. 8: Łuck, Kiwerce, Przebraże, Kołki, Hołoby, Trochenbrod-Zofijówka, Wygadanka. Opole: Wydawnictwo MS, 2016.

⁶⁹ Chudzik D. Łuck, Dziedzieniec. Sobór św. Jana Ewangelisty. Chudzik D. Chrześcijańska Architektura sakralna Rusi Halickiej i Wołyńskiej (do końca panowania Daniela Romanowicza). Rzeszów, 2014.

⁷⁰ Stecki T.- J. Łuck starożytny i dzisiejszy: Monografia historyczna. Kraków: czeionkami drukarni „Czasu”, 1876. 252 s

⁷¹ Sprawa odbudowy zamku w Łucku. Ziemia Wołyńska. 1939. R. 2. Nr 2. S. 32.

⁷² Пясецький В. Вулиці і майдани Луцька: іст.-краєзн. довід. Луцьк: Вид-во Волин. обл. друк, 2005. 400 с.; Пясецький В. Архітектурні стилі в забудові Луцька міжвоєнного періоду. Старий Луцьк : наук.-інформ. зб. ЛДІКЗ. Луцьк: ВМА «Терен», 2009. Вип. 5. С. 205–212.; Пясецький В. Пройдімося давнім Луцьком : вибр. іст.-краєзн. новели і нариси. Луцьк: ПВД «Твердиня», 2012. 192 с.

забудові Луцька міжвоєнного періоду, вивчає особливості планування міста, походження назв майданів та вулиць, тощо. Наприклад, у книзі В. Пясецького «Луцьк. Старе місто»⁷³ простежується специфіка забудови найдавнішої частини міста, аналізується використання архітектурних пам'яток національного значення у різні історичні епохи. Автор досліджує зруйновані та перебудовані архітектурні об'єкти, здійснює опис близько сорока пам'яток місцевого значення на території Старого міста.

Чималий фактологічний матеріал щодо становлення та розвитку археологічних досліджень Луцька міститься у збірниках опублікованих документів та у тематичних збірниках конференцій, що у різні роки проходили у Луцьку. З поміж інших, вважаємо за необхідне виділити видання, що побачило світ у 1985 р. «Луцьку 900 років: Збірник документів і матеріалів»⁷⁴, та цілу низку випусків тематичного конференційного збірника «Старий Луцьк. Науково-інформаційний збірник»⁷⁵, що з кінця 90-х років ХХ ст. і, фактично, до останніх років із регулярністю публікується Адміністрацією історико-культурного заповідника у місті Луцьку і нараховує уже п'ятнадцять випусків.

Зустрічаються, що правда, досить не численні, наукові публікації, у яких вивчаються організації, що здійснювали археологічні та краєзнавчі дослідження Луцька. Серед таких праць, найперше, слід виділити працю житомирського науковця М. Костиці⁷⁶, у якій він аналізує становлення та діяльність волинського церковно-археологічного товариства, зокрема, і його ролі у археологічних дослідженнях Луцька. Цікавими для дослідника буде і стаття В. Грома «Середньовічний Луцьк в історико-краєзнавчих дослідженнях ХІХ-ХХ ст.: деякі підсумки і завдання»⁷⁷.

⁷³ Пясецький В. Луцьк. Старе місто. Книга 1: історико-краєзнавчі нариси. Луцьк: «Волинські старожитності», 2013. 336 с.

⁷⁴ Луцьку 900 років: Збірник документів і матеріалів. К.: Наук. думка, 1985. 412 с.

⁷⁵ Старий Луцьк: Науково-інформаційний збірник. Вип. II Луцьк, 2005. 202 с.; Старий Луцьк: Науково-інформаційний збірник. Випуск IV Луцьк. 2008. 216 с.

⁷⁶ Костиця М.Ю. Волинське церковно-археологічне товариство та його роль у розвитку краєзнавства. Краєзнавство, 2005, № 1-4, С. 43-50.

⁷⁷ Гром В. Середньовічний Луцьк в історико-краєзнавчих дослідженнях ХІХ-ХХ ст.: деякі підсумки і завдання. Літописні міста і середньовічна культура. Матеріали VIII

Не можна оминати увагою і праці в яких вивчаються урбаністичні процеси на Волині. Такі роботи дозволяють простежити процеси зростання міського населення у різні історичні період, проаналізувати причини, що впливали на даний процес та оцінити наслідки урбанізації Луцька в історичній ретроспективі. Прикладом таких наукових досліджень може слугувати монографія А. Зайця «Урбанізаційний процес на Волині в XVI - першій половині XVII століття»⁷⁸, або ж О. Моця «Населення південно-руських земель IX - XIII ст. (за матеріалами некрополів)»⁷⁹. Без використання такого роду праць, представлене дослідження було б неповним.

Однією із важливих складових досліджуваної теми є історична топографія. Даний напрям знайшов своє застосування для цілого ряду міст та регіонів різних історичних епох, не винятком, у цьому сенсі, є і Луцьк. Історична топографія міста стала важливим доповненням до третьої групи історіографії, що її виділяє автор.

Дослідження науковцями найбільших давньоруських міст, серед яких і Луцьк, дозволяє стверджувати, що у X – XIII ст. Луцьк мав розвинене та складне планування, яке формувалося в процесі зростання міської території та органічно поєднувало укріплені частини із відкритими посадами. З огляду на особливе та осібне місце, яке займає в українській історичній традиції Волинь, слід вважати цілком виправданою пильну увагу до вивчення історичної топографії Луцька.

Дослідження топографії середньовічного міста включає цілу низку проблемних питань: час і послідовність заснування різних частин міста та втрачених забудов, топоніміку та її зміни, ступінь достовірності літописних свідчень та інших писемних джерел, археологічний матеріал, межі міста,

Волинської історико-краєзнавчої конференції. 27-29 листопада 1995 року. Науковий збірник. Луцьк, 1998. С. 63-64.

⁷⁸ Заєць А. Урбанізаційний процес на Волині в XVI-першій половині XVII століття Львів, 2003. 234 с.

⁷⁹ Моця О.П. Населення південно-руських земель IX-XIII ст. (за матеріалами некрополів). К., Київська книжкова друкарня наукової книги, 1993. 159 с.

зовнішні дороги⁸⁰ і т. д. Топографічними дослідженнями Луцька займалися волинські історики М. Кучинко⁸¹, О. Жук⁸², О. Каліщук⁸³. Тільки поєднання даних топоніміки, історичної топографії з археологічними та писемними джерелами, їх взаємоверифікація та доповнення можуть дати цікаві і об'єктивні наукові результати. Згаданий вище львівський археолог С. Терський⁸⁴, також вивчав історичну топографію Луцька, визначивши її етапи та проаналізувавши її еволюційний поступ.

Саме третя, умовно виділена автором, група історіографії, зробила можливим провести цілісне та комплексне дослідження, опираючись на джерела та факти, зробити відповідні висновки. Результати попередніх досліджень та узагальнення, зроблені археологами, істориками, краєзнавцями у попередні десятиліття забезпечили можливість цілісно проаналізувати становлення, еволюцію та сучасний стан археологічних досліджень Луцька. Поряд із цим, автор дисертації, вважає за необхідне акцентувати на тому моменті, що єдиного цілісного дослідження, яке б різносторонньо та комплексно розкривало історію становлення та розвитку археологічних

⁸⁰ Каліщук О., Стрільчук Л. Основні напрями історико-топографічних досліджень українських міст. Історико-політичні проблеми сучасного світу: Збірник наукових статей. Чернівці: Чернівецький національний університет, 2021. Т. 44. С. 92.

⁸¹ Кучинко М.М. Археологічні дані до історико-топографічної карти міста Луцька. Тези республіканської конференції по «Атласу історії культури Волинської області». Луцьк, 1991. С. 16–18.; Кучинко М.М. Топографія, укріплення та соціальний зміст городищ Західної Волині, Холмщини і Підляшшя в X–XIX ст. *Zamojszczyzna i Wołyń w minionym tysiącleciu*. Historia, kultura, sztuka. Zamość, 2000. С. 7–18.

⁸² Жук О.М. Історична топографія Луцька X – XVIII ст.: дис. канд. іст. наук: 07. 00. 06. Львівський національний університет імені Івана Франка. Львів, 2000. 194 с.; Жук О.М. Середньовічний Луцьк у складі великого князівства Литовського: туристично-краєзнавчий маршрут. Перспективи розвитку туризму в Україні та світі: управління, технології, моделі: колективна монографія. Луцьк: РВВ Луцького НТУ, 2015. С. 164–170.

⁸³ Каліщук О. Історична топографія давньоруських, пізньосередньовічних та ранньомодерних міст України як історіографічна проблема. Літопис Волині. Всеукраїнський науковий часопис. Чис. 25, 2021. С. 39 – 43.; Каліщук О., Стрільчук Л. Основні напрями історико-топографічних досліджень українських міст. Історико-політичні проблеми сучасного світу: Збірник наукових статей. Чернівці: Чернівецький національний університет, 2021. Т. 44. С. 91–105.

⁸⁴ Терський С.В. До питання про етапи розвитку соціально-топографічної структури Луцька у VIII–XIV ст. Екологія культури: історія, традиції, сучасність: Тези доповідей та повідомлень молодіжної конференції. Львів, 1990. С. 44 – 46.

досліджень Луцька впродовж усього історичного періоду досі не існувало. Усі вище перелічені роботи або подають загальні відомості про стан археологічних розкопок, або є дуже вузькими.

Таким чином можна зробити висновок, що наявні наукові матеріали, звіти археологічних розкопок, монографії та статті дозволили різносторонньо проаналізувати, вивчити та виділити особливості становлення та розвитку археологічних досліджень Луцька. Доволі широка історіографічна база представленої дисертації також засвідчує, що тема не втрачає своєї актуальності впродовж останніх десятиліть, а отже, є важливою і запитаною серед наукового загалу.

1.2. Джерельна база.

Як і будь-яка історична проблема, дисертаційна тема «Становлення та розвиток історичних досліджень Луцька» не може бути всебічно розкритою та проаналізованою без достатньої джерельної бази, адже саме вона є невід'ємною частиною на яку опирається дослідження, його висновки та узагальнення. Враховуючи специфіку досліджуваної наукової теми основу джерельної бази склали результати польових археологічних досліджень, які відображено у звітах за результатами археологічних досліджень. Саме комплексний аналіз звітів про результати археологічних минулих та найновіших досліджень виступають основними джерелами представленої роботи.

Джерельна база дисертації включає у себе результати польових археологічних досліджень ряду знаних археологів України так і місцевих волинських археологів. У даній групі джерел, слід, найперше виділити звіти археологічних досліджень здійснених Волинським загonom архітектурно-археологічної експедиції Ленінградського відділення інституту Археології АН СРСР та волинськими археологами.

Як уже йшлося вище, із березня 1985 р. розпочинаються активні археологічні дослідження у Луцьку археологічної експедиції Ленінградського відділення інституту Археології АН СРСР, якими керувала М. Малевська. Саме тоді було проведено дослідження відкритих архітектурних залишків соборної церкви Іоанна Богослова, князівського палацу та фундаменту луцького замку. Результати здійснених археологічних досліджень відображені у звітах експедиції⁸⁵. Ці матеріали зберігаються у наукових фондах

⁸⁵ Малевская М.В. Отчет о работе Волинского отряда архитектурно-археологической экспедиции в 1986 г. Науковий архів Луцького державного історико-культурного заповідника. 25с., 70 рис.; Малевская М.В. Отчет о работе Волинского отряда архитектурно-археологической экспедиции 1982 года. Науковий архів ДІКЗ у м. Луцьку, № 135.; Малевская М.В. Отчет о работе Волинского отряда архитектурно-археологической экспедиции 1984 г. Раскопки церкви Ивана Богослова в Луцком замке. Науковий архів ДІКЗ у м. Луцьку, № 137.; Малевская М.В. Отчет о работе Волинского отряда архитектурно-

Державного історико-культурного заповідника у м. Луцьку і стали невід'ємною частиною дисертації, склавши її джерельну базу.

Волинський археолог М. Кучинко, починаючи із середини 80-х років ХХ ст., також проводить активні археологічні розвідки та території луцького замку. Про віднайдений багатий та різноплановий археологічний матеріал свідчать звіти археологічних досліджень здійснених вченим⁸⁶. У фондах музею археології Волинського національного університету імені Лесі Українки, також, містяться численні звіти М. Кучинка про здійснені ним археологічні розкопки на території Луцька. Ці звіти містять детальний опис віднайдених археологічних пам'яток, подається їх датування, зазначається точне місце віднайдення та визначається культурна приналежність. Цінними для проведеного дослідження стали: Звіт про археологічні розкопки у м. Луцьку в районі Гнідави в 1972 р., Звіт про розкопки в Луцькому замку 1978 р., Звіт про розкопки в Луцьку в 1990 р.: Урочище Панський город, Звіти про розкопки в Старому місті Луцьк в 1996 – 1997 рр., Звіти про розкопки в Луцькому замку в 2002 – 2003 рр.⁸⁷. На основі даних, що містяться у звітах, автору дисертації вдалося прослідкувати не просто становлення та еволюцію археологічних досліджень Луцька, але й зробити висновки про особливості та локалізацію археологічних пам'яток, їх кількість, стан збереження, тощо.

археологической экспедиции 1985 г. Раскопки церкви Ивана Богослова в Луцком замке. Науковий архів ДІКЗ у м. Луцьку, № 138.; Малевская М.В. Отчет о работе Волинского отряда архитектурно-археологической экспедиции 1983 года. Науковий архів ДІКЗ у м. Луцьку, № 136.

⁸⁶ Кучинко М. Звіт про археологічні розкопки на території Луцького замку в 1986 р. Архів ЛДІКЗ. № 77; Інформація-звіт професора кафедри археології та джерелознавства Волинського державного університету ім. Лесі Українки Кучинка Михайла Михайловича про проведені роботи по розчищенню фундаментів недобудованої церкви кінця ХVIII ст. на території Луцького замку в 2002-2003 роках. Науковий архів Державного історико-культурного заповідника у місті Луцьку, № 477. 23 с.

⁸⁷ Звіт про археологічні розкопки в м. Луцьку в районі Гнідави в 1972 р. Фонди музею археології Волинського національного університету імені Лесі Українки (далі музей археології ВНУ); Звіт про розкопки в Луцькому замку 1978 рр. Фонди музею археології ВНУ; Звіт про розкопки в Луцьку в 1990 р. Урочище Панський город. Фонди музею археології ВНУ; Звіти про розкопки в Старому місті м. Луцьк в 1996–1997 рр. Фонди музею археології ВНУ.; Звіти про розкопки в Луцькому замку в 2002–2003 рр. Фонди музею археології ВНУ.

Вище уже йшлося про те, що впродовж 1988 – 1991 рр. на замовлення дирекції заповідника на території луцького замку проводяться геологічні розвідки з метою виявлення потужності культурного шару, тоді ж було організовано власну археологічну експедицію, одним із загонів якої керував львівський археолог С. Терський. Згаданою експедицією було проведено дослідження владичого дому, валу давньоруського дитинця та торгово-ремісничого поселення X ст. Детальна інформація щодо цих археологічних досліджень викладені у звітах⁸⁸, що зберігаються у фондах Державного історико-культурного заповідника у м. Луцьку, і є широко залученими до представленої дисертації.

Окрему сторінку у розвиток археологічних досліджень Волині здійснив вихованець київської археологічної школи, нині волинський археолог С. Панишко⁸⁹. Укладені ним звіти про роботу Розвідкової археологічної експедиції Волинського краєзнавчого музею на території міста та Волинської області, що містяться у фондах Волинського краєзнавчого музею, як, власне, і археологічні пам'ятки, що були віднайдені у ході згаданих експедицій, стали важливою джерельною основою дисертації, адже у них С. Панишко детально проаналізував особливості давніх поселень, здійснивши детальну характеристику археологічних знахідок. У звітах, укладених С. Панишком подано датування віднайдених пам'яток, зазначено їх точне місце виявлення та визначено культурну приналежність.

⁸⁸ Терський С. В. Звіт про роботу Волинської археологічної експедиції на території літописного Лучеська в 1992 році. Науковий архів ДІКЗ у м. Луцьку, № 410.; Терський С.В. Археологічні звіти про роботу ранньосередньовічного загону з 988 – 1991 рр. Архів ЛДІКЗ. № 218, 336, 337.; Терський С.В. Звіт про роботу Ранньосередньовічного загону археологічної експедиції заповідника на території Старого міста та в його околицях. Луцьк; Львів, 1990. НА ІА НАН України. № 23573. 38 с.

⁸⁹ Панишко С.Д, Шкоропад В.В. Звіт про охоронні археологічні дослідження проведені в 2005 році на давньоруській пам'ятці у с. Рованці Луцького району. Науковий архів ДП Волинські старожитності.; Панишко С.Д. Звіт про роботу Розвідкової археологічної експедиції Волинського краєзнавчого музею у 1988 р. Фонди ВКМ, ДМ № 20277. С. 12.; Панишко С.Д. Звіт розвідкової археологічної експедиції Волинського краєзнавчого музею про результати розвідкових робіт в Ківерцівському та Луцькому районах Волинської області. ВКМ ДМ №20277-78 (1-17).

В. Шкоропад⁹⁰, що добре знаний як археолог-дослідник Луцька, здійснював численні розкопки на території Луцького замку та в його околицях, зокрема, в районі вулиці Кафедральної, досліджував рештки Церква Іоана Богослова та ін. Свої численні напрацювання археолог описав у звітах, котрі стали важливими при проведенні дослідження. Автор дисертації нині продовжує практику проведення рятівних археологічних досліджень Луцька, сформовану саме В. Шкоропадом.

Волинський археолог О. Златогорський⁹¹ впродовж 2007-2012 рр. проводив різнопланові археологічні розкопки на території міста та сучасних околиць Луцька, зокрема, у селах Рованці та Жидичин. Підчас досліджень було виявлено чимало речових пам'яток: різноманітні металеві та керамічні вироби, предмети побуту та ремісництва доби бронзи. Джерелом для вивчення та узагальнення цих, віднайдених О. Златогорським, археологічних пам'яток стали звіти про результати археологічних досліджень у с. Жидичин поблизу Луцька 2008 р.; звіти про результати спостереження за прокладанням траншеї

⁹⁰ Шкоропад В.В. Звіт про рятівні археологічні дослідження на території Луцького замку по вул. Кафедральній, 1а, на об'єкті «Церква Іоана Богослова». Науковий архів Державного історико-культурного заповідника у місті Луцьку, № 495. 16 с, іл.; Шкоропад В.В. Звіт про рятівні археологічні дослідження на території Державного історико-культурного заповідника міста Луцька по вул. Кафедральній, 23. Науковий архів Інституту археології НАН України, Ф29032. 8 с, іл.; Шкоропад В.В. Про рятівні археологічні дослідження на території ДІКЗ м. Луцьк по вул. Кафедральній, 23 у 2006 році.

⁹¹ Златогорський О.Є. Звіт про результати археологічних досліджень на багатошаровому поселенні в урочищі «Яровиця» міста Луцька 2008 року. Науковий архів Державного історико-культурного заповідника у місті Луцьку, № 496. 28 с, іл.; Златогорський О.Є., Баюк В.Г. Звіт про проведені рятівні археологічні дослідження на території ЛДІКЗ м.Луцьк у 2010 році. Науковий архів ІА НАНУ.; Златогорський О.Є., Баюк В.Г. Звіт про проведені рятівні археологічні дослідження у місті Луцьк Волинської області 2010 року. Науковий архів Державного історико-культурного заповідника у місті Луцьку, № 497. 18 с, іл.; Златогорський О.Є. Звіт про результати археологічних досліджень у с. Жидичин поблизу Луцька 2008 року. Науковий архів ІА НАН України.; Златогорський О.Є., Бардецький А.Б. Звіт про результати спостереження за прокладанням траншеї на території багатошарового поселення у селі Рованці, урочище «Гнідавська Гірка» Луцького району 2010 року. Науковий архів ДП Волинські старожитності.; Златогорський О.Є., Бардецький А.Б., Ткач В.В. Звіт про результати археологічних досліджень на території багатошарового поселення у селі Рованці, урочище «Гнідавська Гірка» Луцького району 2010 року. Науковий архів ДП Волинські старожитності.; Златогорський О.Є., Баюк В.Г. Звіт про результати археологічних досліджень окольного міста давньоруського Жидичина. Науковий архів ІА НАН України.

на території багаточислового поселення у селі Рованці, урочище «Гнідавська Гірка» Луцького району 2010 р.; звіт про результати археологічних досліджень околивого міста давньоруського Жидичина та багато інших. Усі ці документи зберігаються у фондах Наукового архіву ІА НАН України, що широко використовуються у дисертації, автор якої, також, був учасником проведених археологічних експедицій.

Специфіка представленої роботи полягає, на сам перед, у тому, що найважливішим джерелом виступають саме археологічні джерела. Археологічні джерела – це найбільш перспективна, з точки зору автора дисертації, група джерел з історії забудови та фортифікації регіону. Разом із цим, саме ця група джерел є найменш представленою нині у науковій літературі через об'єктивні причини. І не дивлячись на чисельні звіти за результатами археологічних досліджень (які стосуються окремих археологічних об'єктів), єдиної цілісної картини, яка б у деталях різнопланово та комплексно відтворювала стан археологічних досліджень Луцька та дозволяла прослідкувати їх динаміку, досі складено не було. А тому представлена дисертація є першою спробою узагальнення результатів археологічних досліджень і відкриває широкі дослідницькі перспективи.

На основі аналізу робіт попередніх дослідників та власних досліджень автора дисертації у роботі використано інформацію про 629 археологічних пам'яток у регіоні середньовічного Луцька. У відповідності до загальноприйнятої класифікації таких пам'яток вони поділені на городища (укріплені місця проживання) та відкриті селища.

Згідно загальноприйнятого в археології академічного визначення під поняттям «городище» виступає поселення, укріплене одним або кількома земляними, кам'яними або цегляними валами та зовнішніми ровами.

У роботі автором враховано 20 відомих давньоруських городищ регіону. Оскільки вони мали мікрорегіональні особливості, залежно від розміщення, а як наслідок, і способу побудови, розглянемо їх окремо по кожному з басейнів. У Х-середині XII ст. Завдяки картографуванню відомих пам'яток регіон

Луцька можемо розділити на ряд мікроокруг по басейнам рік Черногузки, Серни, Конопельки та Стиру. У кожному з них були свої мікрорегіональні особливості та центри, що виконували на цей час домінуючу роль. У басейні Черногузки таким центром було городище у Коршеві, у басейні Серни – Шепельське городище, щодо басейну Конопельки то тут цю роль виконувало городище – сховище в Арматнові, центром округи басейну Стиру був Луцьк.

Щодо відкритих селищ, то на території, які включає представлене дослідження (близько 1,5 тис км. кв.) автором враховано їх 380, них з точністю до століття наразі можна продатувати 355. Переважна більшість дат отримана на основі аналізу зібраного на пам'ятках підйомного матеріалу та знахідок при шурфуванні. На ряді з них (Луцькі околиці, Гнідава, Гірка Полонка, Загаї, Городок, Жидичин, Шепель, Крупа, Боратин, Рованці, Полонка, Підгайці, Богушівка) були проведені стаціонарні археологічні дослідження, що значно розширили джерельну базу та дали новий археологічний матеріал, який вперше вводиться до наукового обігу.

Значний підйомний археологічний матеріал міститься у фондах музеїв і заповідників та складає основу експозицій давньої історії краю. Зокрема, відповідно до загальноприйнятого географічного принципу передачі рухомого археологічного матеріалу матеріали наукових досліджень історичної частини міста зберігаються у фондах Державного історико-культурного заповідника у місті Луцьку, матеріали досліджень Луцька та околиць є основою археологічної колекції Волинського краєзнавчого музею, матеріали археологічних досліджень Волині в рамках навчальної археологічної практики складають археологічну колекцію Музею археології Волинського національного університету імені Лесі Українки.

Археологічні колекції найчастіше представлені у стаціонарних експозиціях та тимчасових виставках таких закладів. Зокрема, результати археологічних досліджень М.Малевської Храму Іоанна Богослова експонуються у виставковому павільйоні Луцького замку, її ж дослідження Палацу Вітовта (безпосереднього місця З'їзду у Луцьку європейських

монархів 1429 р.) нині протрасовані на замковому подвір'ї. На стаціонарних виставках у Луцькому замку «Плитниця. Цегла та будівельна кераміка», «Бронь замкова», «Старожитності Луцького замку» широко представлені знахідки археологічних експедицій Я.Фіцке, М.Малевської, М.Кучинка, С.Терського, Б.Сайчука та автора цієї роботи. Археологічна колекція Волинського краєзнавчого музею, що в своїй основі складається з матеріалів робіт вказаних дослідників представлена у постійно діючій експозиції залів давньої історії.

Окрему групу складають архітектурні джерела, тобто результати архітектурно-археологічних досліджень давніх мурованих споруд, що розглядаються автором, як носії історичної інформації і це закономірно, адже подекуди, до нашого часу збереглися об'єкти оборонної, громадської цивільної архітектури.

Таким чином, джерельна база представленої дисертації є доволі широкою та інформаційно насиченою. Її різноманітність дозволила джерельно підкріпити аналітичні висновки щодо особливостей становлення та розвитку археологічних досліджень Луцька та його околиць, комплексно та об'єктивно вивчити задекларовану наукову проблему.

Підводячи підсумок, слід акцентувати на тому, що проведене дисертаційне дослідження опирається на широку джерельну та історіографічну базу, яка дозволила зробити декілька висновків: по-перше, на сьогоднішній день накопичено достатню кількість різнопланового дослідницького матеріалу (звіти за результатами археологічних досліджень, наукові та краєзнавчі дослідження, монографії) з даної проблеми на основі чого можна реконструювати особливості та умови становлення та розвитку археологічних досліджень Луцька та його околиць; по-друге, систематизація та аналіз джерельної бази дозволяє виділити становленні та еволюцію археологічних досліджень Луцька, як окрему дослідницьку проблему. Детальна розробка представленої наукової проблеми вимагає аналітичного дослідження усіх виявлених джерел на основі їх аналізу та систематизації.

РОЗДІЛ II. ЕТАПИ АРХЕОЛОГІЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ ЛУЦЬКА

2.1. Початки археологічного вивчення Луцька

Пам'ятки археології в усі часи привертали увагу небайдужих людей. Ступінь зацікавлення ними перебував у прямій залежності від рівня культурного розвитку суспільства. Відповідно до останнього початковий етап історії археології Волині можна розділити на три періоди: донауковий (до 1832 р.), перехідний період (1833-1897 рр.) та науковий (1897-1939 рр.)⁹².

Перші археологічні розвідки щодо поселення в Луцьку та регіоні зустрічаються вже у XV ст. В актових документах знаходимо згадки про вали, городища, кургани та інші видимі на поверхні археологічні пам'ятки. Щоправда протягом XV-XVIII ст. вони виступають не як пам'ятки, а переважно як топографічні орієнтири. Так, кургани на посадському правобережжі Луцька – Помостичах – згадані у грамотах луцького князя Свидригайла. Курган «Ведмежа Могила» поблизу Підгаєць згаданий у дарчій грамоті Свидригайла ловчому Петрашу Волковию 1447 р.: «...дали та записали за його вірну службу в Гаю та на всій стороні від міста сім дворищ; поля йому дали – по краю заплави ріллю, звідти до Ведмежої могили, а від могили до Стирової оболоні»⁹³.

Дещо менше згадок у документах про покинуті укріплення – «городища»: у Клевані, на якому зведено замок 1547 р. та у Боремлі (1568 р.), де збудовано церкву⁹⁴. Інколи у документах згадані давні інженерні споруди. Так, люстрація Лучеська 1545 р. описує греблю через р. Стир, «недобудовану

⁹² Терський С.В. Історія археологічних досліджень та історичного краєзнавства Волині: монографія. Львів: Видавництво Національного університету «Львівська політехніка», 2010. с.11.

⁹³ Архив Юго-Западной России, издаваемый Комиссиею для разбора древних актов, 1907, с. 10.

⁹⁴ Stecki T.-J. Z boru i stepu. Obrazy i pamiątki. Kraków, 1888. S. 197

князем Любартом»⁹⁵. Люстрація 1586 р. як звичайний топографічний орієнтир згадує довгий загороджувальний вал на півдні Луцька.

Короткий аналіз містить Архів Південно-Західної Русі, де у коментарях до Скарги єпископа Кирила Терлецького на старосту Луцького Олександра Семашка про недостойні дії стосовно нього та храму Іоанна Богослова від 24 квітня 1591 р. знаходимо: «По розпорядженню пана Київського Військового, Подільського та Волинського Генерал-Губернатора зроблено було археологічне дослідження в давньому Луцькому замку для відкриття гробниць, які згадуються в цьому акті. З'ясувалось, що давня церква Святого Іоанна Богослова була знищена пожежею, що під церквою знаходився поховальний склеп, засипаний в пізніші часи, при будівництві нової церкви, яка закінчена не була. У відкритих руїнах нічого вартісного не знайдено. Детальний опис цього дослідження поданий з звітах Університету Святого Володимира за 1856 та 1857 роки»⁹⁶.

Інтерес до пам'яток археології Луцька та його околиць як вже до пам'яток історії виникає лише у ХІХ ст. у середовищі польських романтиків. Публікації Я.Потоцького, Ю.-У. Немцевича, Ю.-І. Крашевського, Г.Оссовського та інші далекі від наукового аналізу, але містять цікаві і важливу інформацію щодо досліджуваної теми. Так, Ю.Немцевич, оглядаючи під час перебування у Луцьку в 1816 р. осипані та місцями перервані вали навколо міста, руїни оборонних мурів та костелу посеред замку (соборної церкви Іоанна Богослова – В.Б.), намагався датувати ці пам'ятки за певними ознаками⁹⁷

У 1827-1831 рр. анонімним польськомовним автором був створений «Опис міста Луцька і Волині» з коротким історичним екскурсом. Праця

⁹⁵ Памятники, издаваемые Временною комиссиею для разбору древних актов, 1859, с. 122

⁹⁶ Архів Південно-Західної Русі, 1859, с. 291 Архив Юго-Западной России (Арх. ЮЗР), Ч. VII, Т. I, К., 1886.

⁹⁷ Niemcewicz J.U. Podroze historyczne po ziemiach Polskich miedzy rokiem 1811 a 1828 odbyte. Pariz-Petersburg, 1858. S.208-209

містить багато відомостей про історію Луцька, його храмів, окреслює топографію дерев'яної церкви Св. Хреста⁹⁸.

Визначний польський письменник Ю. Крашевський (1812-1887 рр.), як відомо, більше двадцяти років прожив на Волині. Його переїзду на Волинь сприяла і подорож, здійснена ним у середині 1830-х рр. шляхами нашого краю, що лягла в основу відомого твору «Спогади про Волинь, Полісся і Литву» і стала стежкою до здобуття ще молодим письменником слави цікавого розповідача. Один із розділів «Спогадів...» присвячений Луцьку, зокрема і давній фортеці⁹⁹. «Зацікавившись давньою резиденцією Вітовта, поїхав я до Луцька, оглянути його старий замок і подумати про того богатиря...» – пише Ю. Крашевський. «Місто лежало в долині над лугами Стиру, і гора, на якій було ще замчище. Здалеку предстала перед нами чудова кафедра і вежі декількох інших костелів та церков, але очі мої з ненаситною цікавістю були обернені на мури полусферичного замку з вежами, які темніли здалеку на горі замку Вітовта!... Був він (замок – В.Б.) колись міцним і витримав не одну важку облогу. Навколо нього – води Стиру і Глушця, стоїть на високій горі, яку підмиває вода, а на весні, розливаючись, оточує його широкими розливами, роблячи недоступним»¹⁰⁰. Ю. Крашевський згадує і добре збережений Окольний мур, замкові вежі, в'їзну вежу, «все ще не поїджену зубом часу». Фіксує споглядач, що стрільниці, зубці на вежах ще цілі. Все це, за його мистецьким сприйняттям, «просило олівця», створення малюнків, але «так було холодно, що артистичний запал на цей раз мусив тваринному відчуттю холоду уступити». Крашевський помилково датує будівлі замку XVI ст., опираючись на бачену ним цеглу того часу, хоча і зазначає, що «у ті часи, мусив лише із старих мурів бути переробленим, поправленим»¹⁰¹. За даними

⁹⁸ Rewski Z. Nieznane źródło do dziejów Łucka. Znic. Łuck, 1936. N11. S.144-149

⁹⁹ Ковальова В., Златогорський О. Луцький замок очима Ю.І. Крашевського. Zamojsko-Wołyńskie zeszyty muzealne. Zamość, 2004. T.II. S.185-188.

¹⁰⁰ Крашевський Ю.І. Спогади з Полісся, Волині і Литви. Луцьк, Твердиня, с. 138-140.

¹⁰¹ Крашевський Ю.І. Спогади з Полісся, Волині і Литви. Луцьк, Твердиня, с. 138-140.

письменника, одна із веж замку служила в останні часи судовим приміщенням, а по середині мурів у його час розміщувалися у нових будівлях деякі юрисдикції. «Багато бачив замків, – зізнається автор «Спогадів...» – але жоден з них не показався мені таким поважним, таким гарним, так багато промовляючим, як цей, можливо, це ім'я Вітовта чарівності йому додає... Всі знані мені руїни литовських замків... ледве зберегли залишки мурів, малі сліди давньої своєї постаті... Луцький і Олицький (замки – В.Б.) до сьогодні найкраще можуть дати уяву про давній оборонний замок»¹⁰².

Цікаво, що Ю. Крашевський, як митець, відмітив, що найкраще споглядати на Луцьку фортецю зі сторони базиліанського мосту через Малий Глушець. На жаль, на сьогоднішній день така можливість втрачена через недоречності зведення тут сучасної приватної будівлі. З цієї сторони від моста малював Луцький замок попередник Ю. Крашевського, польський мандрівник, автор «Подорожі до Туреччини» Е.Ранчинський. Щоправда, Юзеф Ігнаци критично поставився до його відомостей, перевіrivши згадки Ранчинського про відбитки на замкових мурах доісторичних тварин: «Дарма шукав на мурах тих іхтіолітів із відбитками рибок і водних хробачків...» – зазначає Ю. Крашевський¹⁰³.

Згадує Ю. Крашевський і луцьких католицьких біскупів, подаючи коротеньку їх біографію. Серед них – Г. Фальчевського, який у 1539 р. змурував із обтесаного каменю костел Св.Трійці, закладений на замку. До наших днів він не зберігся, згорів спочатку 14 червня 1724 р., а «після цієї пожежі С. Рупневський, біскуп, двічі сто тисяч виложив на нову будівлю, яку коштовною бляхою покрив»¹⁰⁴. Проте, після другої пожежі у 1781 р. костел

¹⁰² Kraszewski J.I. Wspomnienia Wolynia, Polesia i Litwy. Warszawa: Ludowa Spółdzielnia Wydawnicza, 1985. S.177.

¹⁰³ Kraszewski J.I. Wspomnienia Wolynia, Polesia i Litwy. Warszawa: Ludowa Spółdzielnia Wydawnicza, 1985. S.178

¹⁰⁴ Kraszewski J.I. Wspomnienia Wolynia, Polesia i Litwy. Warszawa: Ludowa Spółdzielnia Wydawnicza, 1985. S.179

закрили. У часи відвідин Луцька Крашевським на місці цієї давньої кафедри стояла повітова школа.

Що стосується історичного минулого нашого міста, то, як пише письменник «першооснову міста, швидше місця, поселення, відносить дехто задалеко, аж у 698 р., коли орда ятвягів і деревлян на чолі з Дулебом чи Луком тут осіла»¹⁰⁵. Ятвяги ж, як відомо, племена, споріднені з литовцями, і згадуються у набагато пізніші часи.

«У 986 р. лучани разом з дреговичами і кривичами служили Ігорю Святославовичу, – констатує Крашевський далі. – У 1004 р. Болеслав, йдучи на Русь, зустрічається біля Луцька над Стирем з князем Ярославом і його військом, складеним з печенігів і варягів»¹⁰⁶. Такі помилкові констатації характерні для часу Крашевського, і беруть вони свій початок ще від середньовічних авторів хронік – Длугоша, Кромера, Стрийковського. Щоправда, згадує письменник, серед подій і достовірну дату – першу літописну згадку про Луцьк – 1085 р., коли до міста із сім'єю прибув Ярополк.

Новий мурований замок, на горі і в долині, де нині кляштор бригіток, як справедливо зазначає Крашевський, закладає князь Любарт. Але найбільше місця у своїй історичній оповіді відводить Крашевський постаті Вітовта і, зокрема, Луцькому з'їзду європейських монархів 1429 р. Слід також згадати, що історичні відомості про Луцьк і опис замку, використовує Ю. Крашевський і у художніх творах, зокрема у «Нотатках Адама Поляновського, дворянина короля Яна III»¹⁰⁷. Історичні пам'ятки для Крашевського – це не лише привід для створення романтичних образів чи історичних, художніх творів. Відомо, що проживаючи вже на Волині, він викупив за власні кошти монастир

¹⁰⁵ Баранник М.В, Голобуцький П. В. Крашевський (Kraszewski) Юзеф-Ігнаци. Енциклопедія історії України: у 10 т. Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. ; Інститут історії України НАН України. К. : Наукова думка, 2009. Т. 5, Ст. 269.

¹⁰⁶ Kraszewski J.I. Wspomnienia Wolynia, Polesia i Litwy. Warszawa: Ludowa Spoldzielnia Wydawnicza, 1985. S.203.

¹⁰⁷ М.В Баранник, П. В. Голобуцький. Крашевський (Kraszewski) Юзеф-Ігнаци. Енциклопедія історії України: у 10 т. Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. ; Інститут історії України НАН України. К. : Наукова думка, 2009. Т. 5, Ст. 312.

боніфраторів, намагаючись зберегти його від руйнування. Опис Луцького замку Ю. Крашевським органічно вписується у творчу спадщину визначного письменника, як науковий, художній, мистецький і громадський почин.

На нашу думку Ю. Крашевський замикає перший, донауковий період, вивчення археологічних пам'яток Луцька та його околиць. Другий етап, перехідний (1833-1896 рр.), хоча хронологічно і збігається з виходом у світ праці Юзефа Ігнація, але пов'язаний з іншими подіями. Після придушення польського повстання 1830-1831 рр. Волинь, а з нею разом і Луцька земля, стає ареною зацікавлень продержавних російських організацій та установ, у першу чергу – Тимчасової комісії для розбору давніх актів при Київському, Подільському та Волинському генерал-губернаторові, що традиційно в літературі називається Київською археографічною комісією. До її складу в різний час входили видатні українські історики, в науковій творчості яких висвітлення давньої історії Волині належало не останнє місце: М.Максимович, М.Іванішев, М.Костомаров, В.Антонович, О.Левицький, М. Грушевський та інші.

Діяльність комісії пробуджувала інтерес до волинської старовини й у київському чиновницькому осередку. Так, 1844 р. київський генерал-губернатор Д.Бібіков зобов'язав кременецького повітового стряпчого В. Савицького обстежити криницю місцевого замку з метою виявлення старожитностей. В пошуках невідомих підземель всередині однієї з башт він вибрав ґрунт з будівельним сміттям на 5 м вглибину, дійшовши аж до її фундаментів, та доповів про результати своїх пошуків¹⁰⁸.

Збиральницькій діяльності археографічної комісії треба завдячувати сьогоднішній, винятково добрій збереженості волинських архівів XVI-XVIII ст. Виявив їх під час поїздки до Луцька співробітник Комісії, професор Київського університету Василь Домбровський. Його погляд на історію

¹⁰⁸ Терський С.В. Історія археологічних досліджень та історичного краєзнавства Волині: монографія. Львів: Видавництво Національного університету «Львівська політехніка», 2010. с. 21.

Луцька та враження від його історичних пам'яток опубліковані окремою статтею¹⁰⁹.

Часті відвідини київськими істориками Луцька з метою обстеження пам'яток старовини, безперечно, пробуджували інтерес до минувшини у вихованців місцевих шкіл та гімназій. Не випадково, що саме з курганом, розташованим поруч з приміщенням колишнього Бернардинського монастиря, традиція пов'язувала літописний переказ про поховання коня князя Андрія Боголюбського – учасника облоги Лучеська 1149 р. (Див. додаток А.4.) Курган, названий Романсівкою, вперше потрапив у поле зору фахівців-археологів значно пізніше.

Тривалий час в Україні археологічні розкопки давньоукраїнських міст не велися. Початок українській міській археології у першій половині ХІХ ст. поклали розкопки у Києві. Проте волинські міста залишалися поза межами археологічних зацікавлень. Дослідниками, архітекторами та художниками збиралась лише розрізнена інформація про наявні архітектурні пам'ятки волинських міст.

Одним з перших на Волині тему старожитностей княжих міст, зокрема і Луцька та його околиць, розвинув у своїх працях відомий історик-краєзнавець А.Перлштейн. На базі натурних та топонімічних пошуків, архівних джерел Перлштейном було локалізовано та складено список церков Луцька, що існували в давнину, а також висловлено думку щодо побудови церкви Св. Дмитра та Пречистенського монастиря князем Мстиславом Даниловичем, зафіксовано рештки замських земляних укріплень у селі Княгинінок та зібрано воедино інші дані про княже місто¹¹⁰. Окрема стаття історика розглядала питання локалізації літописної княжої резиденції Гай в околицях Луцька¹¹¹.

¹⁰⁹ Домбровський В.Ф. Луцк. Киевлянин. 1841. Книга 2. с. 49-67

¹¹⁰ Перлштейн А. Луцк и его древности. Временник Императорского Московского общества истории и древностей российских. М., 1851. Кн.10. с. 30-45.

¹¹¹ Перлштейн А. Гай. Временник Императорского Московского общества истории и древностей российских. Кн. 14: Исследования. М., 1852. с. 17-21.

Надзвичайно цікавими і разом з тим найменш вивченими є результати найперших археологічних робіт на теренах сучасного Волинського краю. Їх історія розпочинається випадковим відкриттям 1852 р. на території Луцького замку, коли за невідомих нині обставин було відкрито гробницю, котру сучасники приписували луцькому єпископові Кирилу Терлецькому¹¹². Відомо, що у 1854 р. тут працював київський археолог Потапов (на жаль ім'я дослідника невідоме – В.Б.), котрий «По розповідям старожилів Луцького уїзду...шукав у Луцькому замку, на тому місці де була церква Св. Іоанна Богослова могилу князя Любарта, яку як би і знайшов»¹¹³.

У 1855-1856 рр. при церкві Св. Іоанна Богослова (де і було зроблено відкриття) працювала експедиція Київської комісії з вивчення давніх актів під керівництвом професора М.Іванишева. Метою їх пошуків була насамперед згадана у документах кінця XVI ст. гробниця князя Любарта Гедеміновича та інших¹¹⁴.

У 1855 р., спираючись на відкритий ним запис від 1591 р. що у соборній церкві Іоанна Богослова знаходяться «тіла померлих господарів християнських, великих князів Руських і гроби їх»¹¹⁵, делегат Київської Археографічної комісії (Тимчасової комісії для розгляду давніх актів), професор Київського імператорського університету Святого Володимира М.Іванишев запропонував комісії профінансувати та провести тут археологічні розкопки «... з метою відкриття згаданих великокнязівських гробниць»¹¹⁶. Комісія доручила проведення цих робіт самому М.Іванишеву, котрий на той час був відомим досвідченим археологом, і виділила необхідне фінансування.

¹¹² Баюк В.Г. Нові матеріали досліджень передмість княжого Лучеська. Одіссос. Актуальні проблеми історії, археології та етнології. Вип. II. Одеса, 2010. с. 123

¹¹³ Рогге Н.Г. Материалы для археологии Вольни. Тр. III АС в Киеве. Т. 1. М., 1878 с. 162.

¹¹⁴ Левицкий О. История одного древняго волынского храма. КС. Т. 80. январь 1903. с. 74-76

¹¹⁵ Левицкий О. История одного древняго волынского храма. КС. Т. 80. январь 1903. с. 83

¹¹⁶ Пясецький В.Е. Луцький замок. Історична довідка. Науковий архів ЛДІКЗ, № 234.

Прибувши до Луцька на початку вересня М.Іванишев після 16-ти днів розкопок відкрив склеп з нішами для гробниць, який примикав до східної частини храму і оточував його вівтар.

О.Цинкаловський повідомляє: «Іванішів розкопав частину фундаментів церкви Іоанна Богослова на замковому подвір'ї, але з огляду на те, що були вони засипані грубою верствою заваленої церкви, припинив роботу»¹¹⁷. О.Левицький, аналізуючи результати даних, стверджує, що було відкрито ту-ж гробницю, що і у 1852 р. куди «без всяких розкопок давно вже проникали зацікавлені міщани де ними була відкрита (та вірогідно пограбована) гробниця Кирила Терлецького»¹¹⁸.

Із серпня наступного 1856 р. роботи продовжував завідувач музею старожитностей при Київському університеті Я.Волошинський. Дослідник обстежив руїни княжої церкви, виявив у південній її частині під підлогою одинарне поховання у цегляній камері, перекрите кам'яною плитою. Незважаючи на неординарність знахідки вона не була піддана ґрунтовному науковому аналізу, що, звичайно, значно вплинуло на результати робіт¹¹⁹. Як зазначав О.Цинкаловський було знайдено «гробовець, прикритий камінною плитою й олов'яну скриню, а в ній таку ж дошку з написом, якого не міг відчитати. Там же знайдено окуття церковних книжок...»¹²⁰. Замальовки гробниці були передані на зберігання до архіву комісії. Я.Волошинський та М.Іванишев на перших порах притримувалися версії, що знайдений «гробовець» і є могилою Любарта Гедеміновича, однак, пізніше, відмовились від такої інтерпретації знахідки¹²¹.

¹¹⁷ Цинкаловський Олександр. Стара Волинь і Волинське Полісся. Т. II. Вінніпег: «Волинь», 1986, с. 49.

¹¹⁸ Левицький О. История одного древняго волинского храма. КС. Т. 80. январь 1903, с. 84.

¹¹⁹ Терський С.В. Історія археологічних досліджень та історичного краєзнавства Волині: монографія. Львів: Видавництво Національного університету «Львівська політехніка», 2010. с. 23.

¹²⁰ Цинкаловський Олександр. Стара Волинь і Волинське Полісся. Т. II. Вінніпег: «Волинь», 1986, с. 49.

¹²¹ Краткий отчет Императорского Университета им. Св.Владимира за 1857 год. К, 1858, с. 15-17

Доповнює інформацію про ці дослідження В.Антонович наступним повідомленням: « під час розкопки він (Волошинський – В.Б.) зібрав у замку 30 монет польських та брандербуржських і одну трансільванську XVII-XVIII ст.»¹²². На цьому розкопки завершилися, хоча сам Волошинський не вважав їх завершеними і просив Комісію звернутися до Волинського губернатора з проханням забезпечити міри по охороні та збереженню залишених відкритих фрагментів споруди. На цьому місці, за свідченням Л.Маслова польська влада встановила хрест з написом польською мовою: «... як каже легенда, тут спочиває князь Любарт, основник цього замку 1324–1386», який проіснував до Другої світової війни¹²³.

Сьогодні вкрай важко об'єктивно оцінити проведені дослідження, передовсім через обмеженість збереженої до нашого часу інформації та повну відсутність будь-яких археологічних колекцій чи окремих знахідок, однак, що важливо, систематичним археологічним розкопкам Волині було покладено початок.

Проте такі невдалі спроби археологічних досліджень Луцька відклали їх продовження на тривалий час. Одночасно у цей період за прикладом фахівців великого розмаху набувають аматорські розкопки, переважно курганів, які на території своїх маєтків найчастіше проводили місцеві поміщики. У 1873 р. власник с. Золочівка Скрижинецький при дорозі з Луцька до Радзівілова розкопав давню цегляну споруду, очевидно, виробничого характеру, випадково розмиту дощовими водами. Призначення та особливості конструкції цієї споруди тоді встановити не вдалося через відсутність будь-якого професіоналізму при проведенні робіт.

Наприкінці 1860-х рр. у Луцьку, за сприянням місцевої російської влади, було остаточно розібрано храм Св. Дмитра – останнього свідка княжої доби. І

¹²² Антонович В.Б. Археологическая карта Волынской губернии. Тр. XI АС в Киеве. Т. 1. М., 1901 с. 48.

¹²³ Маслов Л. Архитектура старого Луцька. Л.Маслов. Львів: Наша Батьківщина, 1939. с. 17.

лише відновлене у 1873 р. Луцьке православне братство частково зупинило цю вакханалію.

Слід відзначити значну роль у збереженні культурної спадщини міста Луцького Хрестовоздвиженського братства, яке своїми силами у 1890 р. організувало «давньосховище» (збірку предметів старовини на зразок Волинського єпархіального давньохранилища, що діяло у губернському Житомирі – В.Б.). До нього на збереження потрапляли передовсім культові церковні предмети, а також випадкові викопні знахідки. Діяльність братчиків дозволила у певній мірі систематизувати стародавні речі, однак переважна їх більшість у дусі часу продовжувала зосереджуватись у приватних колекціях та збірках. Надзвичайно важливим для збереження історичної пам'яті був напрямок роботи братства щодо маркування пам'ятними хрестами таobelісками місць розташування давніх храмів Луцька¹²⁴

Спробу систематизації всіх відомих йому археологічних матеріалів та об'єктів зробив В.Антонович, уклавши у 1901 р. «Археологічну карту Волинської губернії». Поряд з описом пам'ятки автор подає інформацію про випадкові знахідки на території замку. Йдеться про виявлену свинцеву дощечку з надписами: «В фундаментах тої ж церкви (Іоанна Богослова – В.Б.) в 1840 р. знайдено свинцевий ящик і в ньому свинцеву дощечку з слов'янським написом, який залишився не прочитаним, невідомо куди поділась пізніше дощечка» котра цілком імовірно могла слугувати закладною дошкою при закладці нового храму 1776 р., знайдена пізніше при розкопках Я.Волошинським, а також про предмети із золота: «В 1861 р. в замку знайдено 5 золотих блях(вірогідно уламків окладів церковної книги), вкритих зображеннями та хрестами грецької роботи XII ст.»¹²⁵.

Про ще одну знахідку подає детальну інформацію О.Левицький. Цитуючи лист Волинського єпископа Антонія до Київського, Подільського і

¹²⁴ Отчет о деятельности Луцкого православного Крестовоздвиженского братства за 1891-1892 годы. К., 1893, с. 25..

¹²⁵ Антонович В.Б. Археологическая карта Вольнской губернии. Тр. XI АС в Киеве. Т. 1. М., 1901. с. 48.

Волинського генерал-губернатора князя І.Васильчикова від 9 грудня 1860 р. автор вказує, що «...в жовтні...1859 р. солдати луцької інвалідної команди...за східним фундаментом церкви бувшого собору...знайшли півковчежець з чистого найкращого золота і таку ж золоту дощечку, всього вагою 20 лотів, із зображеннями на краях їх хрестів»¹²⁶. Лот широко застосовувався при визначенні поштового збору залежно від ваги кореспонденції у Російській імперії протягом другої половини XVIII – початку ХХ ст. і рівнявся 12,79 грамам, таким чином вказані знахідки могли мати вагу рівно у чверть кілограма золота.

Спроби генерал-губернатора запропонувати викупити знахідки музейним установам не увінчались успіхом, ректор Університету Святого Володимира М.Бунге та Міністр імператорського двору граф В.Адлерберг відповіли відмовами у закупці знахідки з аналогічних мотивів як «...позбавлених будь-якого археологічного контексту»¹²⁷. Не знаючи як розпорядитись знахідками і, вірогідно, не бажаючи передавати їх у власність луцького соборного храму, як того вимагав єпископ Антоній, Васильчиков відправляє артефакти Волинському губернатору князю М. Друцькому-Соколинському з листом від 22 квітня 1861 р., в якому просив останнього вирішити питання про їх передачу в судовому порядку¹²⁸. З цим повідомленням подальший шлях означених цінностей втрачається.

Місце знахідки можна ідентифікувати за результатами досліджень Собору Іоанна Богослова М.Малевської. У основному кресленні виявленого храму у 1985 р. чітко було відмічено місце перекопу – квадратної ями розмірами 4,5х4,5м у південно-східній частині вівтаря¹²⁹. Роботами солдат луцької інвалідної команди було сильно пошкоджено вівтар домонгольського

¹²⁶ Лист єпископа Антонія від 9 грудня 1860 року. Подається у праці: Левицкий О. История одного древняго волынского храма. КС. Т. 80. январь 1903. с. 87-88.

¹²⁷ Лист графа Адлелберга від березня 1861 року. Подається у праці: Левицкий О. История одного древняго волынского храма. КС. Т. 80. январь 1903. с. 88-89.

¹²⁸ Лист князя Васильчикова від 22 квітня 1861 року. Подається у праці: Левицкий О. История одного древняго волынского храма. КС. Т. 80. январь 1903. с. 90

¹²⁹ Малевская М.В. Исследования Луцкого замка. АО 1983 года. М.: Б.В., 1985. с. 309.

храму та розбито одну із вівтарних ніш, де з великою імовірністю і було знайдено вказані вироби. Тотожний мистецький характер знахідок (золоті, оформлені стилізованими хрестами речі) та місце знахідок безпосередньо у вівтарній ніші безсумнівно вказують на їх культове походження і пряме відношення до церковного начиння храму Іоанна Богослова.

Надзвичайно цікавою є інформація про знахідки у Луцьку в середині XIX ст. двох бойових кольчуг. До території Старого міста цілком може відноситися подана у Каталозі зброї музею імені Любомирських ціла кольчуга із річки Стир: «Кольчуга залізна, видобута з ріки Стир у Луцьку, дар пана Едмунда Лівіцкого», що нині зберігається у фондах Львівського історичного музею¹³⁰. Ця знахідка, разом із іншою подібною кольчугою увійшла до класичного видання А.Кірпічнікова «Давньоруська зброя» з датуванням XI-XIII ст.¹³¹ С.Терський відносить цю кольчугу за рядом ознак до спорядження вершника і датує XV-XVI ст.¹³²

Про цікаву знахідку у замку, що мала місце 1905 р. повідомляв №2 часопису «Волинь» за 1939 р. Оригінал джерела не зберігся, цитуємо виписку із архіву заповідника, складену науковим співробітником Б.Сайчуком: «Під час дослідження замку в 1905 р. поруч з хрестом викопано сідло, прикрашене срібними орнаментованими бляшками, срібну вуздечку а також ємність з монетами. Скарб передано в петербурзький музей»¹³³.

Як видно із історії однієї випадкової знахідки значно зростає інтерес до предметів археологічного характеру. Цей процес став можливим із зародженням в кінці XIX ст. української національної історичної школи та зацікавленістю дослідників у історії своїх етнічних земель та власного народу. Зокрема, в Житомирі 2 січня 1894 р. відбулось офіційне відкриття

¹³⁰ Katalog broni w Muzeum imienia Lubomirskich. Lwow, 1878, s 71.

¹³¹ Кирпичников А.Н. Древнерусское оружие. Вып. 3. Доспех, комплекс боевых средств IX-XIII вв., 1971, № в каталозі 73.

¹³² Терський С.В. Лучеськ X-XV ст. монографія. Львів: Видавництво Національного університету «Львівська політехніка», 2006. с. 23.

¹³³ Сайчук Б.Т. Історична довідка про археологічні знахідки у Луцькому замку. Науковий архів ЛДІКЗ, № 115.

Волинського церковно-археологічного товариства (головою було обрано М.Барського), яке згідно зі своїм статутним завданням «Розшукує й оприлюднює пам'ятки до цих пір невідомі, а також і збірки матеріалів церковно-історичних, церковно-археологічних і етнографічних, що зберігається в різних установах і в приватних осіб, дає їм оцінку і вирішує, яке може бути зроблене з них, відповідно до мети товариства використання»¹³⁴.

Важливим напрямком роботи товариства було також відкриття Волинського єпархіального давньосховища, куди потрапляли цінні археологічні та історичні предмети зі всієї губернії. Завдяки проведенню каталогізації таких речей, яка проводилась при їх надходженні та, особливо, друку О.Фотинським цих достатньо інформативних каталогів у ряді випусків Волинських єпархіальних відомостей маємо описи окремих предметів, зокрема і переданих з Луцька та Луцького повіту¹³⁵

При сприянні Волинського церковно-археологічного товариства 1897-1898 рр. дружина професора Антоновича К.Мельник-Антонович провела перші фахові археологічні дослідження в місті Луцьку та його найближчих околицях. Зокрема на місті літописного кургану «Романсівка», в урочищі «Свята гора», нею було досліджено заглиблене житло з керамікою типу Лука Райковецька, однак інформація Іпатіївського літопису щодо легендарного коня князя Андрія Боголюбського не підтвердилась¹³⁶. Також в поле зору дослідниці потрапили курганні могильники – нею було розкопано значну кількість насипів поблизу сіл Гірка Полонка, Городище, Городок, Усичі, Крупа, Теремне, Вишнів, Борохів та Піддубці, описано речовий поховальний інвентар VIII-XIII ст. та здійснено описи курганних груп. Цінність цих

¹³⁴ Гаврилюк С. Історичне пам'яткознавство Волині, Холмщини і Підляшшя (XIX-початок XX ст.). Луцьк, 2008, с. 187.

¹³⁵ Фотинский О.В. Волянь на XI АС в г. Киеве. Воляньские епархиальные ведомости (часть неоф.), 1899, № 11-21.

¹³⁶ Мельник Е.Н. Раскопки в земле Лучан. Дневники раскопок. Труды XI Археологического съезда. М., 1901. Т. 1. с. 497-513.

розкопок полягає в тому, що «матеріали з них стали своєрідним еталоном у вивченні давньоруських могильників Волині в пізніший час»¹³⁷.

Не менш важливим є той факт, що результати проведених робіт, разом із систематизацією коротких даних про відомі пам'ятки та випадкові знахідки в означеному роботою регіоні стали основою для складання Археологічної карти Волинської губернії Володимиром Антоновичем. Дана робота і зараз є одним з основних джерел для вивчення археології Волині та без сумніву буде лишатися такою і надалі (Див. додаток А.1.).

За пропозицією В. Антоновича (що не в останню чергу було пов'язано зі значними успіхами в роботі К.Мельник – В.Б.) у січні 1897 р. попередній комітет з організації XI археологічного з'їзду акцентував увагу на вивченні старожитностей Волині. Спочатку з'їзд планувалося провести у Луцьку, але у зв'язку з віддаленістю міста від великих наукових центрів його проведення перенесли до Києва.

На з'їзді, що відбувся в стінах Університету Святого Володимира у Києві делегатами від Волині були відомі краєзнавці та дослідники А.Волянський, С.Гамченко, Л.Житинський, М.Коробка, І.Леонт'єв, Б.Прушинський, Е.Руліковський, М.Теодорович, С.Уваров¹³⁸. Від Волинського церковно-археологічного товариства делегатом був обраний О.Фотинський. Він також організував виставку волинських старожитностей, виступив з доповіддю, а також виконував на з'їзді обов'язки вченого секретаря секції історико-географічних і етнографічних старожитностей, на якій головував видатний український історик Д.Багалій¹³⁹.

¹³⁷ Кучінко М.М. Відомі археологи – дослідники слов'яно-руського періоду історії Волині. Минуле і сучасне Волині та Полісся. Волинська обласна організація Національної спілки краєзнавців України. Матеріали до відзначення 20-річчя від часу створення. Спеціальний випуск. Луцьк, 2009. с. 189.

¹³⁸ Фотинский О.В. Волинь на XI АС в г. Киеве. Волинские епархиальные ведомости (часть неоф.), 1899, № 35.

¹³⁹ Костриця М.Ю. Волинське церковно-археологічне товариство та його роль у розвитку краєзнавства. Краєзнавство, 2005, № 1-4, с. 47.

Як бачимо, увага до предметів старовини була спричинена як найпершими археологічними розвідкам Луцька, де, на думку дослідників, відразу вдалося виявити могилу будівничого Луцького замку Дмитра-Любарта, так і неодноразовими знахідками ефектних археологічних предметів. Початковий етап археологічного вивчення Луцька розпочинається від перших відомих досліджень (1852 р.) та загалом триває до XI Археологічного з'їзду, коли всі відомі на той час матеріали чи повідомлення були відповідно систематизовані та видані.

Науковий етап археологічного дослідження Луцька та його околиць продовжився і у період включення Волині за Ризьким мирним договором у склад Польщі. Цей період характеризується і кількісним зростанням археологічних розкопок на терені, і якісними характеристиками їх проведення. Археологічні дослідження історичної частини Луцька продовжували вже польські дослідники. Необхідно відзначити достатньо високий науковий рівень робіт, виконаних у міжвоєнний період, їх спрямованість на всебічне вивчення Верхнього та Окольного замків, а також інших пам'яток та територій воєводського міста.

У 1920-30 рр. Луцьк став центром воєводства і відповідно отримує новий поштовх в розвитку науки. Розробляється та застосовується пам'яткоохоронне законодавство, охороні культурної спадщини були присвячені як відповідна стаття Конституції так і окреме Розпорядження Президента Ігнація Мосціцького від 6 березня 1928 р.¹⁴⁰

Новостворена Державна служба охорони пам'яток історії та культури здійснювала систематичний нагляд за земельними роботами в місцях з цінним культурним шаром. Вони проводились М. Древром, Я. Фіцке, З. Леським, Л. Чикаленком у зв'язку з активною забудовою зони Старого міста, передмість Гнідава, Красне, Бівуаки. Поряд з рятівними роботами було розгорнуто діяльність по обстеженню пам'яток у приміських селах Вишкові, Кульчині,

¹⁴⁰ Rozporządzenie Prezydenta Rzeczypospolitej z dnia 6 marca 1928 r. O opiece nad zabytkami (1928). Dziennik Ustaw, 1928. № 29. R. 265. S. 537-542.

Жидичині за участю дослідників з Варшави Р.Якимовича та С.Круковського. Роботі дослідників всіляко сприяв створений у 1929 р. окружний музей воєводства. Продовжувалось стаціонарне вивчення археологічних пам'яток, зокрема розкопки курганного могильника в Підгайцях поновив після К.Мельник Я.Фіцке¹⁴¹. Обстеження приміських городищ (Зміїнець, Підгайці, Новостав, Ярославичі, Жидичин) здійснював О.Цинкаловський¹⁴².

Привертав увагу дослідників Верхній замок. У зв'язку з реставраційними роботами 1933-1934 рр. у внутрішньому дворі поруч з В'їзною вежею було локалізовано та частково розкопано залишки княжого палацу, проведено обстеження давньої цегляної церкви. Роботи проводив відомий дослідник дерев'яної архітектури Л.Маслов, якому без сумніву належить попереднє збереження цих об'єктів¹⁴³. У 1939 р. були розпочаті розвідки і поруч з самою вежею, що проводились під керівництвом польського інженера Я.Захватовича.

Майже одночасно у Луцьку у 1925-1927 рр., коли для побудови приміщення воєводського банку зносилася західна частина Градної гори, консерватором М. Древром досліджувалося середньовічне кладовище давнього костелу Св. Хреста. Справжню сенсацію викликало виявлення на початку робіт поховання людини з конем у склепі XVII ст. Директор Варшавського археологічного музею ім. Е.Маєвського В.Антоневич навіть звертався до волинського воєводи з проханням про передачу його установі скелетів та предметів з цього поховання. Допомігав у цих дослідженнях тодішній завідувач відділу археології Волинського краєзнавчого музею З.Леський, котрий науково опрацьовував та каталогізував здобуті експедицією матеріали, частина яких і нині зберігається у фондах музею.

¹⁴¹ Fitzke J. Wczesnohistoryczne kurgany w Poddebcach pod Luckiem. Wiadomosci archeologiczne. T. 16, s. 335-363.

¹⁴² Cynkalowski A. Materiały do pradziejów Wołynia i Polesia Wołyńskiego. Warszawa, 1961, s. 191-199.

¹⁴³ Маслов Л. Архітектура старого Луцька. Львів: Наша Батьківщина, 1939. с. 31

Але найбільш серйозні за масштабами та опрацюванням матеріалів рятівні розкопки у Луцьку провів Я.Фіцке. Після прибуття Я.Фіцке з Кракова на Волинь на посаду кустоша Луцького музею археологічні дослідження Луцька та його околиць значно поживавішали. На його приїзд відгукнулася і місцева преса: «Музей отримав фахового керівника: ... відбулась ґрунтовна реорганізація виставкової діяльності, облаштовано археологічну лабораторію, де проводиться консервація зброї та інших металевих предметів, здійснено реконструкцію кахлів та інших предметів»¹⁴⁴.

Молодий археолог (диплом про вищу освіту Яггелонського університету було отримано у 1933 р.) протягом 1936-1939 рр. проводить регулярні розкопки на теренах Волинського воєводства. Це роботи у Луцьку (Замок, райони Красне та Гнідава), Торчині, Піддубцях, Кульчині, Жидичині, Коршеві та ряді інших населених пунктів.

На окремий розгляд заслуговує історія дослідження багатошарового поселення в урочищі «Гнідавська Гірка» на південній околиці міста, через русло Стиру, так як дана пам'ятка багато в чому визначальна для його історії. Археологічні обстеження на території «Гнідавської Гірки» проводили у 1930-х рр. працівники Луцького крайового музею : Я. Фіцке та З. Леський. Я.Фіцке у 1935 р. виявив і дослідив тут «кілька ранньоісторичних землянок з багатим керамічним матеріалом», а пізніше З.Леський, який продовжив дослідження, окрім давньоруських знахідок виявив матеріали доби неоліту-бронзи. У 1967 р. під час любительських розкопок М.Матвієйка на цьому ж місці було виявлено та досліджено господарську споруду з глиняною піччю та житло – напівземлянку ранньослов'янського часу¹⁴⁵

Під час досліджень, які проводились Волинським товариством приятелів наук на території цегельні Глікліха у Луцьку (нині район вулиці Львівської) відкрито житла-землянки неолітичного часу з багатим керамічним матеріалом,

¹⁴⁴ Z otchłani wiekow. Lutsk, 1936, s. 119.

¹⁴⁵ Матвієйко М.В. Звіт з любительських археологічно-розвідних досліджень різночасових культурних залишків Гнідавської «Церковної Гірки» (на межі Луцька). Науковий архів ІА АН УРСР № 5036. 1968.

які в сучасній науці датуються часом культури лінійно-стрічкової кераміки¹⁴⁶. У 1936 р. Я.Фіцке досліджено тут 7 жител, продовжуючи роботу З.Леський протягом 1937 р. відкрив тут ще кілька давніх жител-землянок на території цегельні. По вулиці Пілсудського (нині це дві вулиці Винниченка та Стрілецька) спільними роботами науковців виявлено ще 6 жител-землянок, які також відносяться до неолітичного часу. Масштабними були також наукові археологічні розвідки вказаних дослідників у Луцькому та Рівненському повітах Волинського воєводства, завдяки яким відкрито, а подекуди і врятовано, ряд археологічних пам'яток (Див. додаток А.6.).

До археологічних робіт слід ще віднести виконання топографічних планів, описів, а подекуди і фотозйомку різних випадкових відкриттів на території міста, зокрема по вулицях Болеслава Хороброго (проспект Волі), Тринітарській (вулиця Сенаторки Левчанівської), королеви Ядвіги (вулиця Братковського), Генріха Сенкевича (вулиця Богдана Хмельницького), Воєводської (вулиця Паркова), Ягелонської (вулиця Лесі Українки), територій передмість Дворець та Вулька, що виконувалися у значній мірі Зигмундом Леським під керівництвом Я.Фіцке¹⁴⁷. Працю цих дослідників вшановано розміщенням меморіальної дошки на фасаді споруди колишньої української гімназії, що нині по вулиці Богдана Хмельницького.

У цій роботі археологам дуже допомагали місцеві краєзнавці: працівник музею С.Леський, викладач гімназії К.Пшемиський. Будівельні роботи, пов'язані із впорядкуванням русел Стиру та Глушця, які саме тоді набули великого розмаху, засвідчили велику насиченість культурного шару Старого міста археологічними знахідками. Добре поставлена робота з пропаганди значення та цінності пам'яток старовини сприяла передачі у фонди музею випадкових, але нерідко цінних археологічних знахідок: монетних скарбів, предметів побуту та озброєння X-XVIII ст.

¹⁴⁶ Баюк В.Г. Археологічні дослідження Луцька (історія і сучасність). Краєзнавство: науковий журнал. К.: В.-во «Телесик», 2010. Ч.1-2. 282с.

¹⁴⁷ Fitske J. Nowe wykopaliska. Wolyn. ZOW. 1937. T.11.

Не менш вагомою була робота Л.Маслова як професіонала музейної справи. Він каталогізував та вводив до наукового обігу матеріали музею та знахідки із власних археологічних досліджень. Зокрема, заслуговують на увагу і є цінним археологічним джерелом його праці стосовно збірки пічних кахель та окремих зразків давньої зброї із колекції Волинського краєзнавчого музею.

Внаслідок проведених досліджень очевиднішими стали межі міської агломерації Лучеська. Під час розкопок у Луцьку вдалося дослідити ряд заглиблених жител, переважно княжої доби, про що можуть свідчити рештки колись великих археологічних колекцій знахідок з цих досліджень, що зберігаються зараз у фондах Волинського краєзнавчого музею та Державного археологічного музею у Варшаві.

Польським краєзнавчим товариством Волинської округи спільно із воєводським консерватором було запропоноване для обговорення питання про планову консервацію пам'яток замкового комплексу. У зв'язку з реставраційними роботами 1933–1934 рр. у внутрішньому дворі, поруч з В'їзною вежею, було локалізовано та частково розкопано залишки княжого палацу, проведено обстеження давньої цегляної церкви. Роботи проводив відомий дослідник дерев'яної архітектури, а на той час ще студент-практикант Л. Маслов, якому поряд з Я. Фіцке без сумніву належить попереднє збереження цих об'єктів.

Л.Маслов-Сирокомля по праву вважається найвизначнішим українським дослідником архітектури міжвоєнного часу. Його праці «Архітектура старого Луцька» та «Любартів замок у Луцьку» зафіксували стан збереження пам'яток історико-архітектурної спадщини історичної частини міста після подій Першої світової та радянсько-польської воєн¹⁴⁸.

17 липня 1933 р. волинський консерватор доктор Ю.Дуткевич (керівник протиаварійних та консерваційних робіт у Луцькому замку) підписав

¹⁴⁸ Марчук Г.С. Одне надійне життя – до 100-річчя від дня народження Леоніда Маслова. Луцьк: Твердиня, 2009.

наступний документ: «Леонід Маслов – студент відділу архітектури Краківської політехніки – з дня 18 липня 1933 р. прийнятий як практикант при консерваційних роботах замку. Пан Маслов буде проводити дослідницьку працю, пов'язану із архітектурою давнього замку (відкопування фундаментів, давніх споруд, обміри, складання планів). Цю працю пан Маслов буде виконувати від імені консерваторського управління як практикант безкоштовно»¹⁴⁹. Як практикант Л.Маслов керував виконанням земляних робіт при підсипанні валу поруч Стирової вежі, виконував архітектурно-археологічні обміри споруд замку та старого міста. 6 жовтня 1933 р., на вимогу віце-президента міста Буховського, яка у першу чергу базувалася на негативних рапортах старших колег практиканта від роботи у замку його було усунуто.

З архівних джерел зрозуміло, що під час цієї студентської практики на реставраційно-консерваційних роботах Луцького замку Леонід Маслов здобув значний практичний досвід. Безсумнівно, його робота мала також і дослідницький характер.

Вінцем дослідження став вихід у 1939 р. праці «Архітектура старого Луцька», в якій вперше спеціалістом-архітектором розглядалися найважливіші давні споруди міста¹⁵⁰. Було приділено увагу замку, православним та католицьким храмам, євангелічній кірхі, єврейській божниці, караїмській кенасі а також різноманітній світській архітектурі. Пам'ятки старого Луцька були проаналізовані комплексно за містобудівною системою Замок-Окольник-Місто-Околиця, подано плани та описи замкових башт, мурів та споруд у замку. Важливими є також унікальні дані археологічного характеру: «В 1933-1934 рр., одночасно із реставрацією, перепроводили

¹⁴⁹ Державний архів Волинської області, ф 158 Магістрат міста Луцька, м. Луцьк Волинського воєводства. Магістрат міста Луцька, м. Луцьк Волинського воєводства., опис 4, спр. 1900. Дневник проведенних работ в замке. 1933. 58 с.

¹⁵⁰ Баюк В.Г. Історія перших археологічних досліджень Луцька: погляд у минуле. Минуле і сучасне Волині і Полісся: Луцьк в історії Волині та України. Науковий збірник. Випуск 35. Матеріали XXXV Міжнародної історико-краєзнавчої конференції, м.Луцьк.-Луцьк, «Волинські старожитності», 2010.

археологічні розкопки: відкопали частину пивниць господарського двірця, розпочали відкриття фундаментів церкви Іоанна Богослова, найшли багато старих монет, люльок, орнаментованих кахель, полив'яних дахівок і т.п., однак не довели цих розкопок до кінця й тому вони більшого значення не мають»¹⁵¹. Особливо важливим є те, що дослідник подає наявну інформацію не лише про існуючі у місці споруди а і виконує своєрідний каталог, здійснює історичні розвідки стосовно втрачених тих чи інших об'єктів. Зокрема, це стосується Кафедрального Собору Іоанна Богослова у Луцькому замку, Дмитрівський храм, Домініканський комплекс та церкви Святих Якова, Катерини, Лазаря та Афанасія Окольного замку, детально, з планами, замальовками та фотографіями аналізує втрачений Братський Хрестовоздвиженський собор, подає рідкісну інформацію стосовно першої Римо-Католицької кафедри Святої Трійці, багато уваги приділяє Головній синагозі (сучасна вулиця Данила Галицького).

Праця Л.Маслова виступала путівником по старому Луцьку для мешканців та гостей міста, своєрідний науково-туристичний нарис було задумано та виконано для Луцька вперше.

Справами дослідження та збереження пам'яток переймалося і засноване у січні 1935 р. Волинське товариство приятелів наук, яке на початок 1938 р. нараховувало вже 97 членів. По керівному складу товариства яскраво простежується багатогранність напрямків його роботи, наукову раду товариства презентували Я.Гофман та С.Тимошенко – послы Сейму Речі Посполитої, Ю.Неч – керівник луцької бібліотеки, А.Яворчак і С.Мацко – викладачі Луцької державної гімназії, Я.Фіцке – музейний кустош¹⁵².

У 1939 р. розпочали розвідки під керівництвом інженера з Варшави Я.Захватовича (згодом головного архітектора Польської Народної Республіки, керівника Бюро відбудови післявоєнної Варшави). За потреби виготовлення

¹⁵¹ Марчук Г.С. Одне надійне життя--до 100-річчя від дня народження Леоніда Маслова. Луцьк: Твердиня, 2009.

¹⁵² Баюк В.Г. Волинська школа археології: історія та сучасний стан. Літопис Волині. Всеукраїнський науковий часопис. Число 10. Луцьк, ВНУ ім. Лесі Українки, 2011.

проектної документації на реставрацію Луцького Верхнього замку за замовленням Захватовича було викопано чотири траншеї глибиною до 4 м поруч з В'їзною вежею. Автор розкопок Я.Фіцке пише: «... фундаменти такого пізнього замку... не є глибокими і сягають глибини ледве 4 м. Відкрито виразні сліди земляної фортифікації ранньосередньовічного городища, а трохи нижче валів, можливо – неолітичних. Сліди ранньосередньовічного городища, найцікавіше для нас з огляду на історію замку, збереглися відносно добре»¹⁵³. Саме завдяки цим роботам вперше було зроблено науковий висновок про укріплення дитинця в давньоруський час дерев'яними конструкціями.

Період Польської держави в історії археологічних досліджень замку мав свої особливості. Попри археологічні дослідження робляться спроби консервації замку з метою його збереження. Проект ремонтно-реставраційних робіт Луцького Верхнього замку, затверджений та профінансований із Варшави мав стартувати 1 вересня 1939 р. На тлі не досить втішного стану збереженості фортеці навіть незавершені реставраційні роботи дозволили замкові пережити пізніші лихоліття¹⁵⁴.

Таким чином, розпочинаючи з середньовіччя на Волині знаходять старожитності, однак більш систематичне їх вивчення започатковується аж з другої половини ХІХ ст. І хоча Луцьк переходить зі складу однієї держави в іншу, вивчення археологічних пам'яток та їх збереження набуває більш наукового та державницького підходу саме під час перебування його у складі Польської держави.

¹⁵³ Fitzke J. Cenne odkrycie na Zamku Lubarta w Lucku. Ziemia Wolynska: 1939. Nr.6-7. S. 103-104..

¹⁵⁴ Баюк В.Г., Бербець О.В. Луцьк стародавній. Пам'ятки старого міста. Відп. за випуск П.Рудецький. Луцьк: Терези, 2015. 128 с.

2.2. Наукові археологічні роботи радянського періоду

Війна та післявоєнний період надовго затримали розвиток археологічної науки. Історико-археологічні дослідження Луцька та його околиць були повністю згорнуті майже на тридцять років, частково внаслідок тоталітарного використання території Старого міста радянською та німецькою владами (пересильний концентраційний заклад на території Верхнього замку, єврейське гетто та Луцька тюрма), а також не в останню чергу у зв'язку зі складним процесом становлення і утвердження радянської влади на Волині, проникнення її у всі сфери життя суспільства. Для порівняння тоталітарних систем показовим є факт, що німецька окупаційна влада при виборі місця концентраційних таборів «скористалася здобутками» влади радянської також влаштувавши свої Шталаги №360/Z та 365/Z в тому числі і на території замку.

Радянська епоха у розвитку археології Луцька та його околиць за етапами суспільного та культурного розвитку чітко поділяється на два періоди. На першому, тоталітарному (1939-1970 рр.), за підтримки держави активно розвивалася лише фундаментальна археологія, що як і усі інші сфери науки була покликана до наукового підтвердження пануючих в країні догм, на другому – до неї додалося формоване державними чинниками історичне краєзнавство.

Прикладом повного заперечення тогочасним суспільством цінності археологічних пам'яток була нівеляція відомого кургану у центрі Луцька, званого Романсівкою, який у 1920-1930-х рр. ретельно зберігала польська влада, а у 1940 р. нова, радянська влада навіть не поставила під охорону як пам'ятку історії.¹⁵⁵

Натомість Луцький замок Постановою Ради Міністрів УРСР від 25 вересня 1945 р. було взято на державний облік як пам'ятку архітектури, однак реальних дій для його охорони чи реставрації як історико-культурного об'єкту

¹⁵⁵ Пясецький В.Е. Луцький замок. Історична довідка. Науковий архів ЛДІКЗ, № 234.

прийнято не було. Більше того, враховуючи функціонування поруч, у колишньому монастирі Святої Бригіди, тюремного закладу, вся ця територія залишалася під оперативним наглядом структур МГБ-КГБ УРСР впритул до 1963 р. Зрозуміло, проведення наукових досліджень території та об'єктів історичної частини міста в таких умовах було неможливим, більше того, давні підземелля монастиря Святої Бригіди та всі навколишні підземні простори були повністю заблоковані та засипані для унеможливлення втечі ними в'язнів.

Фактично, усі споруди історичної частини міста включно із Луцьким замком, перебували у вкрай незадовільному, а подекуди і аварійному стані. Загальну вкрай запущену ситуацію із історико-культурною спадщиною міста погіршило стихійне лихо – катастрофічний буревій, котрий мав місце 20 травня 1960 р. Тоді, внаслідок ураганного вітру рухнув шпиль колишньої лютеранської кірхи, було знищено дах і бані Покровського храму, повністю знесено покрівлю дзвіниці костелу Святої Трійці, погіршився і без того незадовільний стан споруд Луцького Верхнього замку¹⁵⁶.

Дослідження на території міста розпочались лише після так званої «відлиги» у 1968-1969 рр. Тоді М.Кучерою було здійснено дослідження решток цегляної церкви Святого Дмитра в Окольному замку (Див. додаток Є.1.), сильно поруйнованої внаслідок закладки котловану господарської споруди¹⁵⁷.

Про руйнування технікою історичного культурного шару поруч бывшего Монастиря Святої Бригіди повідомив співробітник Інституту історії АН УРСР М.Матвієйко. М.Кучерою, який у той час провадив археологічні роботи на території урочища «Гнідавська Гірка», через р. Стир, було досліджено залишки культурного шару домонгольського часу, руїни давньої церкви та церковного цвинтаря.

¹⁵⁶ Пясецький В.Е. Луцький замок. Історична довідка. Науковий архів ЛДІКЗ, № 234.

¹⁵⁷ Кучера М.П. Археологические исследования Волынского отряда. М.П. Кучера. Археологические исследования на Украине 1968 г. Вып 3. К: Наук. думка, 1971. с. 242-245.

Проведеними роботами у котловані розмірами 6x10 м. здобуто надзвичайно цінну інформацію. Це єдині археологічні дослідження храму Святого Дмитра. Особливо важливими є результати дослідження усипальниці храму, оскільки за однією із версій туди могли перенести прах Любарта перед розбиранням кафедрального храму Іоанна Богослова. М.Кучера писав: «До північно-західного кута церкви примикає споруда шириною 3,25 м, яка у західному напрямі продовжується за межі котловану. Вона збереглась на висоту 1,4-2,3 м і на цьому рівні суцільно складається з цегляного мурування. Очевидно це гробниця, прибудована до церкви пізніше»¹⁵⁸. Цей важливий висновок, одночасно із спостереженням, що «Основна частина церкви продовжується на південь за межі котловану під цегляну стіну бувшого монастиря Бригідок» залишає все-ж невелику імовірність того, що основний об'єм усипальниці міг залишитись неруйнованим¹⁵⁹. За археологічними даними автор досліджень продатував побудову храму XIV-XV ст., хоча за рядом інших версій його фундацію дослідники приписують князю київському Мстиславу Володимировичу (1076-1132 рр.) чи князю луцькому Мстиславу Даниловичу (1264-1292 рр.)¹⁶⁰. На користь останньої із версій може свідчити активна державницька політика луцького князя Мстислава Даниловича, зокрема і в питаннях виокремлення Луцького князівства та окремої єпархії.

На окрему увагу заслуговують результати досліджень Луцького замку та давньоруських городищ в околицях міста П. Раппопортом, який складав їх плани та проводив розвідкове шурфування цих пам'яток. Для П.Раппопорта (1913-1989) Волинь, через багатство укріплених археологічних пам'яток стала однією з базових територій для дослідження давньоруського оборонного, а згодом і культового будівництва. Дослідження на території Старого міста у

¹⁵⁸ Кучера М.П. Археологические исследования Волынского отряда. М.П. Кучера. Археологические исследования на Украине 1968 г. Вып 3. К: Наук. думка, 1971. С. 244.

¹⁵⁹ Пясецький В.Е. Луцький замок. Історична довідка. Науковий архів ЛДІКЗ, № 234.

¹⁶⁰ Троневиц П.О., Хілько М.В., Сайчук Б.Т. Втрачені християнські храми Луцька. Під ред. П.О.Троневица. Луцьк, 2001, 15 с.

Луцьку стали можливими наприкінці «хрущовської відлиги», після ліквідації тюремного закладу 1963 р.

У 1967 р. невеликі аматорські археологічні дослідження у Старому місті та на Гнідавській Гірці в Рованцях проводив уродженець Радехівщини, ветеран Проводу ОУН (м), співробітник Інституту історії АН УРСР М.Матвієйко (Див. додатки № Є.2. – Є.4.). У 1968 р. М. Матвієйко продовжив дослідження Лучеська разом з відомим київським археологом М.Кучерою (1921-1999), який приїхав на Волинь досліджувати городища. Хоча він і не ставив за мету професійне археологічне вивчення княжого міста, тоді ним було обстежено котлован з рештками фундаментів церкви Св. Дмитра в Окольному замку та прокопано культурний шар, проведено розкопки широкої площі на території гнідавського ремісничого посаду. Матеріали цих робіт дали змогу уперше обґрунтовано поставити питання про племінний етап у розвитку міста.

Науковий археологічний нагляд також проводився під час влаштування системи гідромереж по вулиці Плитниця. Археологічні дослідження тут були проведені М.Кучерою у 1969 р., коли було здійснено обстеження решток цегляної церкви Святого Дмитра в Окольному замку та закладено розвідкові шурфи біля її фундаментів. Одним із основних завдань археологічного нагляду було недопущення ймовірного руйнування фундаментів колишнього храму Святого Дмитра, чітка локалізація якого наразі залишається нез'ясованою.

У 1970 р. М.Кучера провів розвідкові археологічні дослідження давньоруських городищ та замчищ в околицях Луцька (Підгайці (урочище Башта), Городище (Городище-I – В.Б), городище біля Чарукова (Городище-II – В.Б.), Лище, Зміїнець). Частина з цих городищ невдовзі була остаточно зруйнована чи заселена, а М. Кучера більше не приїжджав на Волинь зосередившись на розвідкових роботах на Поділлі та Київщині. Проте його роботи сприяли зацікавленню археологією серед студентів-істориків Луцького педінституту, оскільки, починаючи з моменту його досліджень, луцькі студенти отримали змогу регулярно відбувати археологічну практику.

Традиція обов'язкового проходження польової практики для першокурсників зберігається і донині ставши значною підмогою науковцям при проведенні археологічних досліджень та доброю школою майбутнім фахівцям.

У післявоєнний період Волинь, як і раніше, не мала власних археологічних кадрів. Не спостерігалось захоплення давньою історією краю і серед місцевої інтелігенції. У Луцькому педагогічному інституті, провідному вищому навчальному закладі Волині, до 1971 р. археологічні дисципліни викладались не профільними фахівцями, ситуація кардинально змінюється лише після переїзду зі Львова випускника аспірантури при відділі археології Інституту суспільних наук АН УРСР М.Кучинка.

Дослідження розпочинаються уже наступного року. Зокрема, проведено роботи в районі Луцького цегельного заводу по вулиці Львівській, де досліджено давньоруську житлову споруду X-XI ст., що було фактичним продовженням робіт польських науковців 1930-х Я.Фіцке та З.Леського, розкопано велику частину селища слов'янського IX ст. та киево-руського X-XIII ст. періодів (два напівземлянкових житла, господарську споруду, три печі поза житлами) приміського урочища «Гнідавська гірка», опрацьовано, введено до наукового обігу та передано до Волинського краєзнавчого музею металевий шолом та бойову сокиру, знайдені у Стиру в районі Старого міста¹⁶¹. Рідкісний за збереженістю експонат мав висоту 27 см та діаметр 19 см та був окутий бронзовою пластиною, оздобленою геометричним орнаментом.

Серед випадкових знахідок середньовічного періоду, які були досліджені та таким чином введені до наукового обігу слід відмітити човендовбанку XV-XVI ст. завдовжки 13 м, знайдений на правому березі р. Стир між колишніми селами Дворець і Бівуаки. Це стало справжнім поштовхом для вивчення історії середньовічного міста та зацікавлення нею волинян.

¹⁶¹ Баюк В.Г. Селище Княжої доби на території урочища Гнідавська Гірка. В.Г.Баюк Селище Княжої доби на території урочища Гнідавська. Науковий вісник Волинського національного університету імені Лесі Українки. Історичні науки. №22. За ред. С.В.Гаврилюк. Луцьк: «Вежа», 2009. с. 298

Автор знахідки пише про неї до журналу «Археологічні відкриття»: «Невідомий предмет виявився великим човном. Він залягав похило, його ніс заходив у берег на глибині близько 3 м від сучасної поверхні, а корма виглядала з води, що і дало можливість помітити її. Над човном був суцільний шар наносного мулу. Після обкопування і розчистки встановлено, що він був видовбаний із цілого стовбура дерева і мав коритоподібну форму. Його довжина складала 13 м а максимальна ширина 2,5 м. В середині він був скріплений десятьма поперечними шпангоутами з дубових, квадратних у розрізі брусків. Останні прикріплювалися до бортів та днища за допомогою соснових кілків. Ніс зберігся погано а корма була поколота. За типом – це так званий «козацький дуб», який можна датувати XV-XVI ст. Цікаво, що на дні його виявлено цеглу, шматки вапна і розбитий пізньосередньовічний горщик (XV-XVI ст.). Човен, очевидно, являв собою військово або торгівельно-вантажне судно»¹⁶². Завдяки таланту М.Кучінка захоплювати історією молодих людей вдалося дослідити цей, поки що єдиний у районі Луцька човен.

На сучасній вулиці Караїмській історичної частини Луцька у 1974 р. М.Кучинком було виявлено і досліджено споруду розмірами 7,7х8,3 м, складену із крупних дубових колод, орієнтованих за сторонами світу. За супутнім рухомим археологічним матеріалом (полив'яні кахлі, глиняну іграшку-свищик у вигляді пташки, фрагментами скла та кераміки) автор датує споруду часом XV-XVI ст.¹⁶³.

Значною заслугою М.Кучінка є його комплексні археологічно-архітектурні дослідження, зокрема на території Верхнього замку та окольного міста¹⁶⁴. Впродовж 1977-1989 рр. (за винятком 1979 р. та 1986 р.) експедиція

¹⁶² Кучинко М. Исследования в Луцке. Археологические открытия 1973 г. Москва, 1974. С. 297-298.

¹⁶³ Кучинко М. Нариси стародавньої і середньовічної історії Волині. Луцьк: Надтир'я, 1994. 206 с.

¹⁶⁴ Петрович В.В. Михайло Михайлович Кучінко – педагог, учений, краєзнавець. Науковий вісник Волинського національного університету імені Лесі Українки. Історичні науки. Ювілейний випуск присвячений 70-річчю М.М.Кучінка.. За ред. С.В.Гаврилюк. Луцьк:, «Вежа», 2009, с. 6.

під його керівництвом повністю (наразі єдиний факт на Західній Волині) дослідила городище біля с. Городище II Луцького району, зробивши його еталонною пам'яткою для подальших дослідників¹⁶⁵.

Археологічні дослідження М. Кучинка охопили також зони новобудов на території середньовічного міста та багатопарові приміські поселення Лучеська. Серед цих робіт необхідно відзначити спостереження на території західного схилу Ринкового пагорба, здійснені під час земляних робіт (вивчено стратиграфію, зафіксовано будівлі XII-XIII та XV-XVI ст.). Тоді ж він досліджував середньовічний культурний шар у районі вулиці Львівської.

Низка споруд (XI ст., XII-XIII ст. та XVII ст.) на території передмість середньовічного Лучеська – Хмільника та Гнідави – на аматорських засадах була досліджена у 1970-х рр. Г.Охріменко.

З кінця 1980-х рр. розкопками міста та околиць активно займалась спільна експедиція Луцького історико-культурного заповідника та Львівського історичного музею. Загони експедиції під керівництвом Г.Охріменка, С.Терського, П.Троневи́ча, Б.Сайчука проводили дослідження на Гнідаві, на території Архімандричого подвір'я Нижнього замку, Ринковому пагорбі та середмісті. Були проведені суцільні розвідки в зоні Старого міста по обох берегах Стиру, засвідчено ряд невідомих доти поселень, особливо на заплавах територіях луцької округи.

Значні розвідкові роботи були проведені на початку 90-х ХХ ст. у зв'язку з підготовкою «Зводу пам'яток історії і культури». Серед них можна виділити майже суцільне обстеження невеликих мікрорегіонів, зокрема у Рожищенському та Луцькому районах. Впродовж 1988-1991 рр. в околицях Луцька працював С.Панишко. Він дослідив оборонні споруди на Коршівському та на ним же виявлених городищах у Арматнові та Човниці і розвідки селищ у басейні р. Конопельки. Цінність цих досліджень полягає в

¹⁶⁵ Кучинко М.М. Давньоруське городище Вал в Надстир'ї. М.М.Кучинко. Луцьк: Видавництво Волинського державного університету «Вежа», 1996, с. 5

тому, що це фактично єдиний матеріал стаціонарних археологічних досліджень у мікрорегіоні річки Конопельки.

Значну увагу дослідники приділяли центру поселенської округи басейну р. Серни – Шепельському городищу, що є залишками літописного Шеполя. Обстеження городища і посаду наприкінці XIX ст. провели В.Антонович, 1933 р. О.Цинкаловський, 1955 р. – Є.Тимофеев. У 1960 р. П.Раппопорт, провів топографічну зйомку пам'ятки. Згадані дослідники датували городище за підйомним матеріалом XI–XIII ст. Шурфування на городищі проводив М.Кучінко у 1975 р., виявивши фрагменти кераміки, глиняне пряслице, уламки браслетів та залізний ніж¹⁶⁶. За 300 м на північний захід від городища, на колишній межі з с. Озденіж був курган висотою 2,8 м і діаметром 12,0 м під назвою Могила Переляниці, розкопаний М.Кучінком у 1975 р. Як центр сільськогосподарської округи Шеполя у басейні річки Серни дане городище визначає у своїх дослідженнях С.Панишко¹⁶⁷.

Сучасний метод розкопок широкими площами поселень в районі Луцька вперше був застосований Д.Козаком на початку 80-х рр. XX ст. Його роботи в урочищі «Могилки» села Боратин дали значний науковий матеріал для розуміння історії розвитку міста та його найближчих околиць, в тому числі в давньоруський період. Вперше було зроблено повну графічну реконструкцію цього дослідженого поселення¹⁶⁸.

Значні роботи було проведено також на поселенні у Рованцях. Окрім околиць Луцька цим дослідником велись розкопки також в басейні річки Черногузки, зокрема на поселеннях у Гіркій Полонці, Городку та Линеві.

Впродовж 1968-1969 рр. під час роботи Волинського загону Інституту археології АН УРСР під керівництвом М.Кучери у східній частині пам'ятки

¹⁶⁶ Кучинко М. М. Історія населення Західної Волині, Холмщини та Підляшшя в X–XIV ст.. М.М.Кучінко. Луцьк: Волин. обл. друкарня, 2009. с. 54.

¹⁶⁷ Панишко С. Формування сільськогосподарської округи Луцька в давньоруський період. Археологічні дослідження Львівського університету. за ред. Р. Береста. Л. : Львівський Національний університет ім. І. Франка, 2004. Вип. 7. с. 162–164

¹⁶⁸ Козак Д.Н. Новые работы на поселении у с. Боратын. АО 1982 года. М.: Наука, 1984. 274 с.

було виявлене і досліджене на площі 600 м² ранньослов'янське поселення, де розкопано п'ять жител-напівземлянок, чотири напівземлянки-споруди з печами господарсько-виробничого характеру і десять господарських ям¹⁶⁹. У зв'язку з руйнуванням пам'ятки у 1972 р. рятівні дослідження тут проводив М.Кучінко. На відкритій площі у 160 м² розкопу виявлено залишки двох жител-напівземлянок, однієї господарської споруди та трьох глиняних печей поза спорудами¹⁷⁰. Цими роботами було фактично зупинено руйнування пам'ятки та збережено її для наступних поколінь дослідників. У 1981 р. дослідження на площі у 100 м² тут провів Г.Охріменко. Було виявлено і досліджено залишки чотирьох жител і восьми ям, досліджено багатий та різночасовий культурний шар. У 1988 р. на південно-західній околиці пам'ятки дослідження проводив Гнідавський загін археологічної експедиції Луцького державного історико-культурного заповідника під керівництвом Б.Сайчука. Ним виявлено і досліджено споруду X ст. та XIII-XIV ст.

Старе місто у Луцьку, яке 25 березня 1985 р. було оголошено комплексом пам'яток Державного історико-культурного заповідника у місті Луцьку є не лише унікальною пам'яткою монументального оборонного, культового та світського будівництва, а й цінним об'єктом археологічної спадщини. Комплекс заповідника, що складається з Верхнього та Окольного замків і цілої низки пам'яток культурної спадщини є ядром міста, місцем його зародження та розвитку, своєрідним витокком сучасного Луцька¹⁷¹

Час активних архітектурно-археологічних досліджень у Верхньому замку розпочинається 1978 р. розкопками спільної експедиції Луцького педінституту та Українського спеціального науково-реставраційного управління під керівництвом М. Кучинка та М. Говденко. Суцільним розкопом у 140 кв² впритул до північного муру Стирової башти розкрито нижній

¹⁶⁹ Кучера М.П. Поселення волинян на околиці Лучеська. Археологія. К., 1975. № 15. с. 98-103

¹⁷⁰ Кучинко М.М. Исследования в Луцке. Археологические открытия в 1973 г. М., 1974. с. 298

¹⁷¹ Антонович В.Б. Археологическая карта Волынской губернии. Тр. XI АС в Киеве. Т. 1. М., 1901. с. 160-161.

(цокольний) ярус башти, складений характерною романською кладкою із вапнякового каменю. Виявлено та досліджено внутрішнє цокольне приміщення башти розмірами 2,7х3,2 м, вхід до якого зі сторони замкового подвір'я влаштований із тесаних вапнякових блоків. Кам'яний поріг входу до приміщення башти розташовувався на глибині 3,8 м від денної поверхні, що, на думку дослідників відповідало рівню внутрішньої площадки замку на час його будівництва¹⁷².

З розкопок походить великий масив рухомого археологічного матеріалу: цегла-пальчатка, чорно- та сіролощена кераміка, гутне скло, грузило для риболовної сіті, наконечники арбалетних стріл а також фрагменти ланцюгів та кайданок загальним датуванням XVI-XVII ст. У нижньому горизонті розкопу та передматериковому шарі виявлено матеріали, які продатовано XI та XII-XIII ст.: кераміка із характерними для цього часу завершеннями вінець, предмети ремесла та наконечники стріл.

Продовжив комплексні дослідження у замку М. Кучинко експедицією Луцького педінституту у 1986 р., коли внаслідок аварії на Чорнобильській АЕС роботи в польових умовах були не можливі. Розкопом у 140 м² впритул до муру між В'їзною та Владичою баштами було досліджено історичний культурний шар на глибину до 4,4 м. Досліджено фундамент цього відрізка муру, складений характерною романською кладкою із вапнякового каменю на вапняно-піщаному розчині, котрий був частково впущений у материкову глину на глибину до 3,2 м від денної поверхні. В розкопі досліджено основу споруд Луцької пожежної команди (рубіж XIX-XX ст.), господарську споруду – напівземлянку розмірами 2,6х3,4х0,8 м, багату матеріалами XII-XIII ст., серед яких речі характерні для типово міської культури киево-руського часу та супутні останній округлі господарські ями¹⁷³.

¹⁷² Кучинко М. М., Говденко М. М. Архитектурно-археологические исследования в Луцком замке. Археологические открытия. 1978. Москва, 1979. С. 319-320.

¹⁷³ Кучинко М. М. Археологічні дані до історико-топографічної карти міста Луцька. Тези республіканської конференції по «Атласу історії культури Волинської області». Луцьк, 1991. С. 16–18.

Знахідки із об'єктів, що нині зберігаються у фондах Державного історико-культурного заповідника у місті Луцьку, представлені матеріалами XII-XIII ст.: кераміка, металеві наконечники стріл, частина циліндричного замка, ротаційні ножиці, пряслиця, оброблений ріг косулі, фрагменти жорен та точильних брусків, кресала, фрагменти скляних браслетів а також зразки шлаків кольорових металів; знахідки XIV-XVII ст. із культурного шару репрезентовані цеглою-пальчаткою, фрагментами полив'яних та не полив'яних пічних керамічних кахлів, глиняною іграшкою у формі пташечки, кістяними шахматною турою та двома шашками¹⁷⁴. Найдавніша кераміка, зустрита у невеликій кількості в перед материковому шарі датується в межах XI ст.¹⁷⁵.

Результати цих робіт надзвичайно важливі та інформативні для розуміння первісної системи забудови Луцького замку. Вперше в історії археологічних досліджень було досліджено підмурівки стін та вежі замку, з'ясовано характер його фундаментів, проаналізовано та зроблено спробу датування первісних укріплень. Фактично, це були перші широкомасштабні архітектурно-археологічні дослідження Луцького Верхнього замку, відкриттями яких користуються науковці і до сьогодні.

Важливими та цінними у подальших дослідженнях також були детальні геологічні вишукування Р.Метельницького, який протягом 1978–1992 рр. 250-ти свердловинами з'ясував та проаналізував картину первісного рельєфу історичної частини міста Луцька

У напрямку досліджень монументальної архітектури давньоруського часу найважливішою подією були розкопки Соборного храму Іоанна

¹⁷⁴ Баюк В.Г. Археологічна колекція із фондів Державного історико-культурного заповідника у м. Луцьку. Старий Луцьк. Науково-інформаційний збірник. Випуск XII. Матеріали XI наукової конференції «Любартівські читання», присвяченої 400-річчю Кафедрального костелу Святих апостолів Петра і Павла, м. Луцьк, 27 травня 2016 р. – Луцьк: ФОП Сікачова В.А., 2016. 504 с.

¹⁷⁵ Кучинко М. М. Археологічні дані до історико-топографічної карти міста Луцька. Тези республіканської конференції по «Атласу історії культури Волинської області». Луцьк, 1991. С. 16–18.

Богослова, побудова якого пов'язана з заснуванням у Луцьку окремої єпископії, про що слушно зауважував ще М.Грушевський¹⁷⁶.

Волинський загін архітектурно-археологічної експедиції Ленінградського відділення Інституту археології АН СРСР під керівництвом М.Малевської в 1982-1987 рр. проводив комплексні архітектурно-археологічні дослідження на території Верхнього замку в Луцьку. Окрім інших об'єктів (з'ясування загальної стратиграфії культурних нашарувань замкового пагорба, розкопки палацу і дослідження біля Владичої вежі замку) в 1984-1985 рр. загоном була знайдена і повністю досліджена збережена частина кафедральної церкви Іоанна Богослова. Їм передували біолокаційні дослідження 1982 р., коли була зроблена спроба позначити контури відомого за письмовими джерелами храму методами біолокації. Біолокатори О.Бондаренко та І.Мініна намітили межі церкви XVIII ст., а в її межах приблизне розташування меншого по розмірах храму. За їх даними, він знаходився в південно-західній частині великої церкви¹⁷⁷.

У 1984 р., ґрунтуючись на даних біолокації, були розпочаті польові дослідження. Як відмічає М.Малевська у щоденнику робіт «Відразу стало зрозуміло, що перед нами пам'ятник домонгольського часу. По кривизні відкритої кладки стало зрозуміло, що вона належить апсиді храму Іоанна Богослова, який ми і шукали. Подальші розкопки церкви велися відповідно до конфігурації її плану»¹⁷⁸. За польовий сезон 1984 р. експедиції вдалося дослідити апсиду храму, його вівтар, а також підлогу і опорні стовпи з нішами. Через досить великий об'єм робіт їх довелося перенести наступного року. Окрім цього, дослідженням церкви заважала газова труба, що перерізала

¹⁷⁶ Грушевський М.С. Коли сфабрикована грамота Любарта луцькій катедрі? Критична замітка. *Записки Наукового товариства ім. Шевченка*. Львів, 1906. Т. 70. Кн. 2. С. 71-72.

¹⁷⁷ Малевская М. В. Архитектурно-археологические исследования в Луцком замке. АО, 1984. М. : Наука, 1986.

¹⁷⁸ Малевская М.В. Отчет о работе Волинского отряда архитектурно-археологической экспедиции в 1986 г. Науковий архів Луцького державного історико-культурного заповідника. 25 с., 70 рис.

пам'ятник по діагоналі, перенести яку було можливо тільки до початку польового сезону 1985 р.¹⁷⁹

Закінчити дослідження, відтворити повну картину частини храму Іоанна Богослова, що збереглися, вдалося в 1985 р. Тоді були детально вивчені вівтар і вівтарна перегородка, ніші в підкупольних стовпах, притвори і межі храму, фресковий настінний живопис, а також ряд дуже важливих деталей, з якими стикається кожен дослідник давнього архітектурного об'єкту.

За М.Малевською храм зведений в 1170-х рр. при луцькому князеві Ярославі Ізяславичі, є першою монументальною будовою і святинею міста Луцька. Важливим етапом наукового дослідження пам'ятки була подальша її музеєфікація з метою забезпечення експозиційного стану¹⁸⁰. Під час проведення робіт із встановлення накриття над залишками храму науковим співробітником заповідника Б. Сайчуком здійснювався археологічний нагляд, котрий приніс сенсаційні результати¹⁸¹.

Під час проведення археологічних робіт, що були пов'язані з влаштуванням на території Луцького замку критого павільйону для збереження залишків розкопаного соборного храму Іоанна Богослова у 1989 р. було виявлено і досліджено під плитове, імовірно князівське поховання давньоруського часу.

Воно розміщується в проміжку між апсидою храму та апсидою притвору, впущене на глибину 1,6м від верхнього краю фундаменту церкви (-4,6м від рівня денної поверхні) і є цегляною, перекритою кам'яною плитою, гробницю. Розміри її 2х0,5м з глибиною 0,35-0,38м від рівня виявлення.

¹⁷⁹ Малевская М.В. Отчет о работе Волынского отряда архитектурно-археологической экспедиции в 1986 г. Науковий архів Луцького державного історико-культурного заповідника. 25 с., 70 рис.

¹⁸⁰ Баюк В.Г. Церква Івана Богослова у Луцькому замку – унікальна пам'ятка домонгольської архітектури Волині. Стародавній Меджибіж в історико-культурній спадщині України: регіональний вісник з проблем регіональної історії та пам'яткознавства (Науковий вісник «Меджибіж», 2'2014). Хмельницький: ІРД, 2014. 450 с.

¹⁸¹ Баюк В.Г. Історія археологічних досліджень Луцького замку. Наукові студії: Збірник наукових праць. Історико-краєзнавчий музей м. Винники. Вип. 6. Львів «Апріорі», 2013. 344 с.

Гробниця прямокутної форми була складена з жовтої, вузько форматної плінфи розмірами 27-28x14-15x5-6см на цем'янковому розчині¹⁸², що повністю збігається з розчином мурованого храму. Дно гробниці викладене плінфою. Перекрита гробниця фрагментами плит із піщанику на тому ж цем'янковому розчині з використанням чотирьох дерев'яних поперечин, сліди від яких збереглися у вигляді деревного тліну. Внаслідок порушення цілісності поховання при будівництві нового храму у 1776 р. всередину гробниці утворився засип ґрунту товщиною до 0,2 м, в якому зустрічались фрагменти цегли XVIII ст.

Кістяк похованого лежав на спині у витягнутому положенні, праве коліно напівзігнуте. Орієнтація західна. Кості рук витягнуті вздовж тіла, череп на лівому боці. На правій лопатці рвана рана, нанесена колючим предметом (тонким списом чи ножом - В. Б.) зі сторони грудної клітки. Між основою черепної коробки та сосковидним відростком, під лівою скроневою кісткою, виявлений втульчатий, сильно коронований, наконечник стріли¹⁸³.

У зв'язку з розташуванням поховання у місці, де ховали верхівку суспільства, не викликає сумніву високий соціальний статус похованого. Дослідник і відкривач гробниці Б. Сайчук вважав його особою князівського походження, що підтверджується актовим повідомленням «...у тій церкві (Іоанна Богослова – В.Б.) тіла померлих володарів християнських, великих князів руських лежать та гроби їх.....»¹⁸⁴. Датування гробниці за однотипним з храмом Іоанна Богослова розчином XII–XIII ст. дозволяє підтримати тезу Б.Сайчука, що виявлене поховання в цегляній гробниці належить ймовірно князю Ізяславу Інгваревичу¹⁸⁵. Князь дорогобузький Ізяслав (бл. 1220–1223),

¹⁸² Сайчук Б. Т. До питання про локалізацію церкви Іоанна Хрестителя на Луцькому Ринку. *Велика Волинь*: Матеріали III-ї Міжнар. конф. Житомир, 1993. С. 146-147.

¹⁸³ Сайчук Б.Т. Реконструкція плану забудови Луцького Окольного замку на середину XVI ст. та її персоніфікація. *Старий Луцьк. Науково-інформаційний збірник. Луцьк: ЛДІКЗ, 1998, с.16-17*

¹⁸⁴ Архив Юго-Западной России (Арх. ЮЗР), Ч. VII, Т. I, К., 1886, с.85

¹⁸⁵ Сайчук Б.Т. Реконструкція плану забудови Луцького Окольного замку на середину XVI ст. та її персоніфікація. *Старий Луцьк. Науково-інформаційний збірник. Луцьк: ЛДІКЗ, 1998, с.6-7*

що імовірно мав під Луцьком якусь волость загинув в погоні після битви на р. Калка 31 травня 1223 р.: «А інших князів до Дніпра гнавши вбили шість: Святослава Яневського, Ізяслава Інгваровича, Святослава Шумського, Мстислава Чернігівського з сином, Георгія»¹⁸⁶. У випадку смерті чи важкого поранення він мусив бути доставлений дядьком Мстиславом Ярославовичем Німим (помер у 1226 р.), двоюрідний брат Романа Мстиславича у безпечне місце, яким цілком імовірно ставав у цій ситуації Луцьк і похований відносно свого статусу¹⁸⁷.

Завдяки зведенню критого павільйону над залишками церкви зараз пам'ятка використовується як туристичний об'єкт Державним історико-культурним заповідником в місті Луцьку, а в святкові дні тут проводиться церковна служба.

Окрім головної мети, дослідження соборного храму, комплексна архітектурно-археологічна експедиція провела на території замку та Старого міста ряд фахових археологічних досліджень. Для з'ясування загальної стратиграфії культурних нашарувань замкового пагорба було закладено розкоп та п'ять розвідкових археологічних шурфів.

Розкоп розмірами 3x4 м було закладено в південній частині замку, за 32 м на схід від кута Стирової башти. Завдяки чіткій стратифікації знахідок достатньо конкретно було виділено три великих хронологічних періоди: перший – з кінця XI по XIII ст. з товщиною культурного шару до 3 м., другий – з кінця XIII по XVI ст. з товщиною культурного шару 1,2-1,3 м та третій, XVII-XVIII ст. з товщиною культурного шару 0,4-0,6 м. Аналіз горизонтальної стратиграфії було утруднено великою кількістю ям та перекопів (зафіксовано 10 таких об'єктів), але загальна картина стратиграфії замкового пагорба на цьому відрізку була здебільшого з'ясована. Система

¹⁸⁶ Новгородський перший літопис. 1950, с.69; Т.1. Стб. 446.

¹⁸⁷ Войтович, Леонтій. Княжа доба: портрети еліти Л. В. Войтович. Ін-т українознав. Ім. І. Крип'якевича НАН України ; ЛНУ ім. І. Франка. Біла Церква: Олександр Пшонківський, 2006. 782 с.

шурфів охоплювала різні частини замкового подвір'я, але у цілому стратиграфічна картина була тотожною.

Ще одним завданням експедиції 1983 р. було з'ясування системи фундаментного мурування Владичої вежі замку, де до цього часу жодних археологічних досліджень не проводилося. Було встановлено, що Владича башта та прилягаючий до нього відтинок муру складені із цегли та лежать на фундаменті із крупного необробленого каменю¹⁸⁸. На відміну від підмурівок Стирової башти, де використано лише білий мергель тут камінь використано різний. Цікаві висновки М.Малевської стосовно первісних, доміських, укріплень на місці Владичої башти, наявність тут насипного валу по типу києво-руських городищ вона заперечує. Нарешті, саме за результатами розкопу біля Владичої башти виявлено найдавнішу поки археологічну знахідку у замку – ліпний горщик стжижовської археологічної культури першої половини II тис. до н.е., однак вважати цю знахідку впевненим свідченням заселення території Замкового пагорба у цей час підстав немає.

Використавши метод біолокації ще 1982 р. було локалізовано та розвідково віднайдено фундамент палацу на відрізку між В'їзною баштою та приміщенням сучасної Картинної галереї. Місце досліджень вибрано не випадково, адже сама ця частина замку є найбільш безпечною під час імовірного штурму. Це так звана «мертва зона», в яку не мали потрапляти заряди ворога, оскільки кут пострілу для перельоту напільного муру дозволяв їм більше вражати територію центрального та східного відрізка замкової території. Ще одним елементом оборони виступали так звані «смоляні носи» - невеликі виступи із бійницями у південно-західному куті башти, через які зазвичай виливали на атакуючих легкозаймисті речовини.

У звіті за 1983 р., коли палац було археологічно локалізовано дослідниця вказує: «В результаті архітектурно-археологічних досліджень стало зрозуміло,

¹⁸⁸ Малевская М.В. Церковь Ивана Богослова в Луцке – вновь открытый памятник архитектуры XII века. Древнерусское искусство. Исследования и атрибуция. С-Пб, 1997 с. 11.

що відкрито залишки напівпідвального ярусу палацу XVI ст. Північно-західна стіна відкрита на відріжку 6 м від краю зруйнованої стіни до зовнішнього боку північно-східної стіни. Перпендикулярна їй північно-східна стіна простежена окремими відрізками на протязі 16 метрів...і заходить під бетонну обмостку північно-західного кута споруди музею. Ширина палацу по внутрішньому контуру 10,8 м, по зовнішнім 15,6 м»¹⁸⁹ Завдяки проведеним роботами 1984 р. палац було відкрито у всій можливій площині.

Експедицією М.Малевської влітку 1982 р. проводились дослідження давнього Покровського храму. Головним завданням дослідниці вбачала визначення часу побудови сучасної споруди храму та встановлення етапів її поступової розбудови. Для цього розвідковими шурфами планувалось відкрити давню фундаментну кладку храму, техніка виконання та глибина залягання відносно культурного шару якої є найбільш доказовою у вирішенні даного питання. Експедицією було закладено 4 розвідкові шурфи: по одному впритул до північної та південної сторін споруди та два біля апсиди храму.

М.Малевській вдалося досягнути поставлених завдань щодо проведення робіт та на основі фактичних даних чітко продатувати споруду. Давня Покровська церква, враховуючи стратиграфічну картину, формат знахідок та писемні джерела була датована дослідницею XIV ст. На її залишках у XVII ст. єпископом А.Пузиною зведено новий храм, що повторює розмір першого в основному об'ємі. Тоді ж методом облицювання «ренесансною» кладкою, що полягає у чергуванні поперечикових і довжикових рядків цегли було здійснено укріплення залишків стін та фундаменту давнього храму, на основі яких зведено сучасний та перебудовано апсиду, обрис якої тяжіє до архітектурного рішення будівничих XVII ст.¹⁹⁰ Первісний об'єм сучасної церкви (без прибудов, здійснених у XIX ст.) без сумніву має архітектурне та духовне

¹⁸⁹ Малевская М.В. Отчет о работе Волынского отряда архитектурно-археологической экспедиции ЛО ИА АН СРСР в г. Луцке в 1983 году (Раскопки на территории Луцкого замка). Науковий архів АЛДІКЗ, № 136.

¹⁹⁰ Малевская М.В. Исследования церкви XII века в Луцком замке. АО, 1985. М.: Наука, 1987. С. 365.

коріння князівської доби та стоїть на основі давнього православного Вітовтового храму.

Слід зазначити, що результатом робіт комплексної експедиції під керівництвом М.Малевської стало не лише відкриття Соборного храму Іоанна Богослова, дослідження палацу у Луцькому замку та чітке датування найдавнішої із збережених Покровської церкви, а і серйозний поштовх до зацікавленості історією та археологією краю. Багато в чому, роботи сприяли і остаточному формуванню та юридичному оформленню у Луцьку Державного історико-культурного заповідника, основним із завдань якого було організація наукових досліджень історичної частини міста.

З ініціативи заповідника у 1988 р. було укладено угоду із Львівським історичним музеєм про створення спільної археологічної експедиції, перед якою ставилося завдання комплексного вивчення археологічних пам'яток історичної спадщини Луцька. У складі експедиції було виокремлено три загони по хронологічному принципу: неолітичний очолював працівник Волинського краєзнавчого музею Г.Охріменко, ранньосередньовічний – науковий співробітник Львівського історичного музею С.Терський, пізньосередньовічний – науковий співробітник Луцького заповідника Б.Сайчук.

Розкопки експедиції було зосереджено у Луцькому замку (роботи С.Терського поруч Стирової вежі замку та Б.Сайчука на території колишнього Архімандричого подвір'я), на території приміського урочища «Гнідавська гірка» та у зоні новобудов Старого міста. Поряд із розкопками співробітникам експедиції П.Троневичу та О.Виноградову було доручено провести обстеження підземель та підвальних приміщень зони Старого міста. Було виконано також суцільне археологічне обстеження обох берегів Стиру в межах ранньосередньовічної міської агломерації Лучеська.

Розглядаючи радянський етап в історії археологічних досліджень замку можна констатувати, що хоча активні дослідження тут розпочинаються наприкінці 70-х років ХХ ст. вони були досить змістовними та

інформативними. Розкопано показові архітектурні об'єкти, досліджено первісний рельєф та оборонні споруди замку, музеєфіковано соборну церкву Іоанна Богослова, встановлено стратиграфію культурних нашарувань як території замкового пагорба так і історичного середмістя. Історико-містобудівна схема Верхній замок – Окольний замок – Місто – Околиця була чітко окреслена на основі наукових археологічних досліджень.

2.3. Новітні комплексні історико-археологічні дослідження

Археологічні та архітектурно-археологічні дослідження історичної частини міста Луцька отримали своє логічне продовження зі здобуттям Україною Незалежності.

У складні часи початку становлення української держави, що припали на 1990-ті рр., археологічні роботи у Луцьку продовжувала виконувати спільна експедиція Державного історико-культурного заповідника у місті Луцьку та Львівського історичного музею. Результати їх, безсумнівно, мають наукову цінність, однак найчастіше це виглядало як фіксація чи ствердження факту руйнації археологічного культурного шару чи імовірних об'єктів.

Як вже зазначалося, у 1990-1991 рр. дослідженнями Луцького замку займався львівський археолог С.Терський, було досліджено культурний шар та найдавніші укріплення Луцька біля Стирової вежі замку. У цей же період на території Старого міста продовжувалися геологічні розвідки Р.Метельницьким

Влітку 1990 р. були проведені розвідкові архітектурно-археологічні дослідження Хрестовоздвиженського храму архітектурно-археологічним загonom Луцького історико-культурного заповідника під керівництвом наукового співробітника заповідника Б.Сайчука. У зв'язку з передачею весною 1990 р. приміщення бувшої братської церкви (за радянського часу пристосованої під планетарій – В.Б.) громаді УАПЦ метою експедиції було проведення розвідкових робіт зі встановленням особливостей архітектурної побудови церкви і, особливо, збереженість, товщину та міцність її фундаментів. Дані роботи залишаються фактично єдиним фаховим археологічним дослідженням Братського Хрестовоздвиженського храму¹⁹¹.

На всій протяжності розвідкової траншеї вздовж південного нефу та притвору Святого Георгія було виявлено та досліджено фундаменти південної

¹⁹¹ Сайчук Б.Т. Звіт про закладання шурфів на відрізку Братського храму. Науковий архів ЛДІКЗ, № 269.

стіни давнього храму. Вони складені з жолобчастої цегли першої половини XVII ст. ланцюговим методом кладки, який полягає у чергуванні ряду поперечикових з двома рядами довжикових рядків на вапняно-піщаному розчині. Фундаментна кладка на ділянці південного нефу сильно, майже на половину, пошкоджена перекопами та трасою гідромереж. В середній частині південного нефу було досліджено цегляну вимурувану гробницю з склепінчастим перекриттям, що впало всередину гробниці. Стіна гробниці перев'язана з основною стіною храму. Під притвором Св. Георгія досліджено також підвальне приміщення розмірами з напівсферичним перекриттям. Стіни приміщення неодноразово підмуровувалися цеглою XVIII та XIX ст. У гробниці та підвальному приміщенні ознак поховань не виявлено.

Фундаменти храму кращої збереженості виявлені у розвідковому шурфі на ділянці північного нефу. Аналогічний ланцюговий метод кладки та жолобчата цегла першої половини XVII ст. дозволяє повністю віднести виявлені фундаменти та підземні приміщення у розвідковому зонді та шурфі до однієї споруди.

У 1992 р. рятівні археологічні дослідження відкрили маловідому сторінку історії луцьких храмів. Спільною експедицією Львівського історичного музею та Луцького історико-культурного заповідника «Старе місто» під керівництвом С.Терського було виявлено і частково досліджено залишки дерев'яного храму Івана Хрестителя, зведення якого за сукупністю джерел відноситься до XIV ст. Завданням рятівного дослідження було зібрати якомога більше достовірної інформації про виявлений давній храм та прив'язати споруду до відомих документальних джерел.

Джерельна база існування в Луцьку храму Івана Хрестителя надзвичайно бідна. Питанням її локалізації займався науковий співробітник заповідника Б.Сайчук, якому вдалося віднайти згадки про храм в акті від 15 березня 1584 р. коли «... міщанин луцький Дахно Горайнович план церкви

Івана Хрестителя від владики Іони отримав ...»¹⁹². Орієнтовне її розміщення відомо з документа 1607 р., у якому йдеться про розміщення плацу Івановського, де раніше церква була Св. Івана Хрестителя на луцькому Ринку, однак більш чітких свідчень віднайти не вдалося¹⁹³.

Залишки храму вдалося дослідити при проведенні рятівних археологічних досліджень на ділянці вулиць Драгоманова, 13-15. Це вінця нижньої частини дерев'яного зрубу орієнтованої в християнській храмовій традиції невеликої споруди, нефом та вівтарем. Споруда зведена з тесаних дубових брусів з'єднаних «у замок» з випусками кінців бруса, під час дослідження зафіксовано їх пошкодження від пожежі. Невелика дзвіниця, що розташовувалась за 2м на північ від храму каркасно-стовпової конструкції на дубових палях. Біля залишків храму відкрито давнє кладовище де досліджено 19 поховань. Всі вони знаходились в дерев'яних домовинах збірних конструкцій, краї яких забивалися за допомогою металевих цвяхів з Т-подібної форми¹⁹⁴. Такі гвіздки, що датуються часом XIV ст. відомі також з частково дослідженого погосту Дмитрівської церкви.

Таким чином, проведені 1992 р. рятівні археологічні дослідження дозволили локалізувати розміщення храму Івана Хрестителя на ринковому пагорбі, обстежити та дослідити її залишки. Особливо цінними результати робіт видаються тому, що на сьогодні це єдиний дерев'яний храм від XIV ст. який був науково досліджений археологічними методами¹⁹⁵. Хоч і невеликий за розмірами він складає основу тогочасного храмового будівництва та

¹⁹² Гончар В.М. Археологічні дослідження колишнього митрополичого саду Києво-Печерської лаври у 1987-1988 рр.. Стародавній Київ. Археологічні дослідження 1984-1988 рр. К., 1993, с. 146-147

¹⁹³ Баяк В.Г., Панікарський А.В. Споруда козацького часу з Волині: графічна реконструкція. Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. Збірник наукових праць. Випуск 21. Частина I. Упор. О.М.Титова. К, 2012, с. 176.

¹⁹⁴ Грамоти XIV ст. К., 1974. С. 24-31

¹⁹⁵ Гром В. Середньовічний Луцьк в історико-краєзнавчих дослідженнях XIX-XX ст.: деякі підсумки і завдання. Літописні міста і середньовічна культура. Матеріали VIII Волинської історико-краєзнавчої конференції. 27-29 листопада 1995 року. Науковий збірник. Луцьк, 1998, с. 19.

служить еталоном в дослідженні дерев'яних сакральних споруд Волині часу Великого Князівства Литовського.

У 2002 р. у складі «Охоронної археологічної служби України» Інституту археології НАН України у Луцьку було створено її Волинську філію. Основною метою діяльності археологічної служби стали рятивні дослідження на місці новобудов краю. У 2009 р. Волинська філія була реорганізована у Державне підприємство «Волинські старожитності» Охоронної археологічної служби України Інституту археології НАН України.

Починаючи з 2002 р. на території історичного урочища «Гнідавська Гірка» дослідження проводить експедиція Волинської філії Охоронної археологічної служби України у 2002-2007 рр. під керівництвом В.Шкоропода, у 2008 р. та 2009 р. під керівництвом О.Златогорського. За цей період співробітниками організації закладено 10 розкопів у центральній, південно-західній та східній частинах пам'ятки, досліджено близько 1336,5 кв² площі. У розкопах 1-9 виявлено та досліджено господарську споруду раннього залізного віку, чотири житла і одну споруду ранньослов'янського часу культури Луки-Райковецької, п'ять жител, три господарські споруди і яму давньоруського часу X-XIII ст.¹⁹⁶.

В розкопі 10 2009 р. було відкрито загалом 50 об'єктів. З них: дві ровоподібні споруди, шість споруд і одна яма культури лінійно-стрічкової кераміки, вісім трапецієподібних ям, одне напівземлянкове житло і одне інгумаційне поховання стжижовської культури, сім ям, три споруди і одне житло лужицької культури, одна споруда і дві ями ранньослов'янського часу, два напівземлянкових житла, одна піч з ямою від житла культури Луки-Райковецької, три напівземлянкових житла, одна напівземлянкова виробнича споруда з трьома нішеподібними печами, одна зернова яма X ст., одна виробнича споруда з двома печами, одна частково досліджена виробнича

¹⁹⁶ Баюк В.Г. Селище Княжої доби на території урочища Гнідавська Гірка. В.Г.Баюк Селище Княжої доби на території урочища Гнідавська. Науковий вісник Волинського національного університету імені Лесі Українки. Історичні науки. №22. За ред. С.В.Гаврилюк. Луцьк: «Вежа», 2009. с. 67-68.

споруда з нішеподібною піччю, одна зернова яма, одна споруда і один огорожувальний рів навколо садиби з трьома вогнищами XII-першої половини XIII ст. та одна господарська яма XVII ст.

У 2010 р. роботи продовжились у двох основних напрямках: продовжено стаціонарні розкопки території пам'ятки, а також здійснено археологічний нагляд за прокладанням по її території інженерних мереж. Було виявлено і досліджено 31 об'єкт. Серед них: чотири видовжені заглиблені споруди культури лінійно-стрічкової кераміки, одне без інвентарне інгумаційне поховання в ямі середньої епохи бронзи, дві ями середньої епохи бронзи, по одній ямі тшинецько-комарівської культури та культури Лука-Райковецька, одне житло та дві глинобитні печі X ст., два житла і три зернових ями давньоруського часу XII-XIII ст., одне житло XVI ст. та 13 об'єктів без чіткого хронологічного датування¹⁹⁷.

У розкопі на площі 209 кв² досліджено 26 об'єктів. Це три споруди і яма культури лінійно-стрічкової кераміки, шість ям і споруда стжижовської культури, залишки печі тшинецько-комарівської культури, три ями і піч культури Луки-Райковецької, два житла і дві споруди X-початку XI ст., житло XII-XIII ст., житло, споруда і яма литовсько-польської доби та одне інгумаційне поховання середньовічного часу¹⁹⁸. Як бачимо з вищесказаного багатощарова пам'ятка урочища «Гнідавська Гірка» є чи не найбільш археологічно насиченою серед усіх пам'яток на околицях Луцька і потребує планових археологічних досліджень.

Протягом 2002-2003 рр. на прохання дирекції Державного історико-культурного заповідника у місті Луцьку студентами історичного факультету

¹⁹⁷ Златогорський О.Є., Бардецький А.Б. Звіт про результати спостереження за прокладанням траншеї на території багатощарового поселення у селі Рованці, урочище «Гнідавська Гірка» Луцького району 2010 року. Науковий архів ДП Волинські старожитності, с. 8

¹⁹⁸ Златогорський О.Є., Бардецький А.Б., Ткач В.В. Звіт про результати археологічних досліджень на території багатощарового поселення у селі Рованці, урочище «Гнідавська Гірка» Луцького району 2010 року. Науковий архів ДП Волинські старожитності, с. 8.

Волинського державного університету імені Лесі Українки, виконувалися роботи по розчистці залишків фундаментів незбудованого Собору Іоанна Богослова у Луцькому замку. Крипта так і не спорудженої церкви (роботи було розпочато 1776 р. і в тому ж році і закінчено, вивівши до рівня денної поверхні лише фундамент) була розчищена від побутового та будівельного сміття та сильно перемішаного ґрунту. Керівник робіт, професор М.Кучинко вказує: «Було розчищено площу навколо залишків фундаменту з метою визначення контурів. Товщина фундаменту – 2м, довжина апсидної прямокутної частини становить 25 а ширина 8,8 м. Самого ж об'єкту, тобто внутрішню частину, ми не чіпали»¹⁹⁹.

Роботи, що були пов'язані із туристичною необхідністю сполучення в один комплекс крипт XVIII ст. та підземної споруди XIX ст. були продовжені 2006 р. Волинською філією ДП «Охоронна археологічна служба» Інституту археології НАН України під керівництвом В.Шкоропада. На дослідженій площі виявлено чітко простежені залишки підсипки валу та сліди частого оборонних споруд давньоруського дитинця та зібрано велику колекцію рухомого археологічного матеріалу від X-XIII до XVII-XVIII ст. Особливо важливими, показовими для виключно міської матеріальної культури тут були знахідки фрагментів імпортованих візантійських амфор X-XI ст. та витих скляних браслетів, які датуються до монгольським часом першої половини XIII ст.²⁰⁰

Охоронна археологічна служба Інституту археології НАН України восени 2006 р. проводила також необхідні археологічні роботи на ділянці між північним контрфорсом В'їзної вежі та східним контрфорсом кам'яниці Пузини (Фальчевського), відведених для реконструкції частини оборонного муру Окольного замку. Ці роботи до сьогодні є унікальними в історії археологічних досліджень. Ознаменувалися знахідками від X-XIII до XVII-

¹⁹⁹ Кучинко М. Звіт про проведені роботи по розчистці фундаментів недобудованої церкви на території Луцького замку у 2002-2003 рр. Науковий архів ЛДІКЗ, № 2004.

²⁰⁰ Шкоропад В.В. Звіт про роботу ВФ НДЦ ОАСУ в старій частині міста Луцька 2006 року (рятувальні роботи на місці трасування стіни Окольного замку). Науковий архів АЛДІКЗ, № 493.

XVIII ст., знайденим фундаментом оборонного муру Окольного замку, що складений із білого мергелевого каменю²⁰¹.

Рятівні археологічні дослідження проводилися у 2006 р. на місці відновлення оборонної стіни Окольного замку поруч з В'їздною вежею у Любартів верхній замок²⁰². Було відкрито і досліджено частину первісних підмурків оборонної стіни луцького Окольного замку Литовської доби²⁰³. Значних результатів вдалось досягти також у дослідженні північного передмістя княжого Лучеська, а саме району літописного Жидичина та його околиць²⁰⁴, який до цього лише був обстежений рядом фахівців²⁰⁵ (Див. додатки № 3.1. – 3.4.). Проводились дослідження також в районі кургану «Романівка», в районі «Яровиці» та значні розкопки визначального для історії Луцька багат шарового селища в урочищі «Гнідавська гірка».

Археологічні розкопки Волинської філії ДП Охоронної археологічної служби України Інституту археології НАНУ восени 2007 р. були проведені як рятівні перед початком забудови ділянки по проспекту Волі, 4а. Ділянка розташована за 60 метрів на схід від пам'ятки архітектури Національного значення – Бернардинського монастиря, спорудженого у 1752-1789 рр. (тепер кафедральний Собор Святої Трійці), на високому лівому корінному березі колишньої річки Глушець, в межах історичного середмістя Луцька.

²⁰¹ Архив Юго-Западной России, издаваемый Комиссиею для разбора древних актов. Ч.8, Т.IV. Акты о землевладении в Юго-Западной России XV-XVIII вв. К., 1907. С.10 (№IV), с. 4-6.

²⁰² Шкоропад В.В. Звіт про рятівні археологічні дослідження на території державного історико культурного заповідника м.Луцька по вул.Кафедральній, 23.. Шкоропад В.В. Звіт про рятівні археологічні дослідження на території державного історико культурного заповідника м.Луцька по вул.Кафедральній, 23. Науковий архів ІА НАНУ Ф29032

²⁰³ Шкоропад В.В. Про рятівні археологічні дослідження на території ДІКЗ м. Луцьк по вул. Кафедральній, 23 у 2006 році.. Шкоропад В.В., Златогорський О.Є., Баюк В.Г. Про рятівні археологічні дослідження на території ДІКЗ м. Луцьк по вул. Кафедральній, 23 у 2006 році. Старий Луцьк : Науково-інформаційний збірник. Випуск IV Луцьк. 2008. с. 89-97

²⁰⁴ Баюк В.Г. Дослідження північного передмістя Лучеська у 2008-2009 роках.. Західне Полісся: історія та культура. Науковий збірник. Випуск III. Редактор А.Українець.- Рівне: Видавець О.Зень, 2009, с. 9-13.

²⁰⁵ Кучінко М.М., Охріменко Г.В. Археологічні пам'ятки Волині. Луцьк.: Вежа, 1995, с. 125.

В процесі досліджень виявлено культурний шар VIII-XI ст. і XVII-XVIII ст., зібрано багату колекцію археологічних знахідок, досліджено одне півземлянкове житло (судячи з наявності опалювального пристрою), одну господарську споруду та господарську яму²⁰⁶. Судячи з характеру кераміки та її орнаменту яму можна віднести до культури Луки-Райковецької, а відсутність посуду, підправленого на гончарному колі датує її VIII-IX ст., за наявністю на черені печі уламків гончарних горщиків курганного типу, житло відноситься до періоду Київської Русі і датується за аналогією кераміки X – першою половиною XI ст., виявлена господарська споруда (льох) за матеріалами належить до середини XVII ст.

Ще одні масштабні дослідження були проведені весною 2008 р. в урочищі Яровиця, (вулиця Івана Франка, 44), в ближній околиці історичного Луцька. У топографічному плані ділянка знаходиться на правому корінному березі річки Сапалаївка, що домінує над заплавною низинною територією. Для дослідження було обрано єдину вільну від забудови виробничими приміщеннями колишнього консервного заводу ділянку.

Рятівні роботи в означеному районі дали новий науковий матеріал для дослідження як давнього приміського району Яровиця, так і для розуміння поселенської структури Лучеська Великого у період, синхронний досліджуваним об'єктам. Дослідження археологічного шару періоду Київської Русі з 1930-х рр. до останніх археологічних розкопок дають можливість констатувати, що в урочищі Яровиця над берегом річки Сапалаївки в означений період існувало довгочасове поселення²⁰⁷.

Взимку 2010 р. незначні за обсягом археологічні роботи проведені в приміському історичному районі «Бівуаки» по нинішній вулиці Глушець, 61,

²⁰⁶ Баюк В.Г. Селище Княжої доби на території урочища Гнідавська Гірка. Науковий вісник Волинського національного університету імені Лесі Українки. Історичні науки. №22. За ред. С.В.Гаврилук. Луцьк: «Вежа», 2009, с. 360-362.

²⁰⁷ Златогорський О.Є., Баюк В.Г. Рятівні дослідження у м. Луцьку на Яровиці у 2008 р. АДУ, 2008 р. Збірник наукових праць. За ред. Д.Н.Козака.-К, 2009, 338 с.

які, проте, є достатньо інформативними за отриманими науковими результатами.

Гончарна кераміка з верхнього прошарку шару представлена фрагментами двох вінчиків, двох придонних частин та однієї стінки темного, темно-сірого кольорів та цеглистого кольорів. Загалом комплекс кераміки датується періодом Київської Русі XII ст. Ліпна кераміка, що виявлена була розділена за технологічними ознаками на два типи.

До першого віднесено фрагменти стінок грубостінних горщиків сірого та темного кольорів. Один з фрагментів орнаментований пасмом хвилястих врізних ліній, прокреслених до обпалу. Такі горщики відомі у культурі типу Лука Райковецька і датуються VIII-IX ст. Другий тип ліпної кераміки представлений фрагментами стінок та вінця сірого та цеглистого кольорів. Випал середній, тісто грубо сформоване, із крупними домішками жорстви. Вінце високе, ледь відігнуте назовні і заокруглене. Деякі з представлених фрагментів підлощені. Матеріали датуються періодом Лужицької культури VIII-VII ст. до н.е. До матеріалів Лужицької культури також можна віднести виявлене лоцило, виготовлене з грубої кістки ребра бика чи коня, воно має видимі ознаки спрацьованості на обох сторонах. Фрагмент крем'яного відщепу з двобічними сколами можна визначити як заготовку стріли і віднести по шару знахідки також до Лужицької культури кінця бронзового віку²⁰⁸.

Таким чином, вдалося простежити три етапи заселеності даної території до часу середньовіччя, спочатку її заселяли носії Лужицької культури кінця бронзового віку VIII-VII ст. до н.е., пізніше у VIII-IX ст. носії культури типу Лука-Райковецька. В давньоруський період XII ст. на дослідженій території також існувало поселення, яке входило в комплекс східних правобережних передмість Луцька. Необхідно також зазначити, що розкопки 2010 р. на вулиці

²⁰⁸ Златогорський О.Є., Баюк В.Г. Дослідження на східних околицях Луцька. АДУ, 2011 р. Збірник наукових праць. За ред. Д.Н.Козака. Луцьк : Волин. старожитності, 2012. 531 с.

Глушець дали новий науковий матеріал для історії тієї частини Луцька, де стаціонарні археологічні розкопки до того не проводились.

У 2013 р. проведено наукові археологічні роботи при прокладанні до Луцького замку силового кабелю, при проведенні благоустрою на території подвір'я Волинської духовної семінарії, а також зафіксовано та обстежено підвальну споруду середньовічної забудови міста²⁰⁹.

При прокладанні до Луцького замку силового електричного кабелю вивчено стратиграфію культурних нашарувань Замкової площі та частини внутрішнього двору Луцького замку. Встановлено, що культурний шар Замкової площі репрезентує заселення даної території з кінця X ст., масові матеріали XII-XIII, XIV, XV-XVI та XVII-XVIII ст. вказують на безперервність розвитку міста із давньоруського часу. Виявлені у внутрішньому дворі замку численні фрагменти типової кераміки та матеріали XII-XIII ст. вказують на значний розвиток Лучеська княжої доби. Оскільки робоча глибина траншеї порушувала лише верхній горизонт культурного шару (з кінця X ст.) незаперечним є виявлення тут значно ранішого матеріалу при наступних роботах²¹⁰.

Під час наукового археологічного нагляду на подвір'ї семінарії (бувшого монастирського комплексу Домініканців) виявлено архітектурні елементи середньовічної культової забудови (Див. додаток Й.1.). Це залишки цегляної стіни (перестінку) довжиною 10 м, шириною 0,6-0,8 м і дослідженою товщиною 0,8 м та фрагмент опорної несучої стіни довжиною 4 м, шириною 1,2-1,4 м та дослідженою товщиною (глибиною залягання від рівня виявлення) 1,7 м.²¹¹ Після проведення необхідної фіксації дані об'єкти було

²⁰⁹ Баюк В.Г. Роботи на території Державного історико-культурного заповідника у м. Луцьку. АДУ, 2013 р. Збірник наукових статей. За ред. Д.Н.Козака. Київ: НАН України, 2014. 332 с.

²¹⁰ Баюк В.Г. Звіт про археологічні роботи на території Державного історико-культурного заповідника у м. Луцьку у 2013 році (Роботи поруч Луцького замку). Науковий архів АЛДІКЗ, № 495.

²¹¹ Баюк В.Г. Звіт про археологічні роботи на території Державного історико-культурного заповідника у м. Луцьку у 2013 році (розвідкові роботи на території Монастиря домініканців). Науковий архів АЛДІКЗ, № 495.

законсервовано і засипано. Вони безсумнівно належать втраченій частині монастирського комплексу Домініканців (Костел Успіння Св. Діви Марії), збудованій у XVIII ст. на місці давнішої, імовірно Вітовтової, кафедри і повністю співпадають з іконографічними даними²¹². Безпосередньо поруч з архітектурними елементами виявлено насичений культурний шар XV-XVIII ст., у розвідковому зонді, що закладався для з'ясування потужності опорної стіни виявлено матеріали давньоруського часу (кін. X та XII-XIII ст.) а також кераміку епохи бронзи, раннього заліза та неоліту.

Обстеження невідомої раніше підвальної споруди було пов'язане з провалом твердого покриття на Замковій площі. Обстежений об'єкт з мурованим прямими стінами та склепінчастим дахом мав розміри 4х3м та висоту до 1,3м. За зразками цегли та технікою кладки його віднесено до XVIII ст., а детальні люстраційні описи дозволяють встановити власника даної споруди в середньовічному Окольному замку Луцька²¹³.

У сезон 2014 р. було проведено археологічні роботи при прокладанні траси гідромереж по вул. Кондзелевича (охоронна зона пам'яток Луцького Хрестовоздвиженського братства, район луцької площі Ринок), вивчено стратиграфію культурних нашарувань в зоні центру середньовічного Лучеська гідромереж по вулицях Кондзелевича та Кафедральній²¹⁴.

Встановлено, що культурний шар репрезентує заселення даної території з кінця X ст., виявлені тут фрагменти візантійської амфори та синхронні їй фрагменти давньоруської корчаги першої половини XIII ст. свідчать про значний розвиток Лучеська княжої доби. Особливо цікавою є знахідка

²¹² Баюк В.Г. Розвідкові роботи на подвір'ї костелу Св. Діви Марії та кляштору Св. Домініка ордену домініканців у Луцьку. Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. Збірник наукових праць. За ред. О.М.Титової. К.: Центр пам'яткознавства НАН України і УТОПІК, 2014. Вип. 23. 618 с.

²¹³ Баюк В.Г. Звіт про археологічні роботи на території Державного історико-культурного заповідника у м. Луцьку у 2013 році (Роботи поруч Луцького замку). Науковий архів АЛДІКЗ, № 495.

²¹⁴ Баюк В.Г. Археологічні роботи на території Державного історико-культурного заповідника у м. Луцьку у 2014 році. АДУ, 2014 р. Збірник наукових статей За ред. Ю.В.Болтрика. Київ: НАН України, 2015. 314 с.

імовірно гральної фішки (жетону?). Виріб виготовлений з рогу, під квадратної форми розмірами 5x4,5 см. На дещо випуклому аверсі знахідки у геометричному порядку висвердлено п'ять круглих отворів діаметром 0,3-0,5 см на глибину до 0,4 см., чотири по кутах та один чітко посередині. На краю аверсу знахідки прослідковується видряпане стилізоване зображення хреста. Весь виріб підлощений, краї затерті від використання, на краях сліди обробки інструментами (розпилювання, тесання, шліфовка). Дана знахідка імовірно могла використовуватися для азартних ігор (кості, доміно і т.п.) однак через порушену стратиграфію на місці знахідки продатувати її наразі досить проблематично (Див. додаток Й.2.).

Під час наукового археологічного нагляду на місці реконструкції індивідуального житлового будинку по вул. Караїмській, 23 (охоронна зона пам'яток Луцької кірхи, історичний район Жидівщина) вивчено стратиграфію та культурні нашарування західної частини середньовічного міста. Встановлено, що культурний шар репрезентує заселення даної території з кінця X ст., масові матеріали XII-XIII, XIV, XV-XVI та XVII-XVIII ст. вказують на безперервність розвитку цієї частини міста. Археологічно засвідчено масштабну підсіпку цієї прибережної до Стиру території в часи пізнього середньовіччя²¹⁵. Цікавими тут є виявлені в потужному культурному шарі XIV ст. два фрагменти трубчастої кістки з яскравими ознаками обробки інструментом (розпилювання) та придонна частина великого сіроглиняного горщика XVII-XVIII ст., вщерть заповненого вапном та жовтим необробленим кременем, що без сумніву є археологічним джерелом до вивчення ремісничого виробництва давнього міста.

При проведенні ремонтних робіт траси гідромереж по вул. Кафедральній (охоронна зона Костелу Петра і Павла, Монастиря Шариток та костельної дзвіниці, район Замкової площі) засвідчено значне пошкодження культурного шару, що пов'язане з неодноразовими будівництвами та прокладанням

²¹⁵ Культурна спадщина: зб.наук. пр. Український державний інститут культурної спадщини; за ред. О.А.Пламєницької. К., 2017. Вип. 1 (10). 312 с.: ил.

різноманітних мереж²¹⁶. Серед звичних для середньовічного міста знахідок із змішаних шарів ґрунту можна виділити фрагменти рваного каменю-вапняку, однакового з тим, який було використано при зведенні фундаменту башт і стін у Луцькому замку. Такі матеріали є археологічним джерелом до топографічного трасування оборонних укріплень луцького Окольного (Нижнього) замку на відрізку від монастиря Шариток до Петропавлівського костелу адже є аргументоване припущення, що для спорудження фундаментів міських стін використовувалась та ж техніка і матеріали, що і для фундаментів Верхнього замку.

У 2015 р. були проведені дослідження ділянки східного муру Луцького замку, вулиці Лютеранської та виїмки ґрунту з підвального приміщення Монастиря василіан (збудований 1647 р. як частина комплексу споруд Луцького братства)²¹⁷.

Противарійні ремонтні роботи внутрішньої частини східного муру Луцького замку (відрізок між Владичою баштою та баштою князя Свидригайла) були спричинені частковим відшаруванням від первісної кладки мурів замку XIV-XV ст. фрагментів цегляної кладки, яка була виконана під час ремонтно-реставраційних робіт замку в радянський час. Завдяки просіюванню всього вибраного ґрунту тут виявлено досить велику кількість археологічних матеріалів, здебільшого дрібних фрагментів гончарної кераміки від давньоруського часу до періоду пізнього середньовіччя (Див. додаток Й. 3.).

Встановлено, що сильно змішаний культурний шар репрезентує заселення даної території з кінця X ст., масові матеріали XII-XIII, XIV, XV-XVI та XVII-XVIII ст. вказують на безперервність розвитку та активне

²¹⁶ Баюк В.Г., Дослідження археологічної спадщини на території ДІКЗ у м. Луцьку (історія та сьогодення). Культурна спадщина: зб.наук. пр. Український державний інститут культурної спадщини; за ред. О.А.Плaменицької. К., 2017. Вип. 1 (10). 312 с.: ил.

²¹⁷ Баюк В.Г. Археологічні роботи в Державному історико-культурному заповіднику м. Луцька. АДУ, 2015 р. Збірник наукових статей. За ред. Ю.В.Болтрика. Київ: Стародавній світ, 2016.

використання замкового пагорбу із давньоруського часу²¹⁸. Зафіксовано також сильне змішання культурних нашарувань, що утворилося внаслідок численних ремонтно-реставраційних та господарських робіт на території замкового двору. Незначна кількість розрізаних остеологічних залишок походить від цвинтаря, який по християнській традиції розміщувався за апсидою храму Іоанна Богослова, який існував в замку з останньої чверті XII ст. по 1776 р.

Завдяки просіюванню ґрунту, що вручну вибирався з підвального приміщення Монастиря василіан тут виявлено фрагменти гончарної кераміки часу пізнього середньовіччя, фрагменти не полив'яних та полив'яних кахель, скляних віконниць та інших виробів із скла, сильно корозовані фрагменти виробів із чорного металу а також, у невеликій кількості, розрізнені остеологічні залишки. Археологічний матеріал датується у проміжку від XVII до XVIII ст.

Протягом 2016 р. здійснено дослідження під час проведення реконструкції (заміни) підпірної стінки валів Луцького замку та під час влаштування мереж по вулиці Плитниця²¹⁹.

Роботи з реконструкції (заміни) зовнішньої підпірної стінки валів Луцького замку були спричинені частковим руйнуванням старої підпірної стінки, яка була виконана під час ремонтно-реставраційних робіт замку у 30-х рр. XX ст. і на даний час не виконувала свого призначення та була аварійно небезпечною. Під час проведення даних робіт було повністю демонтовано стару підпірну стінку та встановлено нову.

Серед комплексу ординарних знахідок виділяються фрагмент ліпної посудини, що може бути датований на межі культур Прага-Корчак та Лука-Райковецька; фрагменти стінок амфори світло-цеглистого кольору із орнаментом у вигляді тонких врізних паралельних ліній та синхронні їй

²¹⁸ Баюк В.Г., Дослідження археологічної спадщини на території ДІКЗ у м. Луцьку (історія та сьогодення). Культурна спадщина: зб.наук. пр. Український державний інститут культурної спадщини; за ред. О.А.Пламєницької. К., 2017. Вип. 1 (10). 312 с.: ил.

²¹⁹ Нові дослідження археологічної спадщини на території Державного історико-культурного заповідника у м. Луцьку. Вісник рятівної археології (Acta archaeologiae conservative). Вип. 2. Львів: НДЦ «РАС» ІА НАН України, 2016. 202 с.

фрагменти сіроглиняних посудин-корчаг з комбінованим орнаментом у вигляді врізних хвилястих ліній чи пальцевих защипів із пружком; фрагменти орнаментованих полив'яних підложних плиток які можна віднести до XIV-XV ст. і локалізувати їх місце використання палацом Вітовта у Луцькому замку²²⁰.

Зафіксовано також сильне змішання культурних нашарувань, що утворилося внаслідок численних ремонтно-реставраційних та господарських робіт, прокладання комунікацій та шляхово-пішохідного покриття.

Окремим завданням наукового археологічного нагляду стала чітка фіксація стратиграфічних зрізів нижньої частини оборонного валу замку, які відкрилися внаслідок проведення робіт впритул до валу. Цими роботами встановлено раніше незасвідчений факт підсипки замкового валу на відрізьку між В'їзною та Владичною баштами залишками мурованих конструкцій храму Іоанна Богослова, що існував в замку з останньої чверті XII ст. і був розібраний у 1776 р.²²¹.

Колекцію знайдених матеріалів під час влаштування окремої гідромережі від існуючого колектора гідромережі по вул. Плитниця (перехрестя з вул. Кафедральною) складають фрагменти гончарної кераміки від давньоруського часу до періоду пізнього середньовіччя. Археологічний матеріал звідси датується у проміжку від кінця X до XVIII ст.

Найцікавішою серед знахідок є кутова коробчаста кахля, реставрована у первісному об'ємі реставратором Рівненського краєзнавчого музею О.Войтюком. Кахля складається із двох квадратних, розмірами 9,5х9,5 см., на кожній з яких збережене випукле зображення ангела (Див. додаток Й.4.). Лицеві сторони виробу вкриті синьо-зеленою поливою, одна з площин сильно пошкоджена вогнем, інша відносно слабше обпалена. Така кахля знайдена у

²²⁰ Генинг В.Ф. Программа статистической обработки керамики из археологических раскопок. СА. 1973. №1, с. 16.

²²¹ Рудецький П.А., Баяк В.Г. Луцький замок – оберіг Волині. Матеріали наукової історико-краєзнавчої конференції «Лицар ордена культури», присвяченої 90-річчю від дня народження Б.Г.Возницького. Рівне : Дятлик М., 2016. 218 с.

Луцьку вперше, може бути датована часом XVI-XVII ст.²²² і локалізована як частина опалювального пристрою з римо-католицького монастиря Святої Бригіти.

У 2017 р. проведено археологічні роботи під час ексгумації та перепоховання останків в'язнів Луцької тюрми, влаштування системи водовідведення від Кафедрального костелу Св. Петра і Павла, здійснено розвідку втраченої частини Братського Хрестовоздвиженського собору. Завершено було також багаторічні (із тривалими перервами) роботи по вулиці Кафедральній, 13²²³.

Метою дослідження по вул. Кафедральній, 13 було виконання Висновку наукової археологічної експертизи земельної ділянки, виданої ДП НДЦ Охоронна археологічна служба України. Основне завдання полягало у завершенні дослідження території земельної ділянки після попередніх робіт ДП Волинські старожитності. Фактично роботи полягали у дослідженні недокопаної частини культурного шару котловану ділянки, яка використовувалася у 2012 р. як пандус для пересування техніки.

Виявлений тут комплекс тонкостінної, часто димленої, кераміки звичних форм датується в межах XVI-XVII ст., представлена показова кераміка XIV-XV та класична кераміка із завершенням вінця у вигляді валика XII-XIII ст. Відносно рідкою знахідкою для території Волині є виявлений тут фрагмент стінки амфори насичено-цеглистого кольору, який також можна віднести до періоду давньоруської держави XII-1 половини XIII ст.²²⁴. Окремо слід відзначити знайдене тут крем'яне знаряддя із слідами обробки та використання, частково вкрите біло-молочною поливою.

²²² Генинг В.Ф. Программа статистической обработки керамики из археологических раскопок. СА. 1973. №1, с. 106.

²²³ Баюк В.Г. Археологічні роботи в Державному історико-культурному заповіднику м. Луцька. АДУ, 2017 р. Збірник наукових статей. За ред. Ю.В.Болтрика. Київ: Стародавній світ, 2019. 390 с.

²²⁴ Баюк В.Г. Звіт про археологічні роботи в Державному історико-культурному заповіднику м. Луцька 2017 року. Науковий архів ЛДКЗ, № 398.

Науковий археологічний нагляд в дворі колишнього Монастиря Святої Бригіди був пов'язаний із потребою влаштування братської могили для перезахоронення ексгумованих Комунальним підприємством Львівської обласної ради «Доля» останків в'язнів Луцької тюрми²²⁵.

На ділянці, передбаченій для влаштування поховальної крипти ексгумованих в'язнів Луцької тюрми (за свідченням Луцького бюро судово-медичної експертизи всього 110 осіб) було закладено шурф розмірами 2х3м, що мав слугувати в подальшому як місце перепоховання. Роботи проводились згідно археологічної методики методом одночасного відкриття всієї площі шурфу поштивою із зачисткою після кожного штика.

Після закінчення робіт шурф було обмуровано і влаштовано поховальну крипту, залишки виявленого архітектурного об'єкту при цьому повністю збережено.

До виявлених тут знахідок періоду пізнього середньовіччя можна віднести два фрагменти кераміки, виявленої безпосередньо на цегляній кладці архітектурного об'єкту. Це фрагменти стінок сіро глиняної посудини, вкриті із зовні зеленою поливою які можуть датуватися часом XVI-XVII ст. До періоду XIV-XV ст. тут можна віднести єдиний фрагмент кришки гончарної посудини. Класична кераміка із завершенням вінця у вигляді валика XII-XIII ст. тут представлена фрагментом горщика цеглистого кольору. Кераміка курганного типу із гострим відтягнутим донизу краєм вінця тут представлена також єдиним фрагментом горщика звичайного темного кольору. Верхня частина ліпної посудини з плавно відігнутих та заокруглених вінцем та

²²⁵ Баюк В.Г., Мазурик Ю.М. Звіт про проведені археологічні роботи на території Державного історико-культурного заповідника у м. Луцьку (археологічний нагляд за земляними роботами під час перепоховання в'язнів Луцької тюрми). Відлуння трагедії Луцької тюрми (матеріали комплексних пошуково-ексгумаційних робіт по вшануванню жертв війни та політичних репресій знищених органами НКВС у червні 1941 р.). Відп. за випуск П.Рудецький. Луцьк: ФОП Сікачова В.А., 2019 р. 100 с.

домішками у глиняному тісті може бути датована ранньослов'янським часом²²⁶.

Матеріали періоду бронзи-раннього заліза зустрічались у невеликій кількості у перед материковому шарі. До ранньозалізного віку можна віднести фрагмент вінчика мініатюрної посудини з не виділеною шийкою та маленьким заокругленим вінцем, фрагмент стінки сіроглиняного горщика із рустованою поверхнею та домішкою шамоту у глиняному тісті, та фрагмент стінки опуклої посудини із залощеною поверхнею²²⁷. До бронзового віку тут відноситься показовий фрагмент стінки ліпної посудини із частково збереженим орнаментом у вигляді дрібних косих насічок. Імовірно, до цього ж часового проміжку можна віднести виявлені у перед материковому шарі виготовлену з кістки проколку із зашліфованою робочою поверхнею та клиновидним вістряем а також два крем'яних знаряддя із явними слідами обробки.

За зверненням Релігійної громади Кафедрального костелу Святих Апостолів Петра і Павла Римо-Католицької церкви проводився науковий археологічний нагляд поруч споруди костелу²²⁸.

Ряд археологічних знахідок виявлено безпосередньо поруч із архітектурними об'єктами в процесі їх дослідження та розчистки. У верхньому горизонті культурного шару це, зокрема, фрагмент лицьової кахлі XVII ст. із частково збереженим оформленням у вигляді випуклого стилізованого мальтійського хреста, та комплекс тонкостінного димленого посуду із звичних для середньовічного Лучеська форм, що датується XVI ст.

Нижній горизонт культурного шару поруч із означеними об'єктами містив давніші знахідки. Це фрагмент придонної частини ранньогончарного

²²⁶ Баюк В.Г. Дослідження у внутрішньому дворі Луцької тюрми 2017 року. Радянські репресії в Західній Україні у 1939-1953 рр. До 80-річчя розстрілів у Луцькій в'язниці : колективна монографія. За ред. Оксани Каліщук, Людмили Стрільчук, Миколи Кучерепа та Олега Разиграєва. Одеса : Видавничий дім «Гельветика», 2021. 414 с.

²²⁷ Баюк В.Г. Звіт про археологічні роботи в Державному історико-культурному заповіднику м. Луцька 2017 року. Науковий архів ЛДКЗ, № 398.

²²⁸ Баюк В.Г. Продовження досліджень Собору Святих Апостолів Петра і Павла. Старий Луцьк. Науково-інформаційний збірник. Випуск XVI. Матеріали наукової конференції «Любартівські читання», м. Луцьк, Луцьк: 2020. 368 с.

горщика, край денця якого має широкий заплив глиняного тіста, по його центру частково збережене клеймо у вигляді двох паралельних тонких ліній. Два фрагменти вінець давньоруських горщиків XII-XIII ст. мають класичне завершення у вигляді валика. Найбільш ранньою знахідкою, яку можна датувати в межах IX-X ст. тут є фрагмент стінки ліпного горщика.

У 2018 р. у межах продовження реалізації спільного проєкту із Релігійною громадою Кафедрального костелу Святих Апостолів Петра і Павла Римо-Католицької церкви з благоустрою підземної частини комплексу та підготовки проведення масштабних ремонтно-реставраційних робіт проводилась наукова археологічна розвідка на західному подвір'ї костелу²²⁹.

Внаслідок робіт було відкрито архітектурний елемент фундаменту костелу т.зв. «розвантажуючу арку» у основі його фундаменту. Подальша робота розвідки була зосереджена на дослідженні виявленого елемента фундаменту костелу.

Виявлено верхню частину аркового прорізу, функціональне призначення якого, скоріше за все, полягало у вентиляції підвалу. Виявлений продух первісно розміщався в цокольній частині будівлі і був одним з декількох аналогічних продухів, що метрично розміщувалися вздовж західної стіни костелу. На даний час він знаходиться нижче рівня земної поверхні: відстань від поверхні землі до нижньої площини цегляної перемички прорізу складає приблизно 1,10 м.

Проріз шириною близько 2 м оздоблений цегляною лучковою перемичкою. Внутрішній простір із напівциркульним склепінням має глибину близько 1 м. На тильній стіні продуха з правого боку виявлено невеличке прямокутне (втягнуте по вертикалі) заглиблення. Перед тильною стіною знаходиться сходинок (поріг), висотою близько 0,3 м.

Серед рядових знахідок із заповнення виявленої арки вирізняється зливочок у формі вигнутого бруска вагою 12,2 кг, виготовлений, за даними

²²⁹ Баюк В.Г. Звіт про археологічні роботи в Державному історико-культурному заповіднику м. Луцька 2018 року. Науковий архів ЛДКЗ, № 399.

металографічного аналізу, із 100% свинцю, зі слідами давнього відрубання частин. Такий зливok міг бути тарним металом, що надходив у середньовіччі на будівництво чи інші господарські потреби фундаторів комплексу²³⁰.

Протягом 2016-2017 рр. в охоронній зоні заповідника проведені попередні археологічні дослідження давньої переправи міста²³¹. Територія робіт була розташована на лівому березі річки Стир, навпроти закінчення вулиці Драгоманова (Див. додаток Й.7.). Дана територія є широкою рівною заплавою. Роботи проводились на єдиному в околиці підвищенні над рівнем заплави, на якому внаслідок візуального обстеження було виявлено культурний шар. Рельєф території рівнинний, пам'ятка являє собою розтягнуте по осі схід-захід підвищення розмірами 80x20м., розділене посередині на два окремих пагорби та повністю обмежене рукотворним ровом²³². Під час проведення розвідкових досліджень виявлено певну кількість кераміки та інших матеріалів, що були розділені за хронологічним принципом від найдавніших²³³.

Кераміка «курганного типу» представлена єдиним фрагментом вінця горщика із гострим, відтягнутим донизу краєм. До XII-XIII ст. тут можна віднести також єдиний фрагмент стінки світло-глиняного гончарного горщика. XIII-XIV ст. датуються фрагменти вінчиків із ознаками манжети та заглибленнями під покришку на внутрішньому боці вінця без додаткового оформлення. Період XIV ст. представлений фрагментами вінчиків гончарних посудин із добре профільованим заглибленням під покришку та додатковим оформленням вінця. Таке оформлення розвивається від простого пружка до

²³⁰ Заєць А. Урбанізаційний процес на Волині в XVI-першій половині XVII століття. Львів, 2003.

²³¹ Баюк В.Г. Матеріали розвідкових досліджень давньої переправи Луцька. Археологія Буковини: здобутки та перспективи: Тези доповідей II наукового семінару (м. Чернівці, 6 грудня 2018 р.). Чернівці: Технодрук, 2018. 109 с.

²³² Баюк В.Г. Локалізація та дослідження історичної переправи Лучеська. Хроніки Ладомерії. Науковий збірник. Випуск IV. Заг. ред. В.Пикалюк. Тернопіль: ФОП Паляниця В.А., 2019. 247 с.

²³³ Баюк В.Г. Продовження досліджень давньої переправи Луцька. АДУ, 2017 р. Збірник наукових статей. За ред. Ю.В.Болтрика. Київ: Стародавній світ, 2019. 390 с.

різноманітно оформлених пальцевих заціпів під вінцем. До XIV-XV ст. також відносяться два фрагменти вінчиків із заглибленням під покришку, верхня частина гончарної покришки із ручкою, два фрагменти покришок із світлої та звичайної глини та два фрагменти стінок світло-глиняних гончарних посудин. У цьому шарі виявлено дрібнозернистий точильний брусок із каменю сланцю та фрагмент каменю вапняку, ідентичний тому, з якого складено фундамент стін і башт Луцького Верхнього замку.

До часу XV-XVI ст. тут можна віднести комплекс тонкостінної, достатньо якісної кераміки переважно стрімких форм, які різняться формою вінчика та орнаментациєю. Серед них фрагмент посудини із горизонтально зрізаним вінцем та орнаментом у вигляді косих насічок по краю вінця; посудини зі скошеним у середину вінцем та орнаментом у вигляді врізних паралельних ліній; посудини зі заокругленим маленьким вінцем з орнаментом у вигляді врізних паралельних ліній та ледь видимого пружка.

Використання штапованого орнаменту переважає у виявлених матеріалах XVI-XVII ст. Це фрагменти опуклих горщиків із профільованими заокругленими або горизонтально зрізаними вінцями. До цього часу можна також віднести виявлені фрагменти двох барокових лицьових кахель із рослинним орнаментом, вкритих зеленою поливою та кахлі із зооморфним орнаментом, частково вкритої зелено-жовтою поливою. Період XVIII ст. представлений незначною кількістю світло глиняного посуду із комбінованими розписами червоною чи коричневою фарбами.

Комплекс індивідуальних знахідок представлений вістряч черенкового наконечника давньоруського часу, двома екземплярами свинцевих пломб «дорогочинського типу» із рельєфними гербовими зображеннями, монетними знахідками від XIV до XVII ст. (срібні та мідні гроші литовсько-руської та польсько-литовської держави); мідним перстнем із особистим гербовим символом на щитку; свинцевими кулями козацького часу «з хвостиком»; «дрейдлом», що призначався для гри під час єврейських свят та виробом

округлої форми із ручкою, що імовірно може бути атрибутований як особиста печатка середньовічного шляхтича чи чиновника.

Проведені роботи у 2017 р. були зосереджено на дослідженні рову виявили певну кількість кераміки та інших матеріалів, що належать до часу найбільшого розвитку об'єкту XV - XVII ст.²³⁴

Період XVII ст. представлений незначною кількістю світло глиняного посуду із комбінованими розписами червоною чи коричневою фарбами.

Також у культурному шарі було виявлено досить значну кількість скляного посуду. Це звичні для пізнього середньовіччя форми пляшок, чарок та штофів із світло-зеленого, зеленого чи світло-синього скла, вкриті блискучою поливою. Цікавими є також достатньо чисельні знахідки склоробного шлаку, що є безсумнівним свідченням і ремісничого характеру об'єкту у певний часовий проміжок. Вироби зі скла також відносяться до предметів побуту і датуються часом XVI-XVII ст.²³⁵.

Таким чином, продовження наукових археологічних розвідок на лівому березі р. Стир в урочищі «Переправа» дозволило підтвердити висновок про наявність тут пам'ятки археологічної спадщини. Це безсумнівно місце давньої переправи через р. Стир, яка у різні часи згадується як Великий земський міст або Домініканська переправа. Зосередження робіт 2017 р. на розвідці обвідного рову навколо пам'ятки дозволило попередньо з'ясувати його характер та розміри.

Протягом 2019 р. в рамках реалізації спільного проєкту із Релігійною громадою Кафедрального костелу Святих Апостолів Петра і Павла Римо-Католицької церкви по подальшому благоустрою підземної частини комплексу та підготовки проведення масштабних ремонтно-реставраційних

²³⁴ Баюк В.Г. Матеріали розвідкових досліджень давньої переправи Луцька. Археологія Буковини: здобутки та перспективи: Тези доповідей II наукового семінару (м. Чернівці, 6 грудня 2018 р.). Чернівці: Технодрук, 2018. 109 с.

²³⁵ Баюк В.Г. Археологічні роботи в Державному історико-культурному заповіднику м. Луцька. АДУ, 2017 р. Збірник наукових статей. За ред. Ю.В.Болтрика. Київ: Стародавній світ, 2019. 390 с.

робіт було продовжено археологічні дослідження західного подвір'я костелу²³⁶.

Рухомий археологічний матеріал, виявлений під час досліджень, представлений фрагментами кераміки та інших матеріалів звичних форм від ранньослов'янського часу до середини XIX ст. Колекція реставрована О.Войтюком нині експонується у підземеллях костелу.

Роботи дозволили вивчити стратиграфічну картину території, що безпосередньо прилягає до західної стіни споруди. Виявлена система закладки фундаменту кафедрального костелу значно доповнює фактичну інформацію про його спорудження (Див. додатки № К.1. – К.3.). Окремим результатом є віднайдення та подальше відновлення 4 шахт первісних повітряних продук до підземель костелу²³⁷.

У 2020 р. розпочато реконструкцію Оборонної вежі, яка відбувається в рамках реалізації проєкту «Нове життя старого міста: ревіталізація пам'яток історико-культурної спадщини Луцька та Любліна», що впроваджується програмою «Україна-Польща-Білорусь 2014-2020».

Від травня 2020 р. по серпень 2021 р. тут тривали наукові археологічні дослідження. Роботи проводяться спільними зусиллями Охоронної археологічної служби Інституту археології НАН України, Адміністрації Державного історико-культурного заповідника у м. Луцьку, Спілки археологів України та Волинського національного університету імені Лесі Українки на замовлення Луцької міської ради.

Зачисткою підлог у супутньому приміщенні Башти бувшому Колегіуму єзуїтів було встановлено наявність склепінчастого мурування, що беззаперечно свідчило про наявність під Баштою та Колегіумом невідомого підземного простору. Проведеними археологічними дослідженнями відкрито

²³⁶ Баюк В.Г. Продовження досліджень Собору Святих Апостолів Петра і Павла. Старий Луцьк. Науково-інформаційний збірник. Випуск XVI. Матеріали наукової конференції «Любартівські читання», м. Луцьк. Луцьк: 2020. 368 с.

²³⁷ Інвентар Луцького замку і перелік міських і цехових привілеїв жителям Луцька і староства, наведені у люстрації луцького староства 1658 р.. Луцьку 900 років: Збірник документів і матеріалів. К.: Наук. думка, 1985, с. 198-199.

невідомі приміщення першого підземного поверху Башти Чорторійських, котрі виявилися з'єднані із невідомими до цього часу приміщеннями першого підземного поверху Колегіуму єзуїтів²³⁸.

Підземелля (перший підземний поверх) Башти Чорторійських являє собою підпрямокутну у плані кімнату розмірами 3,0-3,13 x 4,13-4,15 м та глибиною від рівня збереженої склепінчастої стелі 3,22 м. Західна, напільна, стіна приміщення підземелля Башти комбіновано складена із цегли та кам'яних брил, інші стіни суцільно складені із цегли двох форматів: 28x13x9 см. та 27x13x7 см. Ближче до північно-східного кута приміщення вимуровано дверний арковий проріз шириною в 1,0 м та висотою 2,09 м, котрий слугував переходом між підземеллями Башти і Колегіуму. Первісне склепіння перекриття підземель Башти збереглись лише частково на ділянці впритул до західної стіни, основний масив склепінь був знищений влаштуванням бетонного похилого жолоба орієнтовно у міжвоєнний період. Весь об'єм підземелля Башти та супутнє йому приміщення підземель Колегіуму було засипано.

В ході розчистки нововідкритих підземель Башти було виявлено чимало знахідок. Зокрема це комплекс пізньобарокових керамічних декорів, фрагмент оригінальної фаянсової посудини із сигнатурою з зображенням герба Сполученого королівства Великої Британії та Ірландії та підписами: «Real English Ora...», «manufactu...», «ENGLA...», різноманітні вироби зі скла, металів, кераміки та каменю від XVII до середини XX ст. Особливе місце серед знахідок займає мініатюрна посудинка, що виявлена під порогом дверей між підземеллями Башти та Колегіуму. Посудинка являє собою майстерно сформований полив'яний глек із ручкою висотою 4,3 см, діаметром денця 2,3 см та діаметром по вінцю 3,5 см, повністю пропорційний відповідно звичних посудин. Видається, що виріб і залишили первісно цілим як заклад на початку

²³⁸ Баюк В.Г. Дослідження Луцьких підземель. АДУ 2020 р. Київ: ІА НАН України, 2022. 367 с.

будівництва Колегіуму єзуїтів у середині XVII ст., обставини виявлення знахідки та чітке датування роблять її еталонною для посуду цього періоду.

Наразі роботи продовжуються у підземних приміщеннях Колегіуму єзуїтів де відкрито ще 8 приміщень загальною площею близько 200 м² (Див. додатки № Л.1. – Л.11.). На сьогодні це найбільші археологічні відкриття на Волині з часів проголошення Україною Незалежності²³⁹.

Значним поштовхом для розвитку науки була діяльність Волинської філії «Охоронної археологічної служби України» та ДП «Волинські старожитності». Завдяки активним дослідницьким проектам на Волині нарешті постала своя «школа» археологів, випускників історичного факультету Волинського державного університету імені Лесі Українки.

З 2019 р. до сьогодні археологічними дослідженнями теренів Волині займається Волинська археологічна експедиція Охоронної археологічної служби України Інституту археології НАН України під керівництвом В.Баюка. Експедиція проводить археологічні дослідження ключових пам'яток історичної частини Луцька: місце давньої переправи до міста, підземелля Кафедрального Собору та Колегіуму єзуїтів, веде постійну пам'яткоохоронну роботу.

Знахідки, що були зроблені під час археологічних досліджень зберігаються нині у багатьох місцях. Це насамперед фонди Луцького історико-культурного заповідника, Волинського краєзнавчого та Рівненського краєзнавчого музеїв, фонди музею археології Волинського Національного університету, Інституту українознавства ім. І.Крип'якевича, Національного музею історії України та Державного археологічного музею у Варшаві.

Особливо важливим є те, що матеріали археологічних досліджень історичної частини Луцька останнього десятиліття неодмінно потрапляють саме до наукових фондів Державного історико-культурного заповідника у місті Луцьку, де вони зберігаються, опрацьовуються, а у випадку унікальності

²³⁹ Баюк В.Г. Нововідкриті підземелля Луцька. Старий Луцьк. Науково-інформаційний збірник. Випуск XVII. Луцьк: видавництво «Терези», 2021. 422 с.

знахідки експонуються у складі постійно діючих виставок у Замку та підземеллях Кафедрального Собору, тобто проходять увесь класичний шлях рухомого археологічного артефакту – від виявлення до каталогізації та експонування²⁴⁰.

²⁴⁰ Баюк В.Г. Підземелля Башти князів Чорторийських в Луцькому Окольному замку (попереднє повідомлення). Археологія & Фортифікація України. Збірник матеріалів Х Всеукраїнської з міжнародною участю науково-практичної конференції. [редкол.: О.О.Заремба (голова) та ін.]. Кам'янець-Подільський: ФОП Буйницький О.А., 2021. 358 с.

РОЗДІЛ III.

АРХЕОЛОГІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ ПОСЕЛЕНСЬКОЇ СТРУКТУРИ ЛУЦЬКОГО МІКРОРЕГІОНУ

3.1. Вивчення поселень X – XII ст. у басейні річки Стир

Одним із завдань сучасної археології є картографування відомих пам'яток. Саме картографування вказує, що протягом досліджуваного періоду Луцьк мав у сфері свого прямого впливу лише басейн Стиру, безпосередньо близький йому за розміщенням, басейни інших річок (Чорногузки, Серни, Конопельки) мали у цей час свої, мікрорегіональні центри. У межах цих регіонів давньоруські городища і селища концентрується по берегах самих малих річок та їх більших допливів, а у напрямку до вододілів їх кількість різко скорочується. Натомість до вододілів (територій з відносно біднішим ґрунтом) тяжіють відомі курганні могильники, особливо великі (Усичі, Лище, Піддубці). Тому археологи значну увагу приділяють поселенській структурі регіону з X до XII ст. тобто до часу коли Луцьк став класичним феодальним містом та князівським центром східної частини Волинської землі.

У басейні Стиру в XI ст. існувало 90 селищ та три городища (Жидичин, Новостав та Лище), окрім Луцька. На їхнє соціальне призначення нас нашттовхує саме розміщення давніх укріплень. Острівне городище у Новоставі, яке розміщувалось при впаданні у Стир річки Чорногузка (Полонка) і відповідно контролювало самі заплави у цьому місці найімовірніше відігравало певні оборонні функції по контролю над основною водною артерією міста і взагалі як його опорний пункт на південній околиці.

Значна поселенська агломерація існувала в околицях Луцька протягом IX-X ст. Вона репрезентована великими курганними могильниками, які частково були досліджені К.Мельник та синхронними поселеннями, розвіданими та частково (поки недостатньо – В.Б.) дослідженими. Як зазначає С.Терський ці населені місця за всіма ознаками вже мали перебувати у

залежності від поселення на острові Лучеськ²⁴¹. Сам острів, що займав домінуюче становище мав заселятися мешканцями одночасно з передмістями. В епоху містоутворення, що тривала на східнослов'янських землях до X ст. острів, пізніший дитинець, був більш сприятливим по ряду ознак для зародження тут міста. Цікавим є погляд на острів Лучеськ М.Грушевського, що розглядає його як центр племінного союзу лучан, який утворився внаслідок розпаду дулібського союзу племен у IX ст.²⁴². Цілком імовірним є те, що завдяки назві племені лучан місто і отримало свої первісні назви Лучьск, Лучеськ, Луческ, які пізніше трансформувались до сучасної назви міста Луцьк²⁴³.

На думку академіка П.Толочка аграрні в своїй основі давньоруські міста своїм виникненням і розвитком зобов'язані своїй сільськогосподарській окрузі. Як відзначив М.Тихомиров більшість міст виникли в сприятливих для сільського господарства регіонах з щільним, достатнім для цього процесу землеробським населенням. Як вважає П. Толочко, нові міста не можна цілком відривати від племінних осередків, що їм передували. Вони замінили їх, змінивши їх соціальну структуру і функції, але успадкували сформовану сільськогосподарську округу, соціально-економічні зв'язки та давні традиції. М.Кучінко зазначає, що цікавим у плані спадкоємності розвитку племінного осередку в ранньофеодальний центр є Луцьк.

Спробуємо детальніше дослідити цей процес враховуючи наявні археологічні джерела. На території давньоруського міста найдавніший культурний шар, що можна пов'язати з цим процесом, належать до VII-VIII ст. Він був досліджений М.Кучерою біля не збереженої до сьогодні Дмитрівської

²⁴¹ Терський С.В. До питання про етапи розвитку соціально-топографічної структури Луцька у VIII-XIV ст.. Екологія культури: історія, традиції, сучасність: Тези доповідей та повідомлень молодіжної конференції. Львів, 1990, с. 48-50.

²⁴² Грушевський М.С. Історія України-Руси в 11т, 12 кн. Т. 2: XI-XIII вік. К.: Наукова думка, 1992. 633 с.

²⁴³ Шабала Я.М. До витоків історії міста Луцька. Минуле і сучасне Волині та Полісся. Луцька міська громада: історія, традиції, люди. Матеріали XXVI Волинської обласної наукової історико-краєзнавчої конференції. Луцьк, 2007, с. 5.

церкви²⁴⁴. С.Терський вважає, що у VIII-X ст. доміське поселення вже займало всю територію природного острова майбутнього дитинця. Цю тезу він виводить з позицій домінантного становища острова по відношенню до оточуючих територій, який ймовірно маючи навіть незначні укріплення міг виступати як центр для навколишніх поселень²⁴⁵.

Надзвичайно важливим питанням є час побудови чи то пак розбудови існуючих укріплень дитинця. Судячи зі змісту літописного повідомлення 1085 р. вони мали бути досить значними для того, щоб князь Ярополк втікаючи «у ляхи» залишив свою дружину та матір саме тут, а не в Коршеві чи Шеполі, до яких мав доступ. Князь-воїн мав як сучасник добре розуміти оборонні можливості Луцька у порівнянні з іншими пунктами і звичайно вибрав найбільш укріплений з них. Власне укріплення, як справедливо відзначає М.Кучинко відігравали вирішальну роль при втриманні облоги чи відбитті штурму твердинею. У розбудові оборонних укріплень Луцька дослідник виділяє три основні етапи:

1) час деревино-земляних укріплень, досить міцних і потужних, які використовувались ще східнослов'янським племенем лучан, були знищені але згодом відновлені і завершені імовірно якраз в часи першої письмової згадки кінця XI ст.

2) поступова заміна десь з кінця XII ст. деревино-земляних укріплень кам'яними, що було викликано необхідністю посилення обороноздатності міста у зв'язку з нестабільністю політичної ситуації.

3) спорудження на мурах кам'яного цегляного замку, з точним повторенням контурів і форм першого²⁴⁶.

²⁴⁴ Гуртовий Г. О. Шеполь – град землі Волинської. Минуле і сучасне Волині. Літописні міста і середньовічна культура. Луцьк: Волин. обл. друкарня, 1998, с. 242-245.

²⁴⁵ Терський С. В. До питання про етапи розвитку соціально-топографічної структури Луцька у VIII-XIV ст. *Екологія культури: історія, традиції, сучасність: Тези доповідей та повідомлень молодіжної конференції*. Львів, 1990. С. 44 – 46.

²⁴⁶ Кучинко М.М. До питання про оборонні укріплення середньовічного Луцька. Минуле і сучасне Волині та Полісся. Луцька міська громада: історія, традиції, люди. Матеріали XXVI Волинської обласної наукової історико-краснзнавчої конференції. Луцьк, 2007, с. 29-32.

Як би там не було а в давньоруський час Луцьк без сумніву мав потужні укріплення і як свідчить історія міг витримати будь-яку облогу чи напад.

З огляду на зручну для заселення топографію єдиний поселенський комплекс із дитинцем у цей час складала передмістя. Найважливішим був посадський правобережний район, розміщений не далі як за 300 м від острова. Центр його – урочище Хмільник або Помостиче, відомий з документів XV ст. Посад знаходився на мисі, обмеженому з напільного боку глибоким яром, що відокремлював його від урочища Юриздика, яке, своєю чергою було захищене з півночі долиною річки Яровиці (Сапалаївки). Територія цих урочищ полого, найвищі ділянки – Градна та Свята гори розташовані вздовж східного урвистого краю широкої тут заплави Стиру. Проведені тут археологічні дослідження показують доволі густу забудову. Зокрема Г.Охріменком та С.Терським були виявлені рештки напівземлянки та майстерні ювеліра відповідно а розкопками за участю автора під керівництвом В.Шкоропада було досліджено господарську яму VIII-IX ст., що була перекрита житлом X-початку XI ст.²⁴⁷. На результатах даних робіт зупинимось детальніше оскільки вони засвідчили збереженість давнього культурного шару в центральній частині міста, що на даний час є великою рідкістю і вдачею.

Археологічні розкопки проведені Волинською філією ДП Охоронної археологічної служби України Інституту археології НАНУ в зв'язку з забудовою ділянки у місті Луцьк по проспекту Волі, 4а. Ділянка робіт розташована за 60 метрів на схід від пам'ятки архітектури Національного значення – Бернардинського монастиря, спорудженого у 1752-1789 рр. (тепер кафедральний Собор Св. Трійці), на високому лівому корінному березі колишньої річки Глушець.

Перші археологічні розкопки в досліджуваному районі провела у 1898 р. К. Мельник-Антонович, яка розкопала курган «Романсівка», пов'язаний із літописними подіями 1149-1150 рр. У кургані було виявлено фрагменти

²⁴⁷ Кучинко М. М. Історія населення Західної Волині, Холмщини та Підляшшя в X–XIV ст. Луцьк: Волин. обл. друкарня, 2009, с. 361-362.

кераміки давньоруського часу, але легенду про те, що там похований кінь Андрія Боголюбського, розкопки не підтвердили.

Культурний шар простежується із глибини 0,40 м у вигляді остеологічного матеріалу, дрібних шматочків глиняної обмазки і уламків ліпної та гончарної кераміки, та їх окремих скупчень. В північній та північно-східній частинах розкопу знаходились залишки будинку 30-х років ХХ ст. (три цегляних мурованих опорних стовпи розмірами 0,4x0,4x0,5 м кожен).

В процесі досліджень виявлено одне житло (судячи з наявності опалювального пристрою), одну господарську споруду та господарську яму. Житло було виявлене на глибині 0,6 м від денної поверхні. Воно має підпрямокутну в плані форму з розмірами 4,1x3,6 м і висотою прямовисних земляних стінок 0,3-0,4 м від рівня долівки, які у північно-західній частині житла були пошкоджені залишками будинку ХХ ст. Долівка рівна, підмазана глиною і добре утрамбована. Житло орієнтоване кутами по сторонам світу. У східному куті житла було виявлено залишки підковоподібної печі розмірами 0,8x0,65 м і висотою збереженої частини 0,45 м. Її черинь мав розміри 0,3x0,2 м і був замощений уламками гончарного горщика. Судячи з наявності трьох черенів, які знаходились на 0,1-0,13 м вище основного, опалювальний пристрій зазнавав перебудови протягом часу існування житла. Ще одна піч була вирізана у стінці південно-західного кута житла, розміри її збереженого череня 0,2x0,17 м. Вздовж збережених стінок житла простежені стовпові ямки. Одна з них круглої форми, діаметром 0,13 м і глибиною 0,10 м знаходилась біля південної стінки житла. Дві інші аналогічних розмірів знаходились вздовж східної стінки житла за 0,9 м одна від одної. Біля першої печі виявлено дві округлі по формі припічні ями (розміри 0,25x0,23 м, глибина 0,10 м), заповнення яких було насичене попелом, вугіллям, шматками печини тощо.

Заповнення житла складав темно-сірий гумус, в якому були виявлені фрагменти гончарної кераміки. За формою вінець і технологічними ознаками оформлення вони віднесені нами до двох типів, які відрізняються варіантами.

До першого типу відносяться горщики з відігнутими назовні простими вінцями двох варіантів: А – край вінець заокруглений; Б – край вінець вертикально зрізаний .

У глиняному тісті цієї кераміки присутня домішка піску. На зламі черепок однорідно темний, лише поверхневий пропалений шар має відмінний колір: сірий, коричневий чи цегельний. Такі горщики досліджено вже на початковому етапі гончарного виробництва кераміки в пам'ятках культури типу Луки-Райковецької. В.Петрашенко за матеріалами досліджень городища Монастирбок відносить таку кераміку до VI типу та датує її IX-X ст.²⁴⁸.

До другого типу віднесені горщики, які на зовнішньому краю вінець мають потовщення (так звану «манжетку»). Вони належать до кераміки «курганного типу». Враховуючи особливості вінець ці горщики поділені на два варіанти: А – край вінець плавно зрізаний, рівномірно потовщений; Б – край вінець косо зрізаний із нахилом до середини посудини і відтягнутий до низу.

В глиняному тісті виробів другого типу також присутня домішка піску. На зламі черепок тришаровий або однорідний, часом білоглиняний. У більшості випадків такі фрагменти орнаментовані хвилястими чи горизонтальними паралельними заглибленими лініями, які наносилися на плічка чи тулуб горщиків, однак зустрічаються неорнаментовані фрагменти. Кераміка цього типу була виявлена у всіх досліджених житлах раннього етапу розвитку селища Княжої доби на багатошаровому поселенні Шанків Яр²⁴⁹. Гончарний посуд курганного типу був поширений у середині IX – поч. XI ст.²⁵⁰

Вироби із заліза представлені двома добре збереженими металевими ножами. Вони мають прями спинку клинка і черешок, який проходить паралельно спинці. Один з них, повністю збережений, має довжину леза 9см.,

²⁴⁸ Максимов Е. В., Петрашенко В. А. Славянские памятники у с. Монасты- рек на Среднем Днепре.- К., 1988.

²⁴⁹ Козак Д.Н., Прищепа Б.А., Шкоропад В.В. Давні землероби Волині (пам'ятки археології на Хрінницькому водосховищі). Київ, 2004. 300 с. 235 іл.

²⁵⁰ Петрашенко В.О. Словянська кераміка VIII-IX ст. правобережжя середнього Подніпров'я. К: Наукова думка, 1992.

при загальній довжині виробу 14см. Кістяна проколка розміром 5,5см. із досліджуваного житла була виготовлена із трубчастої кістки і мала клиноподібне вістря.

Судячи з наявності на черені печі уламків гончарних горщиків курганного типу, житло відноситься до періоду Київської Русі і датується за аналогією кераміки X – поч. XI ст. .

Господарська яма була виявлена в житлі, ближче до його південно-східного кута на глибині 0,4м від рівня виявлення житла. Яма округла в плані, діаметром 1,2х1,3 м, завглибшки 0,7 м від рівня долівки житла. Стінки ями скошені до низу, дно лінзовидне діаметром 0,25 м. Заповнення ями складав темно-сірий суглинок з уламками бочків і донець ліпної кераміки. Ці фрагменти належали товстостінним горщикам чорного кольору які були орнаментовані хвилястими врізними лініями по тулубу. Черепок на зламі чорний, лише зовнішній поверхневий шар має цеглистий колір. У глиняному тісті всіх представлених фрагментів присутні домішки крупного кварцового піску та потовченої кераміки. Вінчики відсутні.

Судячи з характеру кераміки та її орнаменту яму можна віднести до культури Луки-Райковецької, а відсутність посуду, підправленого на гончарному колі датує її VIII-IX ст.

Крім того, в культурному шарі розкопу поза об'єктами було виявлено фрагменти гончарного посуду, які були однотипними до описаних вище, фрагмент металевої шпори XVII-XVIII ст., металеву бритву XVII-XVIII ст.

За 2 м на південь від розкопу у напрямку північ-південь в межах досліджуваної ділянки було закладено розвідкову траншею розмірами 2х10 м. Виявлено наступну стратиграфію: 0,0-0,10 м – навізний пісок світлого кольору; 0,10-0,45 м – перемішаний шар ґрунту з вкрапленнями будівельного сміття, що нижче переходив у суглинковий материк.

За 2 м на схід від розкопу у напрямку північ-південь в межах досліджуваної ділянки було закладено розвідкову траншею розмірами 2х8 м. Виявлено наступну стратиграфію: 0,0-0,10 м – навезений пісок світлого

кольору; 0,10-0,45 м – перемішаний шар ґрунту з вкрапленнями будівельного сміття та знахідками ХХ ст., що нижче переходив у суглинковий материк.

У ході проведення розкопок на ділянці виявлено культурний шар VIII-XI ст. і XVII-XVIII ст., зібрано багату колекцію археологічних знахідок.

Розкопки 2007 р. на проспекті Волі, 4а та археологічні експертизи останніх років дозволяють стверджувати, що в центральній частині Луцька існували поселення задовго до першої письмової згадки. Досліджений об'єкт ранньослов'янської культури типу Луки-Райковецької дозволяє ясніше простежити основні етапи становлення Луцька, починаючи від VIII ст.

Значна поселенська агломерація, яка беззаперечно вже піддавалась впливу центру існувала в околицях Лучеська починаючи з IX-X ст. Одне з таких селищ, що знаходилось в південно-східній околиці Луцька, на мисовидному виступі утвореному потічком Жидувкою досліджувалось В.Шкоропадом та С.Панишком у 2005 р.²⁵¹. Зупинимось детальніше на результатах цих досліджень, оскільки це одне з небагатьох археологічно досліджених селищ в околиці Луцька.

Поселення займало верхню частину мисовидного виступу, утвореного потічком Жидувкою та неіснуючим нині тимчасовим водотоком, що був засипаний практично на всьому протязі в ході будівництва насипу під сучасну вулицю Магістральну (колишню Боженка). На існування такого тимчасового водотоку в минулому вказує загальний нахил поверхні на північ та характер ерозійно-денудаційних процесів, що проходили тут (змив верхнього родючого шару у верхній частині мисовидного виступу, де культурний шар був тоншим, та його акумуляція на нижніх ділянках схилу).

Досліджене поселення займало верхню, практично горизонтальну, частину мисоподібного виступу, який із півдня та сходу обмежений берегом р. Жидувки, а з півночі – охарактеризованим вище водотоком.

²⁵¹ Шкоропад В.В., Панишко С.Д. Про охоронні археологічні дослідження на давньоруській пам'ятці в с. Рованці Луцького району 2005 року. Наукові записки з проблем волинезнавства. I випуск. Зб. наук. ст. та матер. присвячений 45-річчю від дня народж. С.Д.Панишка. Упоряд. О.Є.Златогорський. Луцьк, 2008. 472 с.

На момент початку археологічних досліджень весь родючий ґрунт, зокрема й культурний шар поселення, на території мисоподібного виступу вже був знятий, а в його західній частині навіть проведено нівелювання поверхні шляхом зняття материка. Ця обставина утруднює встановлення загальних розмірів пам'ятки. Особливо проблематичним є встановлення наявності археологічних об'єктів у західній частині мисоподібного виступу. Східна його частина була пошкоджена менше. Тут скреперами був знятий лише верхній родючий шар до материка, що дозволило виявити кілька плям від заповнень об'єктів. Плями мали характерний сірий колір і, незважаючи на значне пошкодження поверхні материка, після додаткової зачистки добре простежувались. На ділянці, яка на момент початку археологічних робіт була доступною для досліджень, був розмічений розкоп розміром 38x22 м, орієнтований по лініях горизонту.

Оскільки верхня частина ґрунту (культурний шар) вже була знята і недоступна для дослідження, головною метою розмітки розкопу на квадрати була фіксація виявлених об'єктів. Пізніше, у міру поширення будівельних земляних робіт на схід від розміченого розкопу була виявлена господарська яма № 3, що зумовило продовження розмітки розкопу у східному напрямку з метою прив'язки цього об'єкту до вже виявлених раніше. Для цього у розмітці на ділянці 7-14 м² була зроблена прирізка розміром 16x22 м із збереженням системи позначення квадратів.

Оскільки культурний шар на поселенні був знятий, на його площі підйомного матеріалу практично не виявлено. Однак ряд фрагментів кераміки було знайдено на місці складування гумусованого ґрунту (культурного шару). Серед них насамперед слід назвати бронзовий браслет, а також реставровану верхню частину горщика та денце з клеймом у вигляді хреста (свастики?) з трьома виступами між його сторонами.

На розміченому розкопі площею 1188 м² було виявлено сім об'єктів: чотири споруди і три господарські ями. Споруда № 1 знаходилась у північно-східній частині розкопу. Вона мала підпрямокутну видовжену форму і була

орієнтована кутами по лініях горизонту. Розміри споруди – 2,6x1,4 м, глибина котловану – 0,2 м від рівня виявлення. Стінки котловану злегка похилі. Дно утрамбоване, відносно рівне, однак має кілька ям різного характеру. Насамперед виділяються дві великі ями, перша з яких глибиною 0,25 м від дна споруди, знаходилась у її північно-східній частині і мала круті стінки, а друга, глибиною 0,16 м від підлоги – у центральній частині споруди з пологими стінками. Окрім цього, у південній частині споруди № 1 зафіксовано вісім невеликих ям, діаметром 0,1-0,15 м та глибиною до 0,1 м очевидно, від кілочків. Слідів опалювальної споруди тут не виявлено. Заповнення котловану споруди № 1 становив ґрунт сірого кольору з домішками попелу, що добре виділявся на фоні жовтого материкового лесу. Знахідок у заповненні дуже мало. Це поодинокі фрагменти стінок гончарної кераміки давньоруського часу.

Споруда №2 знаходилась у північно-східній частині розкопу, за 0,2 м на південь від споруди №1. Споруда мала під прямокутну видовжену форму і орієнтована кутами по лініях горизонту. Розмір споруди – 2,1x1,5 м, глибина котловану від рівня виявлення – 0,37 м. Стінки котловану – вертикальні. Дно – утрамбоване. У дні південної частини споруди добре простежувалася велика яма розміром 1,34x0,8 м і глибиною від дна 0,55 м.

Причому в ході розчистки цієї ями виявилось, що її нижня частина є підбосом у південну стінку споруди (виходить за її межі на 0,3 м). У північній частині котловану зафіксована яма діаметром 0,45 м і глибиною 0,1 м від дна споруди. Між цими двома ямами простежено три невеликих ямки діаметром 0,1-0,15 м і глибиною до 0,1 м, очевидно від кілків. Слідів, опалювальної споруди тут не виявлено. Заповнення котловану споруди №2 становив ґрунт сірого кольору, з включенням попелу, а заповнення глибокої ями у її південній частині – добрегумусований ґрунт. У заповненні споруди траплялись фрагменти стінок та вінчиків давньоруської гончарної кераміки.

Споруда №3 знаходилася у південно-західній частині розкопу. Форма споруди оригінальна – її північно-західна стінка майже пряма, а три інших –

заокруглені. Споруда має відносно добре виражені північний і, особливо, західний кут. Розміри споруди – 2,3х1,7 м. Дно котловану похиле у північно-східному напрямку. Глибина котловану у південно-західній частині 0,41 м, а у північно-східній – 0,72 м від рівня виявлення стінки північно-східної частини котловану похилі, а на всіх інших ділянках – вертикальні. Дно споруди рівне, утрамбоване. На відміну від попередніх споруд тут мало ям, всього три, причому всі вони невеликих розмірів діаметром 0,13-0,15 м і глибиною 0,1 м, очевидно від кілочків.

Конструктивно споруда №3 суттєво відрізняється від двох попередніх. Заповнення котловану споруди №3 становив ґрунт сірого кольору. У заповненні цієї споруди знайдено велику кількість керамічного матеріалу давньоруського часу, зокрема, фрагменти вінчиків, шиферне прясло. Особливий інтерес становить колекція клейм на денцях горщиків, що походить із споруди №3. Це клейма у вигляді мальтійського хреста, у вигляді стилізованої зірки, вписаної у коло та хреста, вписаного у коло.

Споруда №4 знаходилась у південно-західній частині розкопу, за 4,0 м на південній схід від споруди №3. Форма споруди – нечітка, овальна. Загальні розміри – 3,0-2,2 м. Не дивлячись на те, що серед всіх досліджених споруд вона мала найбільші розміри, вона мала найменшу глибину, причому дно котловану хоча і чітко простежувалось, було нерівним. У східній частині від рівня виявлення воно заглиблене на 0,1 м, а у центральній – на 0,18 м. Стінки котловану похилі, особливо у його західній частині. Ями у дні споруди №4 не зафіксовані.

Заповнення котловану споруди №4 становив ґрунт темно-сірого кольору. У заповненні виявлені фрагменти стінок та вінчиків гончарного посуду давньоруського часу.

Яма №1 розміщувалась у північно-східній частині розкопу, за 2,0 м на південний схід від споруди №2. Вона мала овальну в плані форму, витягнуту з заходу на схід. Розміри ями 1,5х1,0 м, глибина від рівня виявлення 0,2 м. Дно

ями рівне, стінки пологі. Заповнення ями складав сірий ґрунт. Знахідок мало. Це поодинокі фрагменти давньоруської гончарної кераміки.

Яма №2 знаходилась у центральній частині розкопу. Її глибина від рівня виявлення у південно-західній частині 0,34 м, а у північно-східній 0,41 м. Дно ями похиле, стінки – вертикальні. Заповнення ями складав сірий ґрунт. Знахідки нечисленні. Це поодинокі фрагменти давньоруської гончарної кераміки.

Яма №3 знаходилась у східній частині розкопу. Яма мала підчотирикутну форму розміром 0,9х0,9 м, глибиною від рівня виявлення у північній частині 0,4 м, а у південній – 0,25 м. Дно ями похиле, стінки – вертикальні. Заповнення ями складав сірий ґрунт. У заповненні ями виявлено фрагменти стінок та донець давньоруської гончарної кераміки та уламок залізного серпа.

Наймасовішою категорією знахідок з розкопу є фрагменти давньоруської кераміки. У переважній більшості це фрагменти горщиків, лише два фрагменти вінчиків належали мискам. Вся кераміка – гончарна. Вдалося реставрувати майже повний профіль горщика, який мав округлу форму. Фрагменти вінчиків разом із шийкою дозволяють здійснити їх класифікацію.

До першого типу відносяться плавновідігнуті вінчики без додаткового оформлення з високою шийкою. До другого типу належать різковідігнуті вінчики без додаткового оформлення з короткою шийкою. Третій тип представлений вінчиком з манжетами різної вираженості та потовщеннями на кінці. У ході досліджень знайдено також два фрагменти стінок мисок конічної форми.

Серед індивідуальних знахідок слід насамперед вказати на денця горщиків, що мали клейма у вигляді простого хреста, хреста, вписаного у коло, складного хреста (зірки?), вписаного у коло, мальтійського хреста.

У споруді №3 знайдено шиферне пряслице, діаметром 2,9 см, діаметр отвору 1,0 см, товщина – 1,3 см. Колір шиферу – рожевий. У ямі №3 знайдено уламок серпа. Руків'я серпа збереглося повністю, а лезо – наполовину. Серп

дуже пошкоджений корозією, але видно, що його лезо розширювалось у напрямку від руків'я до середини робочої частини, досягаючи ширини 3,3 см. На зламу робочої частини серпа видно, що він мав трикутну у перерізі форму. З культурного шару поселення походить бронзовий браслет. Браслет виготовлений з круглого дроту діаметром 0,2 см. Кінці браслета розклепані на ширину 0,4 см. Діаметр браслета 7,3 см.

Загалом отримані матеріали, що можуть бути датовані X-XI ст. досить цікаві та інформативні. Звертає на себе увагу просторова спільність споруд №1 і №2 та ями №1. Конструктивно споруди №1 і №2 найскладніші. У цьому комплексі знайдено мало археологічного матеріалу. Вищесказане дозволяє припустити їх функціонування як єдиного комплексу, що поступово припинив своє існування. Багатством археологічного матеріалу виділяється споруда №3, тут знайдено три денця з клеймами, причому жодне з них не повторювалось, та шиферне прясло. Можливо, цей об'єкт якимось чином пов'язаний з розвитком вотчинного ремесла в найближчій луцькій околиці. Аналогічні описаним клейма знаходимо серед матеріалів досліджень у с. Жидичин, відомого своїми гончарями, та в інших місцях, пов'язаних з керамічним виробництвом²⁵².

З точки зору поселенської структури цікавим є розміщення поселення, адже, входячи до басейну Стиру воно розміщене фактично поруч з вододілом річок Стир і Черногузка за значної (близько 3 км) відстані від обох русел. Скоріше всього нетривалий період його функціонування пов'язаний з відносною бідністю ґрунту на вододілі щодо до близьких басейнів означених річок.

Досить добре збереглось городище в с. Лище, що розміщене за 1 км на південний схід від села на мисоподібному горбу-останці на краю плато. З півночі воно обмежене стрімким схилом до заболоченої долини з струмком, а

²⁵² Шкоропад В.В., Панишко С.Д. Про охоронні археологічні дослідження на давньоруській пам'ятці в с. Рованці Луцького району 2005 року. Наукові записки з проблем волинезнавства. I випуск. Зб. наук. ст. та матер. присвячений 45-річчю від дня народж. С.Д.Панишка. Упоряд. О.Є.Златогорський. Луцьк, 2008. 472 с.

з заходу, півдня і частково зі сходу – глибокими западинами з похилими краями. Лише на вузькому відрізку з південного сходу, безпосередньо перед городищем пониження місцевості не глибоке, внаслідок чого горб, на якому розташоване городище, не повністю відокремлений від плато.

Городище займає найвищу овальну верхню площадку останця-мису, схили якої для надання їм більшої стрімкості штучно зрізані і біля їх підніжжя, за винятком високого схилу з північного боку, влаштовано рів, а по всьому периметру городища насипано вал. Площадка городища, розміром 37х55 м в північно-східній частині рівна і значно похила в південно-західній частині. З внутрішнього боку перед валом по краю площадки проходить ровоподібне заглиблення, маловиразне з північного сходу.

Висота площадки городища над долиною з півночі близько 25 м, з інших боків вона підвищується до 3 м над рівнем поверхні останця-мису біля її підніжжя (перед зовнішнім краєм рову). В напрямку з північного сходу на південний захід площадка городища понижується на 5 м. Ширина валу городища біля основи 6-6,5 м, висота з внутрішнього боку близько 1-1,5 м. З північного боку вал малопомітний. Верх валу утворює рівну площадку шириною в середньому 2-2,5 м. Ширина рову біля підніжжя валу близько 5 м, глибина рову від рівня його зовнішнього краю 0,7-0,75 м.

У південно-західній частині збереглося місце в'їзду – розрив у валі шириною 2,5 м із земляною перемичкою через рів шириною 3 м. З напільного (південно-східного – В.Б.) боку біля підніжжя городища розташована похила терасоподібна площадка з підвищеним зовнішнім краєм, який через крутий уступ, висотою понад 2 м, переходить до дна ровоподібного природного заглиблення, що утворює додаткову природню перешкоду безпосередньо перед городищем і утруднює до нього доступ. На південний схід від укріплення розміщується відкрите селище XI ст.²⁵³

²⁵³ Кучера М.П. Звіт про археологічні дослідження Волинського загону ІА АН УРСР. Щоденник.. Науковий архів ІА НАНУ, 1970. 21, с. 11-13.

Археологічні дослідження на городищі проводив М.Кучера. Нажаль результати робіт не були опубліковані в окремій праці, тому для аналізу результатів цих досліджень використовуємо науковий звіт дослідника.

Для визначення характеру даного городища траншеєю було прорізано його край у південній частині. Траншея завширшки 2 м і завдовжки 13 м перерізала вал і частину площадки городища з внутрішнім заглибленням перед валом. Ширина насипу валу, що розсунувся у внутрішній бік – 7 м, висота насипу 1 м. Ширина заглиблення з внутрішнього боку валу 4,5 м, воно заповнене чорноземом на товщину 0,5 м. Цей шар чорнозему товщиною 0,35 м перекриває внутрішній схил валу. Вершина і зовнішній схил валу перекрита тонким (10-15 см) шаром сірої землі. Вал насипано з сіро-жовтуватого лесу на природному підвищенні по краю горба. Пониження з внутрішнього боку перед валом має природне походження, проте, воно було ще додатково поглиблене під час спорудження валу. Останній насипано на нетовстому шарі (0,2-0,25 м) материкового світлокоричневого лесу. Цей шар по обох стінках траншеї займав тотожне становище. Під ними знаходився шар світло жовтуватого лесу товщиною 0,4 м а нижче залягав світло-жовтий суглинок. Під чорноземним заповненням внутрішнього ровоподібного заглиблення знаходився прошарок гумусованого світло-сірого лесу, а під ним – прошарок світло-сірого лесу, що залягав на материковому коричневому суглинку. Культурного шару на городищі не відзначено а верхній шар ґрунту має тут сірий колір. Зовнішній край городища, для надання йому більшої стрімкості і висоти був штучно зрізаний нижче рівня навколишньої терасоподібної площадки; заглиблення, що виникло біля його підніжжя, утворило рів.

В насипі валу залишків дерев'яних конструкцій простежено не було. М.Кучера пояснює це жовтуватим кольором насипу, на фоні якого сліди спорохнявілого дерева відрізнити досить важко²⁵⁴.

²⁵⁴ Кучера М.П. Звіт про археологічні дослідження Волинського загону ІА АН УРСР. Щоденник.. Науковий архів ІА НАНУ, 1970. 21, с. 14.

У чорноземному заповненні внутрішнього ровоподібного заглиблення в межах означеної траншеї виявлено кілька фрагментів гончарних посудин віднесених до XI ст., в тому числі вінця.

Другу траншею, розмірами 12х2 м, було закладено поперек найвищої частини площадки городища у східній її частині. Тут під дерновим шаром на фоні сірого ґрунту було відкрито контури продовгастої ями, заповненої змішаною землею, що при подальшому дослідженні виявилась залишками військового окопу.

Розкопки М.Кучери на городищі в с.Лище дозволили йому зробити деякі висновки. Життя на городищі існувало недовго протягом XI ст. і з невідомих досліднику причин припинилось. У це час залишене мешканцями було і супутнє неукріплене селище. На нашу думку причини такої ситуації потрібно шукати в економічних можливостях городища.

Своєрідним центром уже північної околиці міської агломерації виступав Жидичин. Залишки цієї фортеці, що розміщені над Стировою заплавою в урочищі «Святий дух» є рештками княжого двору, під захистом якого тут розвивався відомий монастир Св. Миколи. Дитинець городища досить незначний за розмірами, його площадка має в довжину 20, а ширину всього 60м, однак досить високо (до 8м – В.Б.) підіймається над навколишньою заплавою, натомість посад городища займає весь розміщений поруч значний природній пагорб. Про значимість його та відповідно духовну і світську роль нам вказує повідомлення про відвідини монастиря у 1227 р. князем Данила Галицького з численною свитою.

Через значну роль даної території та відносну її недослідженість, а отже відсутність археологічних джерел було проведено тут ряд рятівних археологічних досліджень, що дозволило включити в коло джерел регіону новий фактичний матеріал. Роботи тривали у 2008-2009 рр. та у 2012 р та охоплювали посад городища та територію біля сучасного Свято-Миколаївського монастиря. Розкопки 2008 р будуть проаналізовані в наступних розділах, а 2009 р. експедиція працювала на дальньому посаді

городища Жидичин за 0,7 км на південний-схід від згаданого вище Свято-Миколаївського монастиря²⁵⁵.

У розкопі площею 84 м² було досліджено одну господарську яму та досить потужний (як для околиці посаду) культурний шар. Господарська яма, що була зафіксована з рівня -0,6м від репера мала овальну в плані форму розмірами 1,0x1,25м, була завглибшки в 0,66м і містила в нижній частині виразні сліди обпалу. Заповнення ями складав сірий супіщаний ґрунт, основним матеріалом з її комплексу була ліпна грубостінна кераміка зі значними домішками. Датуючим з неї виступав виявлений на дні вінчик ліпної посудини з горизонтально зрізаним і ледь відігнутих назовні вінцем. Відсутність у заповненні ями підправленої на гончарному крузі кераміки та знахідка вінчика на її дні датує комплекс у цілому раннім періодом культури типу Лука-Райковецька VIII-IX ст.²⁵⁶.

Зважаючи на те, які цікаві та інформативні дані було отримано з розкопок відносно дальнього посаду городища можна констатувати досить значний його розвиток та важливу роль. Безперечно, район городища Жидичин було заселено ще в ранньослов'янський час і протягом давньоруського періоду він перетворився в значний центр, що поєднував у собі релігійні та світські елементи.

Досі нез'ясованим залишається процес взаємовпливів городища (фортеці – В.Б.) та монастиря, розміщення яких за літописною традицією вказують поруч. Чи то добре укріплене місце сприяло розвитку обителі чи монастир став тим центром, навколо якого сформувалось городище з впевненістю сказати досить складно. Під цим поглядом надзвичайно важливими виступають результати археологічних досліджень, що проводились навесні 2012 р. на території монастирського подвір'я сучасної

²⁵⁵ Баюк В.Г. Нові матеріали досліджень передмість княжого Лучеська. Одіссос. Актуальні проблеми історії, археології та етнології. Вип. II. Одеса, 2010, с. 3

²⁵⁶ Баюк В.Г. Християнські святині давнього Луцька за результатами археологічних досліджень. Історія та сучасність православ'я на Волині: матеріали V науково-практичної конференції.-Вол.еп. УПЦ, ВДС, Вид. відділ Вол. Єп.-Луцьк, 2014.-208 с.

обителі, адже це поки єдині роботи такого масштабу та в такій близькості до цієї пам'ятки.

Розкоп площею 216 м² тут було закладено таким чином, що він повністю покривав територію майбутнього будівництва нової соборної церкви, методика робіт рухомою траншеєю дозволила дослідити його повністю без бровок та останців. Культурний шар глибиною до 1 м був досить перемішаний і до позначки в -0,5 м основними знахідками були речі сучасного та максимум пізньосередньовічного періодів. Серед індивідуальних знахідок тут варто відмітити виявлену глиняну іграшку коника та монету «чешуйку». Срібні московські монети отримали назву «чушурка» за їхній маленький розмір. Домінували на російському грошовому ринку із 1534 до 1718 рр., поступово проникали і до України, особливо у другій половині XVI – на початку XVII ст.

У перед материковому шарі було виявлено профільний фрагмент невеликої білоглиняної амфорки «волинського типу», що пізніше був реставрований. На рівні материка, що залягав тут з глибини 0,8 – 1 м від рівня сучасної денної поверхні, було досліджено дві господарські ями. Одна з них, овальна в плані, розмірами 1,5x2 м та глибиною до 0,5 м містила у своєму заповненні велику кількість гончарної кераміки, в іншій знайдені лише фрагменти вінець. Завдяки уважному відбору матеріалу з комплексу господарської ями розкопу вдалось згодом реставрувати п'ять цілих посудин. Оскільки господарська яма в цьому випадку є закритим комплексом, а число виявлених та реставрованих в ній цілих форм посуду значне, що дозволяє детальніше зупинитися на їх характеристичі. Обміри даних горщиків були здійснені з використанням запропонованої В. Генінгом «Програми статистичної обробки кераміки»²⁵⁷.

Майже всі представлені в комплексі горщики сіро-цеглистого кольору з добре виділеними, розтягнутими та відхиленими назовні вінцями. З внутрішнього боку вінець прослідковується заглиблення у вигляді жолобка,

²⁵⁷ Генинг В.Ф. Программа статистической обработки керамики из археологических раскопок. СА. 1973. №1. с. 114-136

що, можливо, могло слугувати для щільнішого припасування ранніх покришок. Викликає інтерес також розміри горщиків, всі вони різні однак з незначною (до 5 см) різницею. Лише найменший виріб має сліди додаткового обпалу. Судячи з таких особливостей дана господарська яма цілком могла використовуватись як місце зберігання гончарем підготованої для ринку продукції. У цьому випадку даний майстер-гончар міг працювати під покровительством монастиря чи володаря-вотчинника і постачати свій товар на ринок, ймовірно до Луцька.

Викликає зацікавленість майже повна відсутність знахідок культового характеру, що безсумнівно мали б бути поблизу великого монастиря. За винятком зразка натільного хрестика – розп'яття, виготовленого до того ж в католицькій традиції XIX ст. до культових ми не можемо віднести тут жодну з речей. Це, звичайно, ставить під сумнів розміщення в давньоруський період обителі на місці сучасного монастиря, швидше за все його слід локалізувати поруч, скоріш за все на ближньому посаді городища «Святий Дух», де зараз і відновлено святиню. Звичайно, висновок «від протилежного» не може претендувати на беззаперечність, а розв'язати дане питання можна лише шляхом подальших досліджень подвір'я існуючого монастиря та місця його імовірнішого розташування – городища та посаду.

В червні 2011 р. експедицією ДП «Волинські старожитності» проведено дослідження на території нововиявленого поселення в селі Богушівка Луцького району. Поселення розміщене в східній частині села, на відстані близько 600 м на схід від автодороги Луцьк-Богушівка, на лівому березі невеликої річки Стохід, лівого притоку р. Стир. В північній частині ділянки було закладено розкоп розміром 4,0x12,0 м загальною площею 48 м². В ході досліджень було виявлено та досліджено п'ять об'єктів.

Об'єкт №3. Господарська споруда овальної форми, розміром 2,3x1,25 м в межах розкопу, заглиблена в материк на 0,7 м. Зі східного боку містився вхід у споруду у вигляді підпрямокутного пантусу, розміром 1,0x1,0 м в межах розкопу, заглиблену в материк на 0,4 м. Стінки прямовисні, долівка рівна,

трамбована. Заповнення споруди складав гумусований суглинок, остеологічними залишками та фрагментами кружальної кераміки кін. X-XI ст.

Об'єкт №4. Житло підпрямокутної форми, орієнтовану кутами за сторонами світу, розміром 1,0x2,0 м в межах розкопу, заглиблену в материк на 0,5 м. Житло, в своїй південній частині, зруйноване більш пізнішим об'єктом № 2. Стінки прямовисні, долівка рівна, трамбована. В південно-західному куті житла виявлено залишки печі, з діаметром череня близько 1,0 м. Заповнення споруди складав гумусований суглинок з дрібними фрагментами глиняної обмазки, остеологічними залишками та фрагментами кружальної кераміки кін. XI-поч. XII ст.

Об'єкт №5. Житло підпрямокутної форми, орієнтоване стінками за сторонами світу, розміром 4,0x1,8 м в межах розкопу, заглиблену в материк на 0,6 м. Житло, в своїй східній частині, зруйноване більш пізнішим об'єктом № 2. Стінки прямовисні, долівка рівна, трамбована. В північно-східному куті житла, виявлено залишки печі, зруйнованої при спорудженні об'єкту № 2, з розмірами збереженої частини 1,25x0,35 м. Заповнення споруди складав гумусований суглинок з дрібними фрагментами глиняної обмазки, остеологічними рештками та фрагментами ліпної та кружальної кераміки. Датований об'єкт за знахідками на долівці кін. IX-X ст.

Крім того в культурному шарі розкопу було виявлено бронзову фібулу з округлим щитком на спинці римського часу, наконечник стріли давньоруського часу, фрагмент скляної намистини та монети XVII ст.

Скупчення значної кількості археологічних об'єктів у невеликому за розмірами розкопі говорить не лише про багаточисельність, а й щільність заселення території пам'ятки від римського часу до XVII ст. включно. Давньоруське селище цього багаточислового поселення в розкопаній частині існувало з початку X до кінця XII ст. і входило до сільськогосподарської округи Луцька раннього періоду. В кінці XII ст. давньоруський період його розвитку припинився а про подальший розвиток населення свідчать знахідки монет середини XVII ст. у верхніх горизонтах культурного шару.

Таким чином у басейні Стиру на даний час констатуємо значну поселенську систему. Центральним у ній виступало городище у Луцьку, що розміщується в середній течії річки в сприятливих умовах. Городище оточене низкою крупних селищ, які відіграють роль його поселенської округи. Завдяки активному розвитку міста на кінець означеного періоду відбувається процес тяжіння відкритих селищ до набираю чого потугу міста.

3.2. Археологічні дослідження окремих городищ

Басейн Черногузки є найбільш показовим у розгляді розвитку окремих мікрорегіонів у районі Луцька. У цей період тут існувало 148 відкритих селищ та шість городищ: Коршів, Городище I, Городище II, Горзвин, Кошів та Білосток. Три перші з них стаціонарно досліджувались археологічними експедиціями, у Горзвині, Кошеві та Одерадах проведено розвідки.

На особливу увагу тут заслуговує Коршівське городище, оскільки воно є найбільшою за розмірами укріпленою пам'яткою цього часу в мікрорегіоні та знаходиться у географічному центрі басейну, в місці впадіння до Черногузки її найбільшої притоки Полонки, має складне планування і відповідно до свого розміщення і статусу мало відігравати тут домінуючу роль.

Укріплення неодноразово досліджувалось. Уперше стаціонарні розкопки городища у 1936 р. провів співробітник крайового музею З.Леський. На початку 1960-х рр. П.Раппопорт обстежив оборонні споруди пам'ятника та зняв його план. Дослідник зробив висновок щодо датування укріпленої площадки XI ст. а вал окольного міста, витворений з лесу, має плями гумусу, торфу і вугілля. У 1988 та 1992 рр. Коршівське городище досліджувалось експедицією Волинського краєзнавчого музею під керівництвом С.Панишка. Завдяки цим дослідженням, що дають найповніше на сьогодні уявлення про укріплення було уточнено планування оборонних споруд пам'ятки, встановлено конструкцію і датування оборонних споруд дитинця та окольного міста.

За зовнішніми морфологічними ознаками Коршівське городище складається з двох частин – дитинця розмірами 0,9 га та великого окольного міста. Завдяки топографічній зйомці пам'ятки 1992 р. уточнена загальна площа цього укріплення, що складає 6,25 га. Знахідки X-XI ст. у достатній концентрації зустрічаються на усій його території. Вал окольного міста досліджувався у північно-західній частині городища, в місці його доброї

збереженості. Було встановлено, що насип валу було сформовано одночасно з будівництвом укріплення, причому ґрунт для цих цілей брався як з рову так і з внутрішньої заселеної площі городища. Ширину валу визначено в 16м, висоту – близько 5м, на його вершині прослідковано залишки легких дерев'яних конструкцій. На внутрішньому схилі валу, поряд зі скупченням вугілля, було досліджено вимощений керамікою черінь. Його вимостка включала розвал більше 20 горщиків, з яких повністю вдалось реконструювати три і частково 16 виробів. Всі вони датуються X-XI ст. і навіть врахувавши можливість пізнішого використання кераміки для вимостки череня його, а значить і верхню хронологічну межу спорудження валу окольного міста можна датувати XI ст.

Окрім валу окольного міста С.Панишком було здійснено дослідження укріплення дитинця. Встановлено, що досліджена під укріпленнями ділянка була заселена з 2 пол. I тис. а самі укріплення зведені тут у два етапи. Перед спорудженням валу ділянку досліджень використовували для проживання або господарської діяльності, пізніше її вирівняли та насипали валоподібний насип, що складався з різноманітних прошарків та підсипок із дуже розтягнутою внутрішньою полою. На ній простежено залишки стовпової ямки, що пов'язана дослідником із дерев'яними конструкціями оборонних укріплень які, як і весь вал, продатовані ним XI ст.

Ці дослідження дозволили С.Панишку стверджувати, що на Коршівському городищі перші земляні оборонні споруди були зведені не пізніше першої половини XI ст., причому на момент їх будівництва тут уже певний час існувало поселення²⁵⁸.

При спорудженні укріплення було максимально використано природні оборонні можливості території. З півдня городище захищало нешироке в цьому місці, але досить значне в обороні русло Чорногузки, а із заходу та сходу

²⁵⁸ Панишко С.Д. Усичівський археологічний комплекс давньоруського часу. Минуле і сучасне Волині і Полісся: Луцьк в історії Волині та України. Науковий збірник. Випуск 35. Матеріали XXXV Міжнародної історико-краєзнавчої наукової конференції. Луцьк, «Волинські старожитності», 2010. с. 1-17

широка її заплава. Необхідно відзначити, що завдяки описаним вище кліматичним процесам заболоченість заплави порівняно з сучасним станом була значно нижчою, однак все ж достатньою щоб створити значні незручності при спробі військового захоплення.

Загалом серед 15 відібраних для звіту вінець гончарних посудин найбільше (10 одиниць) В.Баюк відносить до XI ст., ще два ним датовані XII-XIII ст. та три XI-XIII ст., тобто всім періодом існування даного укріплення. Соціальний статус Коршівського городища необхідно розглядати через призму розташування пам'ятки в центрі мікрорегіону басейну р. Черногузки та виявлених при її дослідженні знахідок. До них слід насамперед віднести свідчення ремісничого виробництва (фрагменти металевої криці та скляного шлаку) та знахідки військового характеру (наконечник стріли), що вказують як на виробничі так і на оборонні функції давнього городища.

Значну роль Коршева у X-XI ст. необхідно шукати у розміщенні пам'ятки та зв'язку її з відповідною поселенською округою. На той час воно було найзначнішим у регіоні не лише за розмірами і місцем розташування а й тому, що мало в цей період достатню для себе сільськогосподарську округу. Нею, в цей час виступав басейн р. Черногузка площею 527 км², на якій в цей період існували інші городища та селища.

Дуже подібним до Коршівського є цікавий комплекс археологічних пам'яток, які знаходяться на південний захід від с. Городище І Луцького району. Це укріплення (городище), супутнє йому селище, дві курганні групи та територія, що може бути розглянута як орне поле розташовані строго на схід від Коршівського комплексу. Відстань між ними складає 9 км, пам'ятки Городища І знаходяться нижче по течії р. Черногузка. Коршівське городище та пам'ятка в Городищі І досить подібні за плануванням та розміщенням і відрізняються лише більшими розмірами городища у Коршеві.

Вперше інформацію про пам'ятки даного регіону подає В.Антонович у Археологічній карті Волинської губернії, однак досліджені К.Мельник

кургани він відносить до Городища I, а саме укріплення до Гіркої Полонки²⁵⁹. Цій нелогічності, адже дані пам'ятки розділяє русло р. Черногузка, є пояснення. На картах регіону кінця XIX-початку XX ст. позначена дорога, залишки насипу якої ще чітко простежуються. Зараз вона прямує від церкви с. Гірка Полонка по заплаві та вривається перед руслом навпроти укріплення а в той час, завдяки існуючому мосту нею можна було дістатися через річку, попри городище і селище до сіл Баїв та Городище I. Нею, очевидно, і послугувався В.Антонович у своїх дослідженнях а візуальна близькість укріплення до Гіркої Полонки дозволила прив'язати пам'ятку саме до цього села. К.Мельник, проводячи тут розкопки і без сумніву також користуючись цією, єдиною в околиці прямою дорогою через Черногузку все ж відносить городище і кургани до земель Городища I, розуміючи поки що їх просторову єдність²⁶⁰.

Зупинимось детальніше на результатах розкопок курганів К.Мельник. В археологічному плані поховальний комплекс – це система, що має три складові: поховальні споруди, власне померлого і супроводжуючий інвентар, до яких слід додати також наявність залишків тризни та жертвоприношень²⁶¹. Із розкопаних на одній з курганних груп шести насипів можна прослідкувати деякі загальні риси. Висота курганів від 1 до 2,15 м, ширина 33-52 кроки. Всі насипи сформовані зі світлої (материкової) глини, у двох з них знайдені фрагменти білоглинної кераміки. Глибина могильних ям під подошвою насипів складає від 1 до 1,5 м, у двох випадках в них зафіксована зола У обряді всіх розкопаних курганів широко застосовувалась береза, що на думку О. Моці було звичайним явищем у регіонах поширення цього дерева²⁶².

²⁵⁹ Антонович В.Б. Археологическая карта Волынской губернии. Тр. XI АС в Киеве. Т. 1. М., 1901, с. 52.

²⁶⁰ Мельник Е.Н. Раскопки в земле Лучан. Дневники раскопок. Труды XI Археологического съезда. М., 1901. Т. 1. с. 554.

²⁶¹ Моця О.П. Погребальные памятники южнорусских земель IX-XIII вв. К.: Наукова думка, 1990, с. 21

²⁶² Моця О.П. Погребальные памятники южнорусских земель IX-XIII вв. К.: Наукова думка, 1990, с. 20

Виділяються за складністю обряду два, найбільші за розмірами кургани. Курган №1 окрім фрагментів світлої кераміки та слідів тризни містив добре збережену домовину з цільних, покритих дошкою березових колод. Ще складніша конструкція поховальної камери в кургані №4. Тут було влаштовано склеп з товстих березових колод, покритих дерев'яним помостом, на якому лежав скелет великого птаха. В середині склепу стояла домовина, що містила досить старий, жіночий, за визначенням К.Мельник, скелет²⁶³. Це зазначення є важливим для розуміння суті поховання. Згаданий вище скелет птаха можливо міг належати лебедю, який у давньоруський час ототожнюється з жіночим образом. За цим припущенням, враховуючи осінній (орієнтація домовини і склепу південно-західна) час поховання ритуал можна розглядати як відліт у вирій (потойбіччя), відомий у давніх слов'ян.

Можна припустити належність цих курганів мешканцям розміщеного поруч городища чи селища, що засвідчує суспільну стратифікацію даного населення. Щодо часу поховань, то за рядом ознак обряду вони можуть бути датовані досить раннім періодом, можливо кінцем X-XI ст.

Дослідження цього археологічного комплексу проводив Волинський загін ІА АН УРСР під керівництвом М.Кучери, однак даний дослідник розглядав його під власним кутом зору. Нижче аналізуємо результати цих робіт з огляду на їх важливість для встановлення топографічних особливостей та соціальної ролі комплексу.

М.Кучера розділяє пам'ятку на два окремі замчища: північне та південне. За М.Кучерою північне замчище займає кінець невисокого мису, що вклинюється з півночі на південь в заболочену долину р. Черногузка і в плані нагадує трикутник. З півночі, від продовження мису, воно відокремлене ровоподібним заглибленням а у північно-західній частині прослідковано залишки валу висотою менше 0,5 м. Дуже заплилі сліди ровів дослідником зафіксовані також вздовж південного краю замчища. Вчений вказував, що

²⁶³ Мельник Е.Н. Раскопки в земле Лучан. Дневники раскопок. Труды XI Археологического съезда. М., 1901. Т. 1, с. 554-555.

місцеві жителі іменують його «Панським двором», оскільки такий існував на ньому ще до 1939 р. Культурний шар цього замчища дослідник інтерпретує XI-XII та XVII-XVIII ст., крім того тут були знайдені уламки канелірованої цегли. На нашу думку північне замчище за М. Кучерою є нічим іншим як селищем, укріпленим скоріше за все в XI ст.

Південне замчище за М.Кучерою являє собою прямокутне підвищення в петлі р. Черногузки, яка охоплює його з заходу і півдня. Поверхня замчища понижується до країв на схід, захід і південь, краї його похилі. У зрізах стінок ям, що утворилися внаслідок господарської діяльності тут було виявлено кераміку XI-XIII ст. Дослідник вказує на відсутність тут слідів штучних укріплень (валів та ровів – В.Б.), що викликає деякі зауваження. На початок 1970-х ще не було виділено такий тип городищ як «стіжкові», що характеризуються якраз наявністю рівної площадки укріплень без зовнішніх ознак валів тому твердження М.Кучери зараз може бути дещо під кореговане.

М.Кучерою було проведено стаціонарні дослідження південного замчища, закладено розкоп та дві розвідкові траншеї. Оскільки результати цих робіт збереглися лише у формі наукового звіту, а їх суть є надзвичайно важливою для з'ясування ряду наукових обставин їх подаємо повністю за звітом.

Розкоп № 1 було закладено вздовж північно-західного краю замчища на довжину 10м та ширину 4м. Згодом по лінії східної стінки розкопу було прокопано на північ траншею, яка прорізала поперек похилий край замчища.

Зверху в розкопі знаходилась сіра земля товщиною 0,2-0,4м, а ближче до краю замчища товщиною до 1м. Під нею йшов шар світло-жовтої глини, місцями білуватої – товщиною 0,4-0,7м.; ближче до краю шар цієї глини клиновидно по тоньшувався. Нижче знаходилась чорна земля товщиною 1,2-1,4 м. В цій землі на значній частині розкопу залягає другий, нижній прошарок насипної світло-жовтої глини, якій фіксує рівень поверхні до побудови замчища. Нижче від нього, на глибину 0,4-0,45 м йшов культурний шар давньоруського часу, що залягає на світло-жовтому материковому суглинку, а

вище – до верхнього нашарування глини – поруйнований культурний шар із знахідками давньоруського часу, який був спланований на край замчища під час його побудови. Зверху, до шару насипної глини, зустрічались майже виключно знахідки XVII-XVIII ст.

Вцілому на північно-західному краю замчища, на місці розкопу, встановлена товщина підсипки становила 1,4-1,8 м. Світло-жовтий материковий суглинок залягав на глибині 1,8-2,2 м від сучасної поверхні.

На глибині 2,1 м від сучасної поверхні у південно-східному куті розкопу виявлено частину прямокутної напівземлянки, яка продовжується на схід і на південь за межі розкопу. Розкрито північно-західний кут напівземлянки і дві суміжні стінки на довжину 1,8 і 2,8 м відповідно із заглибленням в материк на 0,8 м від рівня виявлення. У західній її частині розчищено на долівці овально-підпрямокутну яму розміром 0,9х1,4 м, глибиною 0,8 м, а у східній частині – круглу яму діаметром 0,5 м та глибиною 0,2 м. На материковій долівці з білуватої глини лежав шар землі з сажою, вугликами і багатьма уламками перепаленої глини від поруйнованої печі, в тому числі великий уламок борта від глиняної жаровні. У північно-східному кутку виявленої частини напівземлянки знаходилась на долівці сира білувата глина – очевидно далі, в недослідженому куті напівземлянки розміщується глинобитна піч.

В культурному шарі розкопу у верхній частині (до шару насипної глини) знайдено уламки посудин XVII-XVIII ст., уламок пізньосередньовічного скла, уламки кахлів. У давньоруській частині культурного шару знаходилось багато уламків глиняного посуду XI ст. і менше XII-XIII ст.; тут знайдені також залізні речі – ості, втульчатий і два черешкових наконечники стріл, ніж, кістяну проколку а також шматки шлаку чорного металу.

У заповненні напівземлянки – чорній глеїстій землі з вкрапленнями глини, сажою, уламками печини траплялись фрагменти посудин XI ст., в тому числі один уламок вінця; тут же знайдено дві кістяні проколки та два залізних ножі.

Траншея №2 розміром 4x2 м була закладена в середній частині площадки замчища, через 27м на південний схід від розкопу №1, у створі східної стінки останнього. Траншея орієнтована по лінії північний захід – південний схід. Зверху залягав шар сірої землі товщиною 0,2-0,3 м, в якому зустрічалися уламки кераміки XVII-XVIII ст. Нижче знаходився прошарок світло-жовтої глини, перемішаної з землею, товщиною 0,2 м в якому знахідок майже не було. У південно-східній частині траншеї відкрито край ями, можливо льоха, з аналогічною керамікою і уламками цегли у заповненні, глибиною 1,28 м від рівня денної поверхні. Під двома верхніми нашаруваннями ґрунту йшла світло-жовта насипна глина, яка спочатку була прокопана на глибину 1,85 м а далі лопата її не брала. В цілому товщина цієї глини в траншеї становила 1,7 м, нижче, на глибині 2,1 м від сучасної поверхні залягав болотний чорнозем, прокопаний на глибину 0,5 м. В потужному шарі насипної глини жодних знахідок не виявлено а у чорному болотному нашарування знайдені уламки кісток тварин.

Траншея №3, розміром 6x2 м була закладена на південно-східному схилі замчища, на відстані 7 м від траншеї №2. Її було прокопано на глибину 1,4-2,4 м від сучасної поверхні. В її південно-східній частині під товщею насипної темно-сірої землі з поодинокими вкрапленнями світло-жовтої глини на глибині 1,6-2 м від рівня сучасної поверхні виявлено темний, насичений зотлілим деревом та прошарками перепаленої глини культурний шар, що утворився до побудови замчища.

Зверху в насипній землі знайдено лише два уламки пізньосередньовічної кераміки і монету Речі Посполитої Станіслава Августа XVIII ст., нижче зустрічались поодинокі стінки давньоруської кераміки.

Північно-західний кінець траншеї розрізав терасоподібний схил замчища, що поступово понижується до краю. Схил цей насипано чотирма шарами глини, між якими знаходяться прошарки змішаної землі.

Отже, М.Кучерою було встановлено хронологічні рамки існування городища та зроблено деякі висновки про його планування та структуру. Поділ

дослідником пам'ятки на два замчища, встановлення значного пошкодження городища розвідкою а насамперед відсутність про нього іншої наукової інформації спонукала автора на проведення на комплексі археологічних досліджень.

Укріплення та супутнє йому селище до недавнього часу не досліджувались комплексно, а наявна інформація була обмежена лише публікацією результатів розвідок. Однак тут «стіжкове» (округле) городище не згадується зовсім, натомість як городище інтерпретується його підтрикутне за формою укріплене селище²⁶⁴.

Відсутність певної інформації про пам'ятки, їх важливість та значення для вирішення ряду питань з еволюції поселенської структури в регіоні призвела до проведення тут автором археологічних досліджень (Див. додатки № І.1. – І.9.).

Укріплення зараз являє собою круглий в плані насип із горизонтальним верхнім майданчиком («стіжком») розміром 65,0x60,0 м і висотою до 5,0 м над рівнем заплави, частково зруйнований кар'єром. З півдня воно обмежене руслом р. Черногузка, зі сходу та заходу заплавною низиною а з півночі до нього прилягає поселення, дещо підвищене над заплавою. По зовнішньому контуру поселення проглядаються сліди укріплення валом, однак характер їх поки не встановлений. Це поселення має форму неправильного трикутника, тягнеться від укріплення в напільну сторону на 260 м і має ширину в 170 м. Загальна укріплена площа, що складається з укріплення (близько 0,55 га) та селища (близько 2,2 га) приблизно складає 2,75 га.

Для з'ясування стратиграфії цієї частини пам'ятки, встановлення її хронологічних рамок та визначення особливостей на городищі було закладено розвідкову траншею розмірами 15,0x1,0 м, що тягнулась від центру до західної межі укріплення. Глибина нашарувань та підсипок, досліджених в ній до рівня

²⁶⁴ Кучінко М.М., Охріменко Г.В. Археологічні пам'ятки Волині. Луцьк.: Вежа, 1995, с. 132.

материка сягала 2,0 м. Незважаючи на невеликий об'єм робіт вдалось з'ясувати ряд особливостей внутрішньої конструкції насипу городища.

Встановлено, що досліджена під укріпленнями ділянка була заселена у добу бронзи та у період празько-корчацької культури, репрезентований тут фрагментами кераміки. Вона представлена фрагментами ліпних посудин від темного до цеглистого кольорів з характерними для цього часу випалом та домішками. Знахідки кераміки типу праги-корчак складаються з фрагментів двох, типових для цього часу вінець ліпних посудин темного кольору з відхиленням в одному та слабо профільованим в другому вінцем.

Укріплення городища були зведені у два етапи. Ранні укріплення являли собою валоподібний насип, однорідний в зрізі, шириною 3,0 м та висотою 0,5 м. На його гребні виявлено сліди дерев'яних елементів конструкцій валу – стовпову ямку, залишки згорілої та сліди від зотлілої балок. Із зовнішньої сторони насипу розмішувався рів, прослідкований стратиграфічно. На одному рівні з подошвою валу, на рівні материка, в межах закладеної траншеї були виявлені і частково досліджені два заглиблених у материк об'єкти. Вони були заповнені темним ґрунтом, містили кераміку X ст. та знахідки, пов'язані з металургійним ремеслом (фрагменти криці та ошлаковану кераміку – В.Б.). На території «стіжка» культурний шар, що лежав на материковому ґрунті містив знахідки, які можна віднести до часу від X до XIII ст. тобто практично всього давньоруського періоду.

Це фрагменти гончарної кераміки, умовно розділені нами на дві категорії. До першої відносяться вироби «курганного» типу з варіаціями закінчення вінця. Цих матеріалів найбільше в пропорції знахідок, вони датуються від кінця X до XI ст. і свідчать про найбільш інтенсивне життя на пам'ятці в цей період

Отож, попередньо, враховуючи незначний об'єм робіт, можна висловити наступні припущення та підкорегувати висновки М.Кучери. Укріплення в с. Городище I було зведене на місці давнього поселення не раніше X ст. Хоча первісні оборонні споруди простежені траншеєю лише на західному краї

закономірним можна вважати продовження їх по всьому периметру. Цілком імовірним видається дослідження ознак раннього оборонного валу ще М.Кучерою (ділянка можливого валу в розкопі М.Кучери була пошкоджена внаслідок пізніших господарських робіт на городищі – В.Б.), однак через недослідженість дослідником дерев'яних конструкцій він цілком слушно не робить висновку про їх існування.

Городище існувало впродовж всього давньоруського періоду, однак інтенсивність життя тут була найбільшою у X-XI ст. До цього періоду відноситься найбільш насичений культурний шар, частково досліджені об'єкти та виявлені ознаки оборонних укріплень. Щодо соціальної суті даної пам'ятки у давньоруський період її функціонування то найбільш вірогідно її можна віднести до сторожових оборонних пунктів чи боярських садиб, однак і перше і друге припущення безперечно вимагає подальших польових досліджень як самого городища так і супутнього йому селища. Доказом можливої військового призначення городища може служити насамперед його розташування в найбільш вузькій частині русла річки Черногузки з можливістю повного її контролю зі стін укріплення та знахідка з культурного шару круглої пряжки з завитими кінцями, яка відноситься до військових раритетів XI ст.

До категорії боярських садиб у басейні р. Черногузки відноситься городище в околиці с. Городище II Луцького району, повністю досліджене експедицією під керівництвом М.Кучінка.

Майданчик цього городища площею (без валу та проміжного рову) 0,80 га знаходиться біля с. Городище II в урочищі «Вал», на чотириметровому, оточеному болотами, мису. Городище має форму видовженого овалу, витягнуте з заходу на схід з незначними відхиленнями на південь. У плані воно складається з двох частин: західної, мисової (65x55 м) і східної, напільної (60x75 м), розділених чи то природним яром чи спеціально викопаним ровом.

Зі сходу, від напільної сторони, пам'ятка відмежована валом і ровом, через які пролягав в'їзд²⁶⁵.

Оскільки як вже зазначалось вище пам'ятка розкопана повністю є можливим проаналізувати характер її забудови, що надзвичайно важливо для корегування на цій основі методики майбутніх розкопок подібних пам'яток, наприклад у с. Городище І.

Зупинимось насамперед на плануванні забудови даного городища. Вона хоч підпорядкована загальноруській тенденції житло будування на городищах однак має свої особливості. Переважна більшість жител розміщена тут у східній та центральній частинах городища, дещо менше їх у західній. Натомість у центрально-східній частині площадки при досить значній вільній від забудови площі розміщено всього одну споруду (№11). У подальшому, звернувшись до аналізу житло будування на городищі М.Кучінка зрозумієм не випадковість даної ситуації.

Детальний опис усіх 34 розкопаних житлових приміщень зроблений М.Кучінком дав даному досліднику змогу визначити узагальнені характеристики таких об'єктів²⁶⁶. Майже всі вони є півземлянками каркасно-стовпової або зрубної конструкції, прямокутними, близькими до квадрату або квадратними з розмірами в межах від 2,1x2,2 до 5,6x7 м. У житлобудівництві на городищі Вал застосовувалось в основному дерево а також глина (для формування печей, лежанок та долівки) і очерет, яким накривався вочевидь двосхилий дах. У залежності від глибини виявлених котлованів житлових споруд можна припускати висоту їх наземних конструкцій.

Виходячи зі встановленої висоти давньоруського житла у 2-2,2 м наземна конструкція зрубу чи каркасу могла становити тут від 1 до 1,5 м в залежності від конкретної глибини котловану. Важливою складовою характеристики жител є розташування входу в нього. На городищі Вал ця

²⁶⁵ Кучінко М.М. Давньоруське городище Вал в Надстир'ї. Луцьк: Видавництво Волинського державного університету «Вежа», 1996, с. 8-10.

²⁶⁶ Кучінко М.М. Давньоруське городище Вал в Надстир'ї. Луцьк: Видавництво Волинського державного університету «Вежа», 1996, с. 21-40.

характеристика досить різноманітна і часто її можна простежити лише за характеристикою додаткових ознак. Глиняні печі, що є основною ознакою житла виявлені тут у всіх котлованах. Вони мають підковоподібну чи прямокутну форми і знаходяться безпосередньо на долівці або на спеціально залишеному для цієї цілі материковому останці.

Нерідко в печах черені викладались фрагментами кераміки, які в цьому випадку є чітким датуючим елементом часу спорудження самої печі та влаштування житла. Для забезпечення доступу до череня часто влаштовувались припічні ямки. Господарські ями, що слугували для збереження продуктів також не рідкі для жител городища Вал. Щодо жител, то за висновком М.Кучінка традиції житло будівництва на досліджуваному городищі цілком знаходять своє етнографічне продовження в українському народному житлі²⁶⁷.

Багатовекторність господарського життя мешканців городища ілюструють досліджені тут різноманітні господарські споруди. Серед них три гончарні майстерні, три пекарні, поварня, млин, кузня, споруда з ознаками залізобного ремесла, п'ять комор, десять споруд без певної господарської інтерпретації, а також підкліть великого наземного об'єкту.

Окремі знахідки військового характеру (наконечники списів і стріл, шпори, вудила, псалії – В.Б.) дають можливість розглядати дану пам'ятку як укріплений центр з певними військово-адміністративними функціями. Ця думка М.Кучінка підтверджується виявленням в підкліті споруди №11 скарбом срібних прикрас. Неординарність знахідки дає право на більш повний розгляд даної споруди. Споруда №11 на городищі Вал суттєво вирізняється за рядом ознак серед інших тут виявлених. Її розміри 3,6х4,2 м, вона має три сходинки у східній стіні та заглиблена в материк на 2,2 м. Нижче від підлоги тут простежувались дві господарчі ями, канава і бортики – опора дерев'яного перекриття підлоги «на мостках». Навпроти входу, посередині західної стіни

²⁶⁷ Кучінко М.М. Давньоруське городище Вал в Надстир'ї. Луцьк: Видавництво Волинського державного університету «Вежа», 1996, с. 45.

в материковому суглинку була влаштована піч розмірами 1,4x1 м. Скарб виявлено на глибині 2,3 м біля стіни, на південь від печі. Він зберігався у шкіряному мішку, від якого простежено тут зотлілі фрагменти. За висновком М.Кучінка споруда №11 являє собою підкліть житлової будівлі а сама підкліть мала службове призначення (слугувала за поварню), на що вказують виявлені тут піч, фрагменти тарного посуду та господарські ями для припасів²⁶⁸.

Завдяки розміщенню на дні спаленої підкліті скарб дійшов до нашого часу таким, який був закопаний у давнину. Він складається з п'яти шийних гривен, трьох браслетів, шести цілих і кількох фрагментованих намистин. Детальний аналіз скарбу, що проведений М.Кучінком вказує на його приналежність феодалу XI-XII ст., і найімовірніше був захований під час відомих подій 1097 р. Знахідка скарбу у спаленій підкліті чітко обумовила верхню межу існування цього укріплення. Нижньою його межею аналізуючи комплекс знайдених тут речей дослідник називає рубіж X-XI ст.

Таким чином, завдяки багаторічним дослідженням експедиції М.Кучінка вдалося вперше повністю дослідити феодальну садибу в басейні р. Черногузки, що значно доповнило джерельну базу питання розгляду поселенської структури у даному мікрореєоні. Факт повного дослідження пам'ятки робить її унікальною для даної місцевості. Враховуючи досить сильну традицію планіграфії та житло будівництва результати цих досліджень будуть актуальними і надалі.

Значну джерельну базу про відкриті селища даного періоду у мікрореєоні Черногузки нам дають результати досліджень у селах Городок, Гірка Полонка та Боратин. Досліджуючи багаточарові поселення значну увагу було приділено і їх давньоруському горизонту.

Розкопками біля с. Городок, в урочищах «Острів» та «Пасовище», загалом було досліджено шість жител, шість споруд, дві виробничі печі та

²⁶⁸ Кучінко М.М., Орлов Р.С. Городищенський скарб з Волині. Археологія. 1989 №2. С. 96

шість господарських ям періоду до середини XII ст.²⁶⁹. Житла тут належать до напівземлянок каркасно-стовпової конструкції і окрім одного (№10) є звичні дослідникам. Житло №10 з розмірами 20,2 м² і дослідженими чотирма нішовидними печами поза стінами за визначенням авторів розкопок могло використовуватись для різноманітних господарсько-виробничих потреб, а саме бути пекарнею. Хліб тут мав випікатися для мешканців Коршівського городища, яке знаходиться за 4 км. Великі розміри виявлених нішовидних печей (діаметр 1,1-1,2 м) був зумовлений, очевидно, необхідністю збільшення випічки хліба у зв'язку з зростанням городища, і як наслідок збільшенням його жителів²⁷⁰

Знахідки з поселення презентують сфери тогочасної зайнятості. Щодо кераміки, то вона майже вся гончарна і датується від IX до першої половини XI ст., при чому знахідок останнього періоду переважна більшість. Із залізних предметів на селищі знайдено наральник, окуття, лопати, ключ, шпору, наконечник стріли та ножі. Вироби з глини репрезентують пряслиця, зі скла – намистини, з каменю – ливарна формочка. Загалом дослідники датують поселення X-XI ст. Відзначимо різноманіття окремих господарських знахідок, їх належність до різних видів ремесел та військової справи і накінець виявлене житло-пекарня вказують на побіжний зв'язок даного неукріпленого поселення із розміщеним поруч значним укріпленим центром – городищем у Коршеві. Окрім хліба до нього цілком імовірно поставлялись інші продукти сільськогосподарського виробництва.

Розкопками 1984 р. в урочищі «Берег», на захід від села Гірка Полонка, було досліджено житло (№10) та дві господарські ями (№№ 91, 92), котрі Д.Козак відносить до XI ст.

²⁶⁹ Козак Д.Н., Опрыск В.Г., Шкоропад В.В. Пам'ятки давньої історії Волині у с. Городок. Інститут археології НАН України. К., 1999, с. 103.

²⁷⁰ Козак Д.Н., Опрыск В.Г., Шкоропад В.В. Пам'ятки давньої історії Волині у с. Городок. Інститут археології НАН України. К., 1999, с. 107.

Виявлене житло це квадратна в плані півземлянка каркасно-стовпової конструкції розмірами 3,4х3,6 м та глинобитною піччю у східному куті²⁷¹. Продатовано житло за фрагментами кераміки, виявленими у заповненні. Господарські ями мають овальну в плані форму, їх розміри 1,6х1,6 м (№91) та 1,4х3,2 м (№92) і глибина близько 0,3 м від рівня виявлення. Заповнення об'єктів однакове – темний гумус з вугликами та по кілька фрагментів гончарного посуду XI ст.²⁷². Цілком імовірним видається припущення, що розкопана частина поселення XI ст. пов'язана з укріпленим пунктом у с. Городище I на протилежному, лівому березі р. Черногузка. На користь цього в першу чергу виступає просторова близькість пам'яток а також схожість археологічного матеріалу з відкритого та укріпленого поселень у XI ст.

Отож, враховуючи вищевикладене до середини XII ст. басейн р. Черногузка можна розглядати як окрему поселенську структуру. На це вказує значна концентрація тут відкритих селищ (у цей період їх нараховується 91 – В.Б), наявність укріплених пунктів з різним функціональним призначенням, в тому числі і Коршівського городища – зародка значного феодального міста та боярської садиби у с. Городище II, де, можливо, міг проживати, за сучасними вимірами – голова місцевої адміністрації. Очевидно, що в означений час басейн Черногузки був і окремою адміністративно-територіальною одиницею з центром у Коршеві. Площа басейну Черногузки у 527 км² на даний період цілком могла забезпечити функціонування окремої поселенської структури, однак подальший її розвиток і формування класичного феодального міста саме через причину малопотужності округи був ускладнений. Іншими факторами цього процесу мали виступати військові чинники (на прикладі припинення існування садиби в с. Городище II) та політичні, що криються в процесі утвердження великокнязівського столу в Луцьку.

²⁷¹ Козак Д.Н. Звіт про розкопки поселення перших століть нашої ери у с. Гірка Полонка Луцького району Волинської області у 1984 р.. Науковий архів ІА НАН України, № 1984.26г. рис. 11.

²⁷² Козак Д.Н. Новые работы на поселении у с. Боратын. АО 1982 года. М.: Наука, 1984, с. 11-12.

Показовою, з точки зору даної проблематики, була ситуація у басейні річки Серни, де у X-першій половині XII ст. існувало два городища – Шепель та Усичі а також 67 відкритих селищ.

Центром даного мікрорегіону в кінці X-першій половині XII ст. виступало Шепельське городище, що знаходиться на північній околиці одноіменного села на високому мисі правого берега річки Серни, практично в центрі її басейну. Городище, що є, очевидно, залишками дитинця давньоруського міста, знаходиться в урочищі «Вал», має розміри 140,0x160,0 м, укріплене валом висотою 5,0 – 6,0 м та ровом шириною 22,0 м і глибиною до 6,0 м. У «Повісті врем'яних літ» місто Шеполь згадане під 1097 р. у зв'язку з гострими міжкнязівськими чварами: «Коли ж Василько перебував у Володимирі, у вказаному раніш місці, і коли наблизився великий піст, - а я був тут, у Володимирі, - то в одну ніч прислав до мене князь Давид отрока. І прийшов я до нього, і сіла дружина навколо нього, і посадив він мене, і сказав мені: «Оце говорив Василько цеї ночі до Улана і до Колчі. Сказав так Василько: «Чую це я, що йде Володимир і Святополк на Давида. Якщо б ото мене Давид послухав, то послав би я мужа свого до Володимира. І він вернеться, бо я знаю, що я з ним говорив, і він не піде». Так ось, Василю, шлю я тебе. Иди до Василька з двома цими отроками і скажи йому так: «Якщо хочеш ти до Володимира послати мужа свого і вернеться Володимир, то дам я тобі котрий тобі вгодно город – або Всеволож, або Шеполь, або Перемиль»²⁷³

Розуміється, що град Шеполь на цей час виступало як центр окремої волості. Поруч існували і значні відкриті поселення, що виконували тут роль господарської околиці.

Городище неодноразово обстежувалось дослідниками, однак на посаді й навколишніх поселеннях стаціонарні дослідження проведені не були. Ця причина зумовила значний інтерес до даного комплексу і в ході археологічних досліджень 2010 р. було розкопано частину посаду та відкритого селища в

²⁷³ Полное собрание русских летописей. Ред. А. А. Шахматов. Ипатьевская летопись. М.: Изд-во восточной литературы, 1962. Т.2. С. 239.

урочищі «Замістя». Оскільки це перші і наразі єдині широкомасштабні роботи, що проведені у безпосередній близькості до городища, дозволимо собі дещо детальніше зупинитися на їх результатах, адже отримані матеріали несуть важливу наукову інформацію (Див. додатки № И.1. – И.27.).

За 50 м на захід від західного валу городища суцільним розкопом було досліджено 96 м² площі, де виявлено насичений знахідками культурний шар та різночасові об'єкти. Культурний шар розкопу досить змішаний і до глибини – 0,5 м основними знахідками були сучасні та пізньосередньовічні матеріали; нижче до відмітки у – 0,8 м від сучасної денної поверхні переважали матеріали X–XII ст.²⁷⁴

Виявлені об'єкти відповідають хронологічній картині культурного шару: це одне повністю, а інше частково досліджені житла давньоруського часу, з типовим для X–XI ст. плануванням і знахідками²⁷⁵. Нижче подається їх короткий опис та характеристика знахідок.

Житло №1 має підквадратну форму розмірами 4x3,8 м і висотою вертикальних земляних стінок 0,4–0,45 м від рівня долівки. Стіни житла чітко орієнтовані за сторонами світу. Долівка добре утримана. В південно-західному куті досліджено потужну глинобитну піч середньої збереженості, яка мала черинь розмірами 1,3x1,2 м і висотою сильно обпалених стінок 0,25–0,3 м. Устя печі повернуте на північ – північний-схід, його ширина 1 м. В долівці житла прослідковано дві ями, перша підпрямокутної форми розмірами 2x0,8 м знаходиться в північно-східній частині, інша овальної форми розмірами 1,2x1,8 м розміщена біля північної стінки. Стовпових ямок дві, вони круглі в плані і розміщуються посередині довжини східної стіни та поруч з північно-східним кутом. Північно-західний кут житла нечіткий, можливо це сліди торця зрубу.

²⁷⁴ Баюк В.Г. Споруда козацького часу з Волині (спроба атрибуції). Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. Збірник наукових праць. Випуск 20. Частина I. Упор. О.М.Титова. К, 2011, с. 30.

²⁷⁵ Баюк В.Г. Нові матеріали досліджень передмість княжого Лучеська. Одиссос. Актуальні проблеми історії, археології та етнології. Вип. II. Одеса, 2010. 314 с.

Керамічний комплекс із заповнення житла складається із численних фрагментів гончарних виробів давньоруського часу. Виявлені вінця можна розділити на два типи: «курганні» з гострим відтягнутим донизу краєм X–поч. XI ст.; та «курганні» з краєм доліпленим до стінки (деградований валик) XI–перша пол. XII ст.

Заслуговує на увагу знайдений тут фрагмент стінки верхньої частини білоглинняної «волинської» амфори, яка датується за аналогіями розкопок у Луцьку першою половиною XIII ст. Дві придонних частини горщиків з житла мають клейма. В одному випадку це стилізоване колесо, вписане у коло, в іншому – нечіткий рельєфний знак стилізованої зірки. Обидва денця мають ознаки формування на ручному гончарному колі (закраїна та підсипка піском) і датуються X–XI ст.

У житлі виявлено багато індивідуальних знахідок. Серед них – вироби з металів, кістки, каменю та шиферу. Зокрема це щипчики, калачеподібне кресало, шиферне пряслице, верхня частина хрестика, ножиці та браслет.

Таким чином Житло № 1 відноситься до півземлянок підквадратної форми з орієнтацією стінками по сторонам світу і глинобитною піччю в південно-західному куті. Датується житло за матеріалами його заповнення X–XII ст. і відноситься до посаду давньоруського Шеполя.

Житло № 2 вдалося дослідити лише частково. Досліджена частина житла має розміри 2,8x2,4 м. Висота прямих земляних стінок становила 0,15 м від рівня долівки, кути чітко орієнтовані за сторонами світу. Долівка добре утрамбована. В північному куті знаходились залишки печі розмірами по основі 1,6x1,4 м і збереженою висотою 0,4 м. Устя печі було орієнтоване на південь, перед ними знаходилась припічна ямка. Інші виявлені в долівці круглі ямки, безперечно, стовпові.

У заповненні житла було зібрано фрагменти кераміки з яких вдалось реставрувати два горщики. Оскільки це поки єдині такі вироби з посаду Шепельського городища на них варто зупинитись окремо.

Горщик №1. Загальна висота 32 см, діаметр денця 10 см, діаметр по вінчику 23,5 см. Фрагментарно збережено близько 75 % виробу з повним профілем, решта догіпсована. Горщик має вінце «курганного типу» з гострим відтягнутим донизу краєм. Кольори виробу сірий та солом'яний. Тісто доброї якості, домішки в ньому незначні. Низ денця дещо відслосний і має незначний заплив краю. Горщик орнаментований неглибокими врізними паралельними лініями по плічках і тулубі.

Горщик №2 Загальна висота 12 см, діаметр денця 5,5 см, діаметр по вінчику 10,5 см. Фрагментарно збережено близько 25% виробу з повним профілем, решта догіпсована. Вінце «курганного типу» з гострим відтягнутим донизу краєм. Колір виробу темний, горщик має виразні сліди неодноразової повторної дії вогню. Тісто доброї якості, домішки в ньому незначні.

З поміж індивідуальних знахідок варто відзначити верхню частину срібної прикраси-лунниці, асиметричний наральник та окуття лопати. Окрім цього тут виявлено кістяний гребінь квадратної форми зі збереженою основою та сильно пошкодженими зубчиками. Розміри основи 5,6x5,6 см, двостороння робоча частина та різний лінійний орнамент по основі.

Житло датується за реконструйованими формами кераміки кінцем X–першою половиною XI ст. і також належать до посаду Шепельського городища.

Соціальна структура жителів даного житла заслуговує на окремий розгляд. Про землеробський характер їх зайнятості свідчать знахідки розвинутих сільськогосподарських знарядь (асиметричний наральник виступав з точки зору обробітку ґрунту більш досконалим знаряддям і забезпечував перекидку його частини на відміну від симетричного знаряддя – В.Б.), а завдяки удосконаленим технологіям обробітку, утворилася більша кількість залишкового продукту, а отже можна було отримати прикраси та побутові речі, що засвідчено їх знахідками. Більш точні висновки можна буде зробити після розкопок посаду городища на значнішій площі однак вже зараз

можна констатувати, що не відриваючись від сільськогосподарського спрямування населення могло забезпечувати собі певний рівень життя.

Дана ситуація цілком підтверджує думку П.Толочка про аграрний характер розвитку давньоруських міст, що своїй силі були зобов'язані розвитку сільськогосподарської округи. Саме округа, у даному випадку досить пристойна по розмірах та ґрунтових умовах була основою життя міста.

На селищі в урочищі «Замістя» до давньоруського горизонту на дослідженій площі можна віднести два об'єкти – Житло №1 та Споруду №3.

Житло №1 має підпрямокутну в плані форму з розмірами 2,9x2,4 м і висотою прямовисних земляних стінок 0,9 м від рівня виявлення. Долівка глиняна, вцілому рівна і досить щільно втрамбована. В північно східному куті житла знаходилась збережена на висоту 0,35 м глинобитна піч, розміри її по основі 0,8-0,9 м, товщина стінок 0,2 м. Склепіння печі не збереглося, устя повернуте на південь. Черинь зберігся у вигляді обпаленої глини товщиною до 0,05м. В долівці житла прослідковано сліди стовпових ямок, круглих в плані, діаметром до 0,25 м і глибиною до 0,3 м. Вони знаходились у північно західному та південно східному кутах а також посередині довжини південної та західної стінок. Поруч з південно західним кутом житла в долівці досліджено округлу в плані господарську яму діаметром 1,2x1 м і глибиною 0,75 м від рівня виявлення.

Заповнення житла складав темний суглинковий ґрунт з вугликами і печиною, в якому виявлені різні знахідки. Це фрагмент залізної фібули, залізний ніж та уламки ранньогончарних горщиків з манжетовидними вінчиками, орнаментованими прямими заглибленими лініями. Кераміка має світлий, світло-сірий та коричневий колір, суцільну або тришарову кольорову гаму на зламі, домішку піску в глиняному тісті. За формою вінчиків горщиків та фібулою житло можна датувати X – початком XI ст.

Споруда №3 прямокутна в плані, розмірами 2,4x1,5 м і висотою прямовисних стінок 0,3 м від рівня виявлення. Долівка рівна, середньо

утрамбована. Від її північної стінки простежено потужну нішовидну піч з круглим, діаметром 0,9 м черенем. Черінь пропалений на 0,1 м.

Заповнення котловану споруди було насичене вугликами та шматочками печини. В заповненні виявлено уламки ранньогончарної кераміки, з розширеним вінчиком, який близький до манжетовидної форми та орнаментом з хвилястих та прямих заглиблених ліній. Кераміка має світло-коричневий та темно-сірий колір, суцільну або тришарову кольорову гамму на зламі, домішку піску. В одному випадку в глиняному тісті окрім піску простежено дрібний шамот. Окрім цього зібрано фрагменти донець, орнаментовані паралельними врізними лініями стінки, ікло кабана та крицю. За формою вінчиків горщиків споруду можна датувати X – початком XI ст.²⁷⁶.

Споруду №3 можна атрибуувати як господарську, пов'язану скоріш всього з просушкою зерна та пекарством. Дуже цікавим на цьому фоні виглядає знахідка криці чорного металу. За формою цілком вірогідним є її формування в придонній частині горщика, що підтверджує ідею варки заліза на початках в умовах печей звичайного побутового призначення. За керамікою споруда датується кінцем X-початком XI ст. і поруч з житлом №1 входила до поселення у господарській околиці Шеполя цього часу²⁷⁷.

Археологічними дослідженнями 2010 р. вперше вдалось дослідити частину посаду давньоруського Шеполя та селища у його околиці. Перше з досліджених на посаді жител може бути датоване кінцем X–першою половиною XI ст., друге датується більш ширшим періодом X–XII ст. Виявлені два житла з багатим та різноманітним заповненням та насичений культурний шар давньоруського часу вказують на досить високий соціальний рівень мешканців посаду а отже значну роль Шеполя у регіоні. Близьким до описаних є досліджене житло з селища, що вказує на єдину традицію житлобудування у

²⁷⁶ Баюк В.Г. Дослідження багатошарового селища біля с. Шепель. Археологічні дослідження в Україні 2010 року. К., Полтава, 2011. с. 176.

²⁷⁷ Баюк В.Г. Нові дослідження мікрорегіону Шеполя в басейні р. Сарни. Волино-Подільські археологічні студії. Випуск III. Пам'яті Ю.М.Малєєва (1941-2006) : Збірник наукових статей. Упорядники В.М. Конопля та О.Є. Златогорський. Луцьк : Волин. старожитності, 2012. 220 с.

структурі місто – селище. До цього комплексу також можна віднести і споруду з ознаками товарного виробництва зерна. Її близькість до городища з одного боку, та яскрава виробнича спрямованість, вказують на тісну взаємодію мешканців посаду та навколишніх селищ, які у цьому випадку відігравали роль сільськогосподарської округи великого укріпленого центру. Подальші роботи, що без сумніву відкриють не одну сторінку історії регіону слід зосередити на дитинці давньоруського Шеполя.

Іншим значним укріпленням в басейні р. Серна було городище Усичі. Оскільки масштабних археологічних робіт на самому укріпленні не проводилось, важко з впевненістю визначити його хронологію та функціональну приналежність. На нашу думку корінь проблеми полягає не лише у вивченні самого укріплення а у розгляді його цілісно, разом із поруч розміщеними курганним могильником і селищем. Під таким кутом розгляду, про що йтиметься нижче, цілком імовірним є припущення, що цей вузол пам'яток формує в давньоруський період окремий неординарний поселенський комплекс²⁷⁸, незважаючи на можливе функціонування городища ще у ранньозалізному віці.

За П. Раппопортом дане городище розміщене на горі і чітко поділяється на дві частини: невеликий овальний дитинець та окольне місто. Дитинець розміром 55х70 м по периметру оточений валом. Окольне місто з напільного боку захищене валом та ровом довжиною до 400 м. На думку вченого дана пам'ятка, по причині відсутності тут явного культурного шару давньоруського часу може бути датована ранньозалізним віком і відноситись до відомого типу тогочасних укріплень²⁷⁹.

Обстеження городища С. Панишком підтвердило його основні параметри, вказані П.Раппопортом, однак отримана нова інформація дозволяє

²⁷⁸ Панишко С.Д. Усичівський археологічний комплекс давньоруського часу. Минуле і сучасне Волині і Полісся: Луцьк в історії Волині та України. Науковий збірник. Випуск 35. Матеріали XXXV Міжнародної історико-краєзнавчої наукової конференції. Луцьк, «Волинські старожитності», 2010. с. 46

²⁷⁹ Раппопорт П. А. К вопросу о Плеснеске. Советская археология. 1965. № 4. С. 96-100.

зробити деякі аргументовані припущення. Зокрема зауважимо, що дане укріплення розміщене не просто «на горі» а на мису високого (до 20 м) берега безіменного струмка, правого допливу р. Серни, тобто є мисовим²⁸⁰. Під час детального обстеження схилів валів та рову біля південно-східного розриву валу городища вдалося знайти фрагмент стінки давньоруського гончарного горщика та великий шматок печини. У шурфі, який було закладено на внутрішньому майданчику укріплення для перевірки наявності культурного шару також було виявлено кілька дрібних фрагментів стінок та денця гончарної давньоруської кераміки. З огляду на це не випадковою видається тепер знахідка на городищі втульчатого двошипного наконечника стріли давньоруського часу, про яку пише М.Кучінко. Ці знахідки певною мірою дозволяють скоригувати висновок П.Раппопорта про відсутність на городищі культурного шару. Хоч і не потужний, однак культурний шар X-XI ст. на городищі присутній і за рядом ознак у такому випадку воно може інтерпретуватися як городище-сховище і пов'язуватися з розміщеним поруч великим поселенням та курганным могильником. Проблема, що стосується двочленного планування даного городища-сховища, враховуючи цілком вірогідну можливість певного його функціонування і в раніший (ранньозалізний) час, може бути розв'язана шляхом подальших археологічних досліджень.

Звернемо тепер увагу на прилягаюче до городища селище, адже без сумніву, враховуючи тепер досить слабкий культурний шар на городищі, воно мало відігравати у просторовій структурі цього комплексу чільне місце. За підйомним матеріалом починаючи з О.Ратича дослідники датують його XI-XIII ст., однак за традицією П.Раппопорта рідко пов'язують з самим городищем²⁸¹. Проаналізувавши дані останніх розвідкових досліджень та

²⁸⁰ Панишко С.Д. Усичівський археологічний комплекс давньоруського часу. Минуле і сучасне Волині і Полісся: Луцьк в історії Волині та України. Науковий збірник. Випуск 35. Матеріали XXXV Міжнародної історико-краєзнавчої наукової конференції. Луцьк, «Волинські старожитності», 2010, с. 48.

²⁸¹ Ратич А. А. Древньоруські археологічні пам'ятки на території західних областей УРСР. К. : Вид-во АН УРСР, 1957. 96 с.

підсиливши їх минулими одиничними знахідками можна зробити висновок, що зв'язок між ними таки був, і при чому досить суттєвий, адже спорудження значного городища-сховища (нехай навіть на якійсь минулій основі) вимагало необхідності та значного ресурсу.

Досить важливим, для з'ясування цілісності картини є детальний аналіз результатів вивчення розміщеного поруч з городищем курганного могильника. Вивчення його розпочала у кінці XIX ст. коли К.Мельник, зафіксувавши дві групи курганів з 80 та 10 насипів відповідно розкопала першій з них 11 курганів. В опублікованих щоденниках авторка цих робіт згадала також і городище, віднесене нею до «князівського типу», вказавши на його можливий безпосередній зв'язок з курганами²⁸². Детальний опис городища, що базувався на донесеннях Торчинської волості, подає В.Антонович, при чому в його праці вказується існування великого, нині не існуючого валу, що тягнувся повз село Усичі з півночі на південь. На жаль дослідник, вказуючи беззаперечно цікаву та важливу інформацію не вказує її джерело, що ускладнює перевірку існування цього об'єкту у наш час. Продовжив розкопки могильника М.Кучінко, що протягом середини 1970-х рр. розкопав тут ще 12 насипів²⁸³. Вцілому на могильнику досліджено 23 кургани, що містили 24 тілопокладення, з них 22 розміщувались у могильних ямах а 2 на рівні давнього горизонту. Інвентар присутній у 13 випадках²⁸⁴. Інвентар поховань досить багатий і різноманітний і датується за О.Моцею від X-XI до XII-XIII ст.²⁸⁵

Враховуючи усі проведені на території комплексу пам'яток у с. Усичі дослідження можна зробити висновок, що цей комплекс без сумніву був

²⁸² Мельник Е.Н. Раскопки в земле Лучан. Дневники раскопок. Труды XI Археологического съезда. М., 1901. Т. 1. с. 571-573.

²⁸³ Кучинко М.М. Курганный могильник в с. Усичи. Археологические исследования на Украине 1976-1977 гг. Тезисы докладов XVII конференции Института археологии АН УССР. Ужгород, 1978. с. 113

²⁸⁴ Моця О.П. Погребальные памятники южнорусских земель IX-XIII вв. К.: Наукова думка, 1990, с. 112.

²⁸⁵ Моця О.П. Погребальные памятники южнорусских земель IX-XIII вв. К.: Наукова думка, 1990, с. 80.

пов'язаний між собою у домонгольський час давньоруського періоду і тоді ж складав певну єдину поселенську одиницю. Центральним у ньому було велике неукріплене селище, туди ж входив могильник, де очевидно ховали його мешканців та городище-сховище, створене, можливо, на ранішому укріпленні.

Загалом, картина у басейні р. Серни досить схожа з ситуацією в басейні р. Черногузки. Концентрація селищ тут менша (нараховано 44 селища – В.Б), що напевно пов'язане з нижчими показниками якості ґрунтів. Городище в Шепелі, розміщене в центрі басейну річки, цілком могло виступати центром цієї поселенської структури аналогічно Коршівському. Про значимість цього пункту красномовно свідчить наявність про нього писемної згадки 1097 р. як про центр окремої волості а отже досить значне феодальне місто, що побічно засвідчується досить багатим матеріалом навіть з незначної розкопаної ділянки його посаду. Територія басейну Серни (231 кв²) хоч і менша за територію басейну Черногузки однак цілком могла на ранньому етапі утримувати поселенську структуру, яка однак не могла через цю ж характеристику розвинути в пізніший час.

Досить інша картина спостерігається в цей час в басейні річки Конопелька. Тут відомо 35 відкритих селища та 2 городища-сховища у Арматнові та Човниці.

Арматнівське городище знаходиться на незначному піщаному підвищенні долини р. Конопелька в урочищі за 2 км на північний схід від однойменної залізничної платформи. Давня назва урочища – «Замчисько» цілком відповідає розміщенням тут укріпленням. Городище, розміри якого 110x100 м укріплене двома лініями валів та ровів. Центральна частина («цитадель»), округлої форми, розміром 50x45 м оточена валом висотою до 2 і шириною в основі до 11 м. Рів простежується із зовнішнього боку валу до 7 м ширини і 1 м глибини. У північно-західній та південно-східній частинах цитаделі розташовані два розрива валу. На відстані 15-25 м від внутрішнього валу проходить зовнішній, який охоплює цитадель з усіх сторін.

На поверхні пам'ятки археологічних матеріалів виявлено не було. Під час розрізу валу було з'ясовано його конструкцію та розвідкові шурфи дозволили з'ясувати етапи її заселення. Єдиний виразний вінчик давньоруського часу належить до «курганного типу» кераміки і датується XI ст.

Дуже бідний давньоруський культурний шар пам'ятки вказує на її належність до типу городищ-сховищ, де населення навколишніх неукріплених селищ могло деякий час перечекаати ворожий напад. У цьому випадку досить потужні укріплення двох ліній оборони могли бути створені лише великим та об'єднаним колективом давнього населення приблизно у XI ст. Через свої розміри та досить сильну оборонну лінію це городище цілком могло бути домінуючим у мікрорегіоні р. Конопельки у X-XI ст.

Подібне до Арматнівського городище знаходиться на південній околиці села Човниця, серед заболоченої заплави лівого берега р. Конопельки²⁸⁶. Площадка розмірами 100x90 м з усіх сторін оточена валом і ровом. З напільної сторони висота валу досягає 2 м при ширині 10 м, рів глибиною до 1,5 м має ширину 15 м. В інших частинах укріплення показники ці суттєво нижчі, що свідчить про потужніші укріплення з напільного боку, сторони вірогідного нападу.

В межах валу, котрий за обстеженими експедицією розривами складався з однорідного піску, підйомного матеріалу не виявлено, однак на ділянці прилягаючої до городища надзаплавної тераси була зібрана значна кількість кераміки XI ст., що свідчить про розташування тут досить значного селища.

Близьке розміщення городища-сховища та значного неукріпленого селища дозволяє розглядати ці дві пам'ятки синхронними хронологічно та спорідненими у соціальній суті. Неукріплене селище служило місцем

²⁸⁶ Панишко С.Д. Усичівський археологічний комплекс давньоруського часу. Минуле і сучасне Волині і Полісся: Луцьк в історії Волині та України. Науковий збірник. Випуск 35. Матеріали XXXV Міжнародної історико-краєзнавчої наукової конференції. Луцьк, «Волинські старожитності», 2010, с. 9

постійного проживання, а у випадку небезпеки мешканці використовували розміщене поруч сховище.

На перший погляд така різниця в заселеності полягає насамперед в значно нижчій (порівняно з басейнами інших описуваних річок) якості ґрунтів і, відповідно, нижчій урожайності, хоча дана територія є найціннішим земельним угіддям всього Волинського Полісся. Однак, тут не потрібно розглядати роль цього мікрорегіону лише в ґрунтовому аспекті, а більшою мірою зосередитись на інших продуктах даної місцевості. Басейн Конопельки розміщується у Цуманському фізико-географічному регіоні, котрий характеризується значною залісненістю території з відповідними продуктами лісового виробництва.

У басейні річки Конопельки, на відміну від інших рік ситуація дещо відмінна. В означений період тут функціонує 35 селищ. Пам'яток, котрі можна було б інтерпретувати як феодальне місто тут не знаємо. Городища-сховища тут порівняно невеликі за розмірами та без культурного шару. Поряд з цими укріпленнями знаходяться селища-супутники, мешканці яких напевно використовували оборонні можливості укріплення. Можна припустити, що центром поселенської структури басейну р. Конопельки було городище Арматнів, оскільки воно більше за Човницьке та потужніше укріплене двома оборонними лініями. Площа басейну Конопельки в 329 км² достатня для нормального розвитку округи і є середньою між басейнами Черногузки та Серни, однак менша якість наявних тут супіщаних ґрунтів не дозволила котромусь з наявних тут городищ-сховищ перерости у протомісто.

Загалом можемо розглядати період з X до середини XII ст. як окремий етап розвитку сільськогосподарської округи Луцька. У цей час поселенські структури чітко розмежовуються басейнами малих річок і йдуть по своїх, поки що окремих шляхах розвитку, маючи свої, мікрорегіональні особливості. У кожному з басейнів існували свої регіональні центри, до яких і тяжіють поселення. У басейні Черногузки в цей час таким виступав Коршів, велике городище, що мало міцну округу для свого розвитку. Центром агломерації

басейну Серни виступав згаданий в літописі давньоруський Шеполь, місто з потужними укріпленнями та добре розвиненим господарством. Ситуація в басейні Конопельки була іншою. Для існування тут городищ-сховищ потенціалу господарської округи вистачало, однак, саме через її малопродуктивність жодне з існуючих тут в даний час городищ не зробило якісного стрибка розвитку і не стало на шлях розвитку як класичне феодальне місто. Натомість Луцьк, що розміщувався в центральній частині найбільшої річки Стир не лише зумів пройти племінний етап свого розвитку, а й внаслідок розбудови потужних укріплень та відповідно сильнішій політичній ролі активно розвивався і надалі.

3.3. Поселенська округа Луцька за археологічними даними

Звернемо увагу, що у джерелах найчастіше зустрічається датування давньоруських селищ трьома хронологічними періодами: XI-XII, XI-XIII та XII-XIII ст. відповідно. Звичайно, слід враховувати, що такі дати досить умовні, однак вони в цілому відповідають часу існування таких поселень. До першого періоду відносяться селища, що функціонували в межах сільськогосподарської округи Луцька на ранньому етапі, до другого – ті, що існували тут протягом майже всього давньоруського періоду. Третій тип представлений селищами, що з'явилися у XII ст. Щодо дещо пізніших селищ, то тут переважає датування XII-XIV і XIII-XIV ст., тобто таких, що існували до кінця києво-руської держави і XI-XV ст., які існували протягом довшого періоду. Рідшим є датування поселень в межах XII-XV, XIII- XV та XV-XVI ст. Щодо останнього хронологічного проміжку то ситуація полягає в тому, що потужні селища пізньосередньовічного часу у більшості випадків розміщені на території сучасних населених пунктів і дослідження їх через фактор забудови досить утруднене.

У басейні Черногузки їх відомо сім : Коршів, «Вал», Городище I, Горзвин, Кошів, Білосток, Несвіч. Коршівське городище розташоване на землях села Городок, на відстані 1,5 км на південний захід від нього. Село Коршів, яке дало назву городищу, знаходиться на протилежному, правому березі річки. Пам'ятка знаходиться в урочищі «Замчисько» на мисі надзаплавної тераси лівого берега річки заввишки 8 м над рівнем заплави і займає площу близько 5 га. Городище складається з дитинця і окольного града, укріплене валом і ровом. Городище «Вал» знаходиться в однойменному урочищі за 0,5 км на північ від села Городище II. Воно складномисове, розміщене на останці правого берега р. Полонки висотою до 3-4 м над рівнем заплави, має площу 0,8га. Зі сходу, від напільної сторони, пам'ятка відмежована валом і ровом, через які проходив в'їзд. Пам'ятка Городище I фіксується навпроти села на підвищеній частині заплави правого берега р.

Чорногузки. Городище підтрикутне в плані, обмежене з напільної сторони запливним ровом. Городище у Горзвині знаходиться в східній частині села, в урочищі «Гориська», на мисі правого берега р. Чорногузка, висотою 10м над рівнем заплави. Воно округле в плані, з напільної сторони укріплене валом і ровом. У Коршеві городище знаходиться в південно-східній частині села, на мисоподібному виступі лівого берега безіменного струмка (лівостороннього допливу р. Чорногузка) висотою до 14 м над рівнем заплави в урочищі «Вапнярка». Пам'ятка сильно зруйнована кар'єром з видобутку вапняку, має овальну форму і обведена невисоким валом та додатково захищена ровом. Про городище в селі Білосток згадує В.Антонович, ця пам'ятка прямокутна в плані, обнесена валом і ровом, довжина укріпленої площадки 90 сажень а ширина 70 сажень. Вже на час дослідження городище було частково зруйнованим і на ньому розміщувалося церковне подвір'я²⁸⁷.

За історіографічною традицією П.Кучери до басейну Чорногузки відноситься ще городище Одереди, однак аналізуючи щоденник розкопок даного дослідника знаходимо «30.VI.1970 р. У 9.05 виїхав автобусом Луцьк-Олика до с. Одереди (останнє в тексті підкреслено-В.Б.), де є залишки городища»²⁸⁸ З цього запису зрозуміло, що дослідник має на увазі село Одереди розміщене біля містечка Олики в басейні річки Путилівки Ківерцівського району, а не Одереди біля сіл Городок і Сьомаки басейну річки Чорногузки. Технічна помилка дослідника в тексті звіту «с. Одереди Луцького району Волинської області»²⁸⁹ призвела надалі до плутаниці в цих населених пунктах і як наслідок помилкового розташування пам'ятки (городища Одереди) в басейні р. Чорногузки недалеко від Коршівського археологічного комплексу. Підтверджує даний висновок і розташування на південно-східній околиці с. Одереди Луцького району (помилкове місце розміщення городища

²⁸⁷ Cynkalowski A. Materialy do pradziejow Wolunia i Polesia Wolznskego. Warszawa, 1961, 265 s., XXXI tabl.

²⁸⁸ Кучера М.П. Звіт про археологічні дослідження Волинського загону ІА АН УРСР. Щоденник.. Науковий архів ІА НАНУ, 1970. 21, с. 10.

²⁸⁹ Кучера М.П. Звіт про археологічні дослідження Волинського загону ІА АН УРСР. Щоденник.. Науковий архів ІА НАНУ, 1970. 21, с. 3.

– В.Б.) комплексу маточних ставків місцевого рибного господарства, викопаних у низинній заплаві лівого берега р. Черногузки у непридатному для побудови укріплення місці.

У межах басейну Серни відомі наступні укріплення. У с. Шепель городище знаходиться на північній околиці, в урочищі «Вал», на високому мисі правого берега річки. Воно укріплене валом і ровом, розміри площадки 140x160 м. Археологічний комплекс в Усичах включає в себе городище круглої форми, обведене валом і ровом, що знаходиться за 1,5 км на південь від села. У селищі Торчин залишки округлого в плані городища розміщені біля місцевої церкви.

Ситуація в басейні Конопельки дещо відмінна. Тут відомі два городища-сховища без або з дуже незначним культурним шаром. Зокрема це укріплення складного планування в урочищі «Замчисько» села Арматнів, що складається з центральної площадки («цитаделі» - за С.Панишком) та двох ліній валів та ровів і меншого городища в Човниці, з одною оборонною лінією. Окрім того залишки пізньофеодалного замчища розташовані в південній частині с. Озеро. Площадка його підпрямокутної форми, розмірами 80x100 м, є оточеною з трьох сторін валом та з одного (східного) боку оточена ровом шириною в 12-14 м.

Щодо басейну р. Стиру то тут, окрім Луцька відомі городища у Жидичині, Підгайцях, Новоставі, Мстишині, Лицах, Крупі та Зміїнці. У XII-XIII ст. дитинець та окольне місто Луцька розміщувалося на пагорбах, що були ізольовані від навколишньої території Стиром та його притокою Глушцем. Загальна площа цього острова після підсипки становила до 30 га. На південь від острова, за Глушцем, простягалась посадська частина міста – урочище Хмільник. Між ними була прокладена гребля, згадана вище. Центральний храм міста собор Іоанна Богослова був зведений на території дитинця у 1170-х рр. Це був чотиристопний, одноапсидний храм розміром 18x13,5 м. Багаторічні археологічно-архітектурні дослідження показують спадковість розвитку укріплення від деревино-земляного до кам'яного а потім цегляного

замків з повторенням їх розміщення та основ планування. М.Кучінко встановив, що спорудження кам'яних мурів дитинця давньоруського Луцька розпочалися на межі XII-XIII ст. Ці мури виконані в техніці романської кладки з місцевого необробленого каменю на вапняково-піщаному розчині. Фундамент стін з відбитками опалубки прорізає шар XII ст. і заглиблюється в материк на 1м.²⁹⁰

Залишки князівської резиденції «Гай» дослідники фіксують в південно-західній частині села Підгайці в урочищі «Церквисько», на двох пагорбах правого високого берега Стиру. У Мстишині частково збережене городище знаходиться на північній околиці села, на високому лівому березі Стиру. У с. Жидичин городище знаходиться на високому мисі старого русла Стиру. Його площадка розмірами 20х60 м укріплена з напільної сторони ровом і валом. У Крупі городище знаходиться за 1 км на північний схід від села, на мисоподібному горбі-останці краю плато. Площадка городища розмірами 27х55м укріплена валом та ровом та має додатковий природній захист, пов'язаний зі влаштуванням укріплення в досить придатному для цього місці. Найбільш складним завданням є охарактеризувати городище у Зміїнці. Пам'ятка тут обстежувалась В.Антоновичем, котрий вказав що розташоване тут трикутне городище обнесене валом і ровом. Станом на 1970 р. М.Кучера констатує, що ще збереглися незначні залишки городища-замчища у вигляді частини валу висотою близько 5 м, шириною зверху 5, внизу 10 і довжиною 30-35 м.

Як бачимо окрім центрів мікрорегіонів (городищ в Луцьку, Коршеві, Шепелі та Арматнові) відомо цілий ряд менших за значенням укріплень, які відігравали свою роль у цій системі.

Картографування відомих археологічних пам'яток на досліджуваній території дозволяє прослідкувати деякі відмінності в їх розміщенні, пов'язані насамперед із природніми чинниками регіону. Основним заняттям населення

²⁹⁰ Кучінко М.М. Давньоруське городище Вал в Надстир'ї. Луцьк: Видавництво Волинського державного університету «Вежа», 1996. 208 с.

цього часу було землеробство а отже розміщення давніх поселень в першу чергу потрібно розглядати через призму одного з найбільш важливих чинників сільськогосподарського виробництва – ґрунту. Не менш важливими є і засоби обробітку ґрунту адже без розвитку цього чинника досягти результатів навіть на сприятливих ґрунтах не можливо.

Характеристика ґрунтового покриву підпорядкована певним географічним закономірностям. На досліджуваній території представлена широка панорама ґрунтів, від типових чорноземів на півдні до дерново-слабопідзолистих супіщаних на півночі. Оскільки є певна відмінність у складі та відповідно якості ґрунтів їх коротко охарактеризуємо по мікрорегіонах. У басейні Черногузки типові чорноземи та опідзолені чорноземи розділяються майже порівну, в самій заплаві переважають торфовища. Чорноземи краще, ніж будь-які ґрунти регіону забезпечені рухомими формами поживних речовин та мають найкращі фізико-хімічні властивості. Середня оцінка їх якості за зерновим загалом становить більше 60 балів, що є досить високим показником. З агровиробничої точки зору вони належать до найбільш родючих ґрунтів регіону, придатні до вирощування основних зернових, технічних та овочевих культур і як наслідок, давно окультурені²⁹¹. У басейні річки Серна ґрунти представлені частково опідзоленими чорноземами та у більшій мірі сірими опідзоленими. Їх агропромислові властивості дещо нижчі від описаних, однак ще досить добрі. Ґрунтова оцінка становить менше 50 балів, вони є досить добре забезпечені доступними для рослин формами поживних речовин. Агровиробництво на таких ґрунтах дає хороші результати. Заплавні території займають торфовища, що придатні лише для випасу худоби та сінокосів. У басейні Конопельки маємо справу з ґрунтами дещо іншої якості. Це дерново-середньопідзолисті та сірі опідзолені із середньою оцінкою якості ґрунтів 35-38 балів, що суттєво нижче за попередні показники. Механічний

²⁹¹ Экономическая оценка земель сельскохозяйственных предприятий Киверцовского района Волынской области (в разрезе хозяйств). Статистический справочник. Луцк, 1988, 34 с.

склад їх легший, а забезпеченість поживними речовинами значно нижча. Урожайність тут нижча, для досягнення кращого ефекту особливо необхідні природні добрива та сівозміни²⁹². Басейн Стиру за характеристикою ґрунтів більш різноманітний. З півдня до півночі вони змінюються у послідовності опідзолені чорноземи – дерново-сильно та слабо підзолисті до дерново-супіщаних ґрунтів²⁹³. Вцілому вони досить придатні для господарства а певна строкатість їх характеристик дозволяє займатися різними видами сільського господарства з достатнім успіхом²⁹⁴.

Важливою рисою, для характеристики природніх умов досліджуваного регіону є його розташування в двох природних зонах: крайнього західного лісостепу на півдні та південного Полісся на півночі²⁹⁵, що встановлює в рамках поселенської системи Луцького мікрорегіону наступну ситуацію. У басейнах річок Черногузка, Серна та південній частині течії Стиру (в зоні лісостепу) природні ресурси досить сприятливі для отримання залишкового продукту рослинництва; басейн Конопельки та північна течія Стиру (початок зони Поліського регіону) більш пристосована до отримання продукції лісової галузі (полювання, збиральництво). Поєднання цих умов дало на нашу думку додатковий поштовх для розвитку Луцька, так як він знаходиться приблизно на кордоні цих природніх областей і мав змогу отримувати залишковий продукт як з лісостепу так і з поліського регіону, формуючи таким чином деяку «багатовекторність» економіки.

Коротко охарактеризувавши ґрунтові умови території дослідження можна відзначити, що вони є неоднорідними і мають значні перепади в

²⁹² Экономическая оценка земель сельскохозяйственных предприятий Луцкого района Волынской области (в разрезе хозяйств). Статистический справочник. Луцк, 1988, 34 с.

²⁹³ Экономическая оценка земель сельскохозяйственных предприятий Луцкого района Волынской области (в разрезе хозяйств). Статистический справочник. Луцк, 1988, 34 с.

²⁹⁴ Экономическая оценка земель сельскохозяйственных предприятий Рожищенского района Волынской области (в разрезе хозяйств). Статистический справочник. Луцк, 1988, 34 с.

²⁹⁵ Природа Волинської області. За ред. К.І.Геренчука. Видавниче об'єднання «Вища школа». Видавництво при Львівському ун-ті ім. І.Франка: Львів, 1975, с. 8.

оцінках своєї якості. Такі відмінності безумовно впливали на розвиток мікрорегіонів і як наслідок на їх економічні та політичні можливості.

Окрім, ґрунту, котрий служив основним ресурсом сільськогосподарського виробництва необхідно охарактеризувати наявні корисні копалини регіону, важливість яких для економіки того часу важко переоцінити. Серед мінеральних ресурсів особливе значення мали два матеріали – гончарна глина для формування керамічних виробів та болотна руда. З початком активного кам'яно-цегельного будівництва до цього списку долучається сировина для цегельно-черепичної справи, матеріали для випалювання вапна а також будівельні та баластні піски.

Середньовічне суспільство використовувало для своїх потреб багато металу, який варили основному з місцевої сировини²⁹⁶. Нею слугувала так звана «болотна руда» – бурій залізняк органічного походження, що відкладається на кореневій системі болотних рослин. Завдяки своїм природнім властивостям ця сировина є найбільш придатною для тогочасної металургії. Вона може містити від 18 до 40 % металу і залізо в ній відновлюється вже при температурі 700-800°, що цілком можна досягти як у спеціальному сиродутному горні того часу.

Добували руду відкритим способом знімаючи верхній дерновий шар ґрунту або використовуючи природні виходи на поверхню. Після нескладної технологічної обробки така сировина була готова до сиродутного процесу. В іншій головній складовій такого процесу (деревному вугіллі) завдяки значним лісовим масивам на означеній території проблеми не повинно було виникати. Археологічні дослідження фіксують широке поширення залізоробного ремесла в луцькому мікрорегіоні. Побічно думку про використання містом продукції, що походила із сільськогосподарської округи підтверджує відсутність на даний момент досліджених залізоробних майстерень в давній міській смузі.

²⁹⁶ Колчин Б.А. Железообрабатывающее ремесло Новгорода Великого. МИА. 1959, №65. ст. 9.

Тут зустрічаються лише знахідки та об'єкти, зв'язані з ювелірною справою, зокрема ливарні форми з місцевої крейди. Численні знахідки фрагментів криць, шматків шлаків та великий масив знахідок металевих виробів саме з околиць підтверджують цю думку. У околицях були виявлені рештки залізобудовних горнів, зокрема на ремісничому поселенні Гнідава і під час розкопок у с. Жидичин. Споруду з ознаками ранньої побутової варки заліза було виявлено розкопками 2010 р. на поселенні в околиці городища Шепель. Тут, окрім досить великої для опалювальних цілей печі було виявлено фрагменти криці чорного металу такої форми, яка могла утворитися лише у горщику, а також фрагмент денця XI ст. із залишками металу на внутрішній поверхні виробу²⁹⁷.

Іншим, надзвичайно важливим ремеслом, що передбачало використання місцевої сировини було гончарство, роль якого в тогочасному житті була дуже вагомою. Доведено, що гончарі в основному користувались місцевими глинами, оскільки транспортування великої кількості такої сировини було б обтяжливим, а широка розповсюдженість придатного матеріалу дозволяла його уникати. Вважаємо, що ситуація в районі Луцька нічим особливим не відрізнялась від загальних традицій. Відсутність досліджених гончарних майстерень в місті вказує на те, що значна кількість знайденого тут посуду була вироблена спеціалізованими ремісничими осередками за його межами, однак, вони (майстерні) на території міста можливо поки не виявлені.

Великий попит на таку продукцію, а також доступність якісних гончарних глин у цьому регіоні зумовили значний розвиток гончарства. Завдяки археологічним та етнографічним джерелам осередок гончарства можна визначити на північних передмістях Луцька, чому сприяло багатство і якість гончарної глини регіону. Гончарні горни тут досліджені в с. Озерце, а неподалік від них зафіксовані сліди давніх розробок матеріалу. Цей осередок,

²⁹⁷ Баюк В.Г., Ткач В.В. Звіт про проведені рятівні археологічні дослідження у с. Шепель Луцького району Волинської області 2010 року урочище «Замістя». Науковий архів ІА НАНУ, с. 27.

та ряд інших (по сучасній вулиці Львівській та особливо майстерні в районі Гнідави) працювали найімовірніше на потреби ринку, власні потреби сільської общини забезпечували переважно місцеві гончарі.

Потреби ринку найімовірніше забезпечував майстер-гончар, склад готової продукції якого було досліджено на найбільшому підвищенні серед заплавлених територій урочища «Панський город». Ця споруда, що датується початком XV ст. була розкопана С.Терським. Дуже імовірно, що такі місцеві осередки як залізобудування так і гончарства могли групуватися навколо центрів мікрорегіонів по басейнам річок, де був більший попит на продукцію, однак доказова база цього явища (досліджена система ремісничих майстерень) наразі досить слабка. Побіжним доказом такої ситуації можуть служити результати досліджень 2012 р. на нинішньому монастирському подвір'ї в селі Жидичин, де у одній з господарських ям виявлено комплекс з п'яти реставрованих посудин другої половини XII ст. без ознак повторного випалу. Ця знахідка найімовірніше вказує на те, що дана яма використовувалась гончарем як місце зберігання готової для відправки на ринок продукції, за аналогією з висновками С.Терського при подібній знахідці.

З давньоруського періоду глину використовували і для виготовлення цегли – спочатку плінфи, а потім – пальчатки, пізніше кахлів та черепиці. На користь виробництва цегли у Луцьку, окрім іншого вказує назва давнього урочища «Плитниця», що простягається ближче до русла Стиру на південний схід від Стирової башти Верхнього замку. Найдавніша згадка в документах про цю частину міста відноситься до 1545 р. у люстрації Луцького замку, вона названа Плитницею. Так в давнину називали місце, де виготовлялася або складалася цегла. Про існування Плитниці і печі для виготовлення цегли для мурування Луцького окольного замку повідомляють документи 1493-1501 рр. Тоді у зв'язку з посиленням татарської агресії на Україну розпочалась заміна дерев'яних стін Окольника на цегляні мури. Очевидно, що це місце служило Плитницею і у більш ранні часи, зокрема у XIV ст., коли волинський князь Дмитро-Любарт споруджував тут столичну муровану резиденцію – Верхній

замок. Це підтверджується місцем розташування пізньосередньовічних цеглень по рукавах Стиру – Глушці і Стирці на відстані біля 1 км від Луцького замку та знахідкою в районі Плитниці затонулого в річці давнього човна з вантажем цегли, аналогічній тій, що використовувалась при будівництві замку.

У 2010 р. неподалік від Стирової вежі замку (урочище Плитниця) було закладено невелику розвідкові траншею, завданнями якої, окрім з'ясування особливостей топографії та часу підсипки цих заплавних територій було визначення ознак виробництва або складування тут цегельних виробів. Завдяки тому, що з нижнього горизонту траншеї (до -2 м від денної поверхні) було зібрано фрагменти цегли часу побудови замку (середина XIV ст.) в тому числі одна з клеймом та кут лицьової частини циліндричної кахлі з завершенням, що набуває ознак фігурного, які відомі з розкопок дитинця та окольного міста від кінця XIV до середини XV ст. На основі проведених досліджень можна стверджувати, що топонім «Плитниця» відображає середньовічні реалії і ця територія дійсно була пов'язана цегло а можливо і кахле виробництвом²⁹⁸.

Важливим складником природного середовища був клімат – один з факторів розвитку давніх суспільств²⁹⁹. Впродовж історичного часу природа регіону не була сталою, а постійно змінювалась. Температура і вологість, а це основні чинники клімату, протягом досліджуваного періоду були неоднаковими. Так, наприклад, впродовж другої половини I-початку II тис. тривав так званий малий кліматичний оптимум, коли природні умови були достатньо сприятливими, а клімат відносно теплим і сухим. Рівень ґрунтових вод тоді знаходився значно нижче сучасного і багато городищ (наприклад у біля с. Городище I Луцького р-ну), які зараз знаходяться серед заплав у свій

²⁹⁸ Златогорський О.Є., Баюк В.Г. Звіт про проведені рятівні археологічні дослідження на території ЛДКЗ м.Луцьк у 2010 році. Науковий архів ІА НАНУ, с. 17

²⁹⁹ Панишко С. Формування сільськогосподарської округи Луцька в давньоруський період. Археологічні дослідження Львівського університету. за ред. Р. Береста. Л. : Львівський Національний університет ім. І. Франка, 2004. Вип. 7, с. 21.

час розміщувались на сухих місцях. Доказом цього процесу може бути стратиграфічний зріз на пам'ятках такого типу коли подекуди насичений культурний шар змінюється стерильними прошарками колись заплавного ґрунт. У XII-XII ст. природні умови різко змінилися, наступив так званий малий льодовиковий період, що характеризувався різким загальним похолоданням та значним зволоженням клімату. Рівень ґрунтових вод піднявся, утворились великі масиви боліт. Ряд городищ, що раніше були збудовані на суші тоді опинились буквально серед води. Посухи ранньофеодального періоду змінилися дощами та приморозками у час пізнього середньовіччя. Такі незвичні та суворі для багатьох людей того часу умови знайшли відображення у писемних джерелах того часу і часто сприймалися сучасниками як кара.

З метою щонайбільшого вивчення території сучасного міста Луцька та прилеглої до нього території було проведено ряд досліджень, зокрема стаціонарні розкопки були проведені окрім Луцька на городищі в с. Городище I, посадах городищ в Жидичині, Шепелі та Крупі, поруч з Жидичинським Свято-Миколаївським монастирем, а також селищах в Боратині, Рованцях, Гіркій Полонці, Полонці, Шеплі, Підгайцях. Крім цього кількарічними розвідками були охоплені селища та менші городища регіону. Метою цих робіт, окрім рятівних досліджень пам'яток, яким загрожувала руйнація, була спроба охопити розкопками якнайширшу географію луцьких околиць. Найбільш значні результати були отримані завдяки стаціонарним дослідженням на городищі біля с. Городище I Луцького району, у дослідженнях центру північної агломерації Луцька – Жидичина та дослідженням центрального пункту басейну річки Серни – району давньоруського міста Шеполя.

Таким чином, проаналізувавши поселенську округу Луцька бачимо її нерозривний зв'язок із міським феодальним центром. Луцьк, як і будь-яку середньовічне місто не могло функціонувати відособлено, значну роль у

розвитку міської системи відіграла економічно сильна та багатопрофільна округа міста.

РОЗДІЛ IV.

АРХЕОЛОГІЧНА РЕКОНСТРУКЦІЯ ЛУЦЬКА XII–XVI СТ.

4.1. Чинники становлення Луцька як феодального міста

Становлення міських форм життя на Русі відбувалося не за єдиною соціологічною схемою. Відомо три основні шляхи розвитку: торгово-ремісничий, общинно-феодальний і феодальний (або державний). Вони визначилися приблизно в один період, але розвивалися по-різному. Неоднаковою була їхня роль у соціально-економічній історії давньоруського міста. Перший шлях виявився тупиковим, що зумовлювалось не стільки внутрішніми, скільки зовнішніми причинами. Торгово-ремісничі центри занепали і перестали існувати в кінці X- на початку XI ст. а причиною була зупинка функціонування трансєвропейської торгово-економічної спільноти. Общинно-феодальний і феодальний шляхи утворення були закономірною еволюцією нових соціальних форм життя. Вони були продиктовані потребами розвитку східнослов'янського суспільства. Міста ставали центрами давньоруської державності, початковими функціями яких були: адміністративно-політична, редистрибутивна (концентрація і перерозподіл додаткового продукту), а також – культова. Для землеробської округи давньоруське місто – це природне зосередження. Воно було породжене цією округою і без нього не могло існувати. Останнє сказане цілком відповідає розвитку Волині та Луцька. У 1146 р. Волинь остаточно переходить під владу онука князя Володимира Мономаха Ізяслава Мстиславовича, котрому вдалося закріпити регіон за нащадками майже на два століття. В середині XII ст., в період боротьби за Київ між коаліціями князів Волинь роздроблюється на кілька уділів.

Можемо виділити кілька чинників реформування Луцька в велике феодальне місто. Серед них провідні ролі грають зовнішній (політичний) фактор, коли завдяки утвердженні в місті князівської династії та розвитку

уділу розвивалось саме місто і внутрішній, що полягав у поглинанні містом, що розвивалося мікрорегіональних сільськогосподарських округ басейнів малих річок про що буде сказано нижче. Чим більшим, а значить і сильніше укріпленим і потужнішим в політичному плані ставало місто тим більше воно було привабливим для навколишнього населення. Цей процес пов'язаний не лише з можливістю вберегтися після нападу чи обміняти власну сільськогосподарську продукцію на необхідні предмети, а й з необхідністю задоволення власних духовних потреб.

Важливі якісні зміни в житті міста, перетворення його на великий політичний та культовий центр Волинського князівства середини XII ст. призвело до побудови в місті першого кам'яного храму. Його побудова пов'язана з заснуванням в Луцьку окремої єпископії, про що слушно зауважував ще М.Грушевський і підтвердили археологічні дослідження³⁰⁰. Єдина літописна згадка про цей храм стосується 1288 р., коли князь Володимир Василькович жертвував на храм великого срібного хреста. За реконструкцією Р.Метельницького та М.Малевської храмова будівля площею близько 180 м² була хрестовокупольною, органічно поєднуючись з південно-східним вівтарем-каплицею³⁰¹.

Над середохрестям собору височів світловий барабан, навантаження якого переносилося на хрещаті опорні стовпи, що розділяли внутрішню площу на три нави. Середня нава завершувалась вівтарем святого Іоанна Богослова, у північній знаходився другий вівтар з жертвником, південна нава, перегороджена на рівні іконостасу використовувалась як соборна ризниця. Описана будівля собору функціонувала до 1766 р., коли її було частково

³⁰⁰ Баюк В.Г. Церква Івана Богослова у Луцькому замку – унікальна пам'ятка домонгольської архітектури Волині. Стародавній Меджибіж в історико-культурній спадщині України: регіональний вісник з проблем регіональної історії та пам'яткознавства (Науковий вісник «Меджибіж», 2'2014). Хмельницький: ІРД, 2014. 450 с.

³⁰¹ Баюк В.Г. Луцький замок у світлі археології. Археологія & Фортифікація України. Збірник матеріалів V Всеукраїнської науково-практичної конференції [редкол.: В.С.Травінський та ін.]. Кам'янець-Подільський: ТОВ «Друкарня Рута», 2015. 324 с.

розібрано а на звільненому місці закладено новий, більший однак ніколи не добудований храм.

Окрім розвитку релігійного чинника розвивається також економічний фактор розвитку суспільства – торгівля. Торгівля була важливою галуззю економічного розвитку феодального суспільства. Хоча вона не є його основною причиною, а лише наслідком, результатом появи товарної продукції землеробства і ремесла Київська Русь зайняла помітне становище у системі міжнародних торгових зв'язків завдяки високому рівню розвитку держави.

До монголо-татарської навали Русь мала інтенсивні торгові зв'язки з країнами сходу, що засвідчено знахідками срібних монет арабського карбування. Не припинялись також економічні відносини з Візантією, що засвідчено знахідками в руських містах (в тому числі і у Луцьку) імпортованих червоно-глиняних амфор і корчаг. Незважаючи на не масовість цього археологічного матеріалу розкопки дають підставу говорити про достатнє їх побутове використання через вірогідну доступність заможному населенню (князівській та боярській верхівці, купцям та старшим дружинникам) таких речей.

Києво-руська держава вела торгівлю також з країнами Центральної та Західної Європи. Цілком вірогідно, що торговий шлях Київ-Прага-Регенсбург функціонував уже з X ст., згадку про руських купців у Верхньому Дунаї зафіксував Раффельштенський устав у 903-906 рр. «Руську» частину цього шляху, що проходив через літописні Білгород, Здвижень, Мичськ, Ушеськ, Дорогобуж і Володимир-Волинський висвітлено досить добре³⁰². Перша згадка про нього в руських джерелах відома під 1069 р. і пов'язана з боротьбою за князівський стіл Ізяслава Ярославича та Всеволода Брячиславича. Детальний опис волинської ділянки шляху (Володимир-Волинський, Луцьк, Чимерин, Пересопниця, Дорогобуж) пов'язаний з князівськими усобицями та

³⁰² Моця О.П. Населення південно-руських земель IX-XIII ст. (за матеріалами некрополів). К: Київська книжкова друкарня наукової книги, 1993. С. 39.

походами (відступами) на та з Києва. Окрім згаданих літописних міст поміж інших на цьому шляху слід згадати Торчин.

При можливості перевага надавалася сухопутному пересуванню, так як водний шлях був ускладнений численними «волоками», що затримувало каравани і в місці «волоки» через процес розгрузки та погрузки товару робило їх вразливими до нападів. В реаліях руського природного середовища для таких купецьких поїздок вибирався зимовий час коли замерзали ріки та покращувались умови пересування по болотистій місцевості Полісся.

П.Толочко зазначає, що середньовічні дороги слід розглядати «не як абстрактну павутину шляхів, а як живу систему, функціонування котрої підтримувалось зусиллями загальноруських та земельних влад. Зрозуміло, шляхи це не лише найжджені дороги, але й мости через річки, станції відпочинку, фортеці і міста»³⁰³.

Прослідкувавши чинники формування Луцька від племінного етапу до важливого феодального центру можемо виділити основні етапи його розвитку.

На першому, племінному, етапі VIII-X ст. поселення на острові Лучеська знаходилось в оточенні синхронних поселень на обох берегах Стиру і було одним з племінних центрів волинян.

Період VIII-IX ст. вивчений недостатньо і для його характеристики матеріалів не вистачає. Виразно представлені матеріали X ст. Житла цього часу досліджено на території дитинця, в околицях міста – на Гнідаві, в урочищі «Панський город» та на більш віддалених поселеннях у Боратині та Городку.

Острівне розташування поселення з самого початку мало оборонне значення і на його найвищій частині уже існували, очевидно, укріплення дитинця на площі 0,8 га. Наявність на дитинці матеріалів лужицької культури дозволяє припускати, що в цей час тут могли бути збудовані і перші укріплення, оскільки саме з цією культурою пов'язується масова по-ява

³⁰³ Толочко П.П., Вознесенская Г.А. Кузнечное ремесло. Новое в археологии Киева. К., 1981, с. 316.

укріплень-городищ на території її поширення. Поки що на дитинці відкрито залишки валу кінця X-XI ст.

Другий етап – кінець X-XI ст. – період формування на острові поселення торгово-ремісничого характеру, будівництва нової, державної фортеці – важливого князівського адміністративного центру Русі на Волині. Період відносної політичної стабільності сприятливо відобразився на розвитку міської території. Протягом цього часу структура міста складалась з дитиця та посаду (окольного міста) площею 6 га.

Під прикриттям великокнязівських укріплень формується поселенська агломерація, окремі елементи якої відомі з розкопок та розвідок у теперішніх селах Новостав, Боратин, Гірка Полонка, Рованці, Зміїнець, Княгинінок, Милуші, Липляни, Жидичин та з розкопок курганів у Теремному, Борохові, Лищому, Крупі, Піддубцях та Ставку.

Третій етап – XII–перша половина XIII ст. – період формування великого міського центру та центру окремого удільного князівства. В цей час споруджуються укріплення третього майданчика острова – Подолу, головного торгово-ремісничого посаду Лучеська площею 17 га, будуються перші монументальні споруди, засновуються єпископська кафедра та монастирі. Лучеськ стає одним з найважливіших економічних та культурних центрів Південно-Західної Русі.

Наступним етапом є друга половина XIII – 80-90-ті рр. XIV ст. коли не дивлячись на татаро-монгольську навалу, Лучеськ продовжує розвиватись як визначне місто і залишається столицею окремого князівства, головним центром Волині у складі Литовсько-Руської держави. Наслідки ординських набігів були швидко подолані. Спустошення Середнього Подніпров'я створило умови для концентрації у волості луцького князя політико-економічного та культурного життя України. Зростає густота заселення приміських посадів. Споруджуються кам'яно-цегляні укріплення луцьких замків. Розгортається цегляне будівництво у місті та його околиці. Формується забудова та укріплення Помостича (П'ятницького передмістя) з характерним

приміським торгом. Лучеськ стає визначним центром міжнародної торгівлі та потужним політичним центром.

На даному етапі розвитку сільськогосподарської округи Луцька відбувся процес, що полягав у поглинанні містом, що розвивалося мікрорегіональних сільськогосподарських округ басейнів малих річок. Цей процес можемо прослідкувати зі змін, що відбулися в поселенській та адміністративно-територіальній структурі регіону у XII ст. Загальною тенденцією тут є збільшення кількості відкритих селищ та зменшення числа укріплених городищ, однак у різних мікрорегіонах (басейнах) цей процес проходив з особливостями.

У басейні Черногузки існує 121 пам'ятка і характерно, що пам'ятки продовжують групуватися навколо Коршівського городища, яке поступово занепадає і перестає бути домінантним у регіоні. Припиняється життя на феодальній садибі у Городищі II. Натомість у XII-XIII ст. тут з'являються нові селища, що концентруються на найродючіших ґрунтах правобережжя середньої та нижньої течії річки Черногузка. У верхів'ях Черногузки нових селищ не виникає, хоча як справедливо зауважує С.Панишко, ґрунтові умови там також досить хороші³⁰⁴. На думку цього дослідника з середини XII ст. окрім звичайно ґрунтового фактору в розміщенні нових селищ велику роль стає відігравати фактор близькості до швидко розвиваючого феодального центру – Луцька. Після припиненні існування місцевого центру (Коршівського городища) цей процес лише посилюється.

У басейні Серни в XII ст. існує 57 пам'яток. Характерною ознакою цього регіону є збільшення числа городищ, поряд з вже існуючими у Шеплі та Усичах з'являється городище у Торчині. Ймовірно Шепель і надалі активно розвивався бо цьому процесу сприяло його розміщення на стратегічно важливому шляху з Луцька до Володимира однак у порівнянні з Луцьком роль його як важливого центру зменшується. Незаперечним є те, що луцькі князі

³⁰⁴ Панишко С.Д. Природні чинники в історії Волині. Волинський музей: історія і сучасність. Науковий збірник. Випуск 3. Луцьк, 2004.

використовували можливості Шепеля і підтримували дану фортецю в бойовій готовності як важливий форпост на захід від себе однак її роль не була в регіоні головною.

Кардинально відмінними були зміни у структурі поселень басейну Конопельки. Тут кількість селищ зменшилась досить відчутно, припинили своє існування городища Арматнів і Човниця, що були своєрідними центрами мікрорегіону. Всього тут функціонує 26 відкритих селищ. Вірогідним припущенням є те, що на даному етапі землеробське населенні регіону переміщається ближче до району Луцька.

Саме розвиток Луцька спричиняє таку докорінну зміну в системі розселення притягуючи до себе населення і поступово, внаслідок припинення життя у майже всіх (окрім Шепеля) центрах мікрорегіонів виходячи на провідну роль в регіоні. З іншого боку, включення до умовної сфери впливу кількох басейнів рік призводить до укріплення Луцьком власної сільськогосподарської округи, що дозволило йому стрімко розвиватися тепер отримуючи залишковий продукт із значно більшої, до того ж досить строкатої в господарському плані території.

На середину XII ст. давньоруський Лучеськ уже був великим економічним центром регіону, що в свою чергу призвело до формування його політичного пріоритету. З утвердженням в цей час у місті удільного княжого двору значного поштовху зазнав розвиток найближчої міської околиці, що пов'язаний з існуванням князівських та боярських дворів, садиб та монастирських комплексів. Якщо перші найпевніше відігравали роль заміських резиденцій представників тогочасної влади (найвірогідніше у літній період), то монастирі служили релігійною опорою князя, місцем посилення його влади. З розвитком міської агломерації до цієї системи залучались раніше існуючі центри сільських общин, які подекуди. Зокрема городище Крупа стало опорним центром князівської влади³⁰⁵. Супутниками подібних центрів по всій

³⁰⁵ Конопля В., Івановський В. Нові археологічні пам'ятки Надстир'я (Луцький район). Львів: Істор. музей, 1997. с. 34-40.

луцькій околиці були сільські та ремісничі поселення, що забезпечували князівський «служивий люд» різноманітними товарами³⁰⁶. Інформацію про поселенську структуру найближчої околиці Луцька дають результати археологічних досліджень які доповнюються літописними свідченнями.

Подекуди про такі двори збереглися літописні свідчення: «Поблизу міста, в деякому місці, що зветься Гай, місце це гарне, і облаштоване різними хоромами і церква в ньому, предивною красою сяюча»³⁰⁷. З цитати літопису бачимо, що двір був досить значний, з хоромами (певно що дерев'яно-зрубними), з своєю (можливо домовою князівською) гарною церквою, тобто з тим, що необхідно було князю для відпочинку, зустрічі гостей та поточного управління. Спробу локалізувати цей двір у нинішньому селі Підгайці вперше здійснив А.Перлштейн: «За допомогою документів та усних згадок можемо стверджувати, що згадане в літописі місце Гай є нинішнє село Підгайці, яке знаходиться в 3-х верстах від Двірця, давнього передмістя Луцька»³⁰⁸. Конкретніше саме місце локалізації автор описує далі: «На другому підгаєцькому підвищенні і по цей час існують давні кам'яні фундаменти, імовірно князівських палаців та залишки земляного валу, якими ці палаци були обведені»³⁰⁹. Місце це неодноразово обстежувалось, зокрема М.Кучінко фіксує його в урочищі «Церквисько», на правому високому березі р. Стир, на двох пагорбах, розділених потічком Бутир³¹⁰. Цьому досліднику належить авторство поки єдиних, проведених тут, археологічних досліджень, коли під час шурфування виявлено досить насичений культурний шар XII-XIII ст.

³⁰⁶ Терський С.В. Лучеськ X-XV ст.: монографія. С.В. Терський. Львів: Видавництво Національного університету «Львівська політехніка», 2006. 252 с.

³⁰⁷ Полное собрание русских летописей Изданное по Высочайшему повелению Императорскою Археорграфическою Комиссиею. Том второй. Ипатьевская летопись. Издание С.Петербург, типография М.А.Александрова, 1908. с. 255

³⁰⁸ Перлштейн А. Гай. Временник Императорского Московского общества истории и древностей российских. Кн. 14: Исследования. М., 1852 с. 18.

³⁰⁹ Перлштейн А. Гай. Временник Императорского Московского общества истории и древностей российских. Кн. 14: Исследования. М., 1852. с. 21

³¹⁰ Кучинко М.М., Златогорський О.Є. Пам'ятки археології Луцького району Волинської області: (навчальний посібник). Луцьк, «Волинські старожитності», 2010, с. 235.

Сьогодні, через сільську забудову залишки двору видаються втраченими, однак досить цікавими мають бути дослідження на території сучасного церковного подвір'я, розміщеного поруч.

С.Терський вказує на локалізацію двору з церквою одного з луцьких князів на ім'я Мстислав у с. Мстишин, на укріпленому поселенні XII-XIV ст.³¹¹

Залишками такого двору цілком могло бути трикутне городище у сучасному с. Зміїнець, вперше виявлене В.Антоновичем³¹². С.Терський, вказуючи на наявність в його околицях культурного шару XII-XIII ст. а також аналізуючи топонім сусіднього села «Княгинінок» відстоює думку про належність цього укріплення до княжого замиського будинку нижче по течії Стиру.

Найімовірнішим центром північної міської околиці виступав Жидичин з городищем та монастирем, згаданий в Іпатіївському літописі під 1227 р. коли: «їхав Данило (Данило Галицький – В.Б.) в Жидичин кланятися і молитися святому Миколі»³¹³. Якщо тут йдеться про реліквію, до якої їхав на прощу князь зі свитою, то скоріш за все вона перебувала не в церкві, а в монастирі, отже, функціонування в цей час Жидичинської обителі є дуже вірогідним³¹⁴. На існування в XIII ст. чернечої спільноти в Жидичині вказує дослідник історії церкви А.Малевиц, проводячи паралелі з Зимненським монастирем біля Володимира³¹⁵. Іншим аргументом на користь розвитку монастиря є його географічне розташування адже після 1240 р. на Волинь, яка порівняно з

³¹¹ Терський С.В. Церкви та монастирі в структурі Великого Лучеська (XI- XIV ст.). Історія релігії в Україні. Тези повідомлень Міжнародного V круглого столу (Львів, 3-5 травня 1995 року). К., Львів, 1995. Т. 5, с. 63.

³¹² Антонович В.Б. Археологическая карта Волынской губернии. Тр. XI АС в Киеве. Т. 1. М., 1901, с. 50.

³¹³ Полное собрание русских летописей Изданное по Высочайшему повелению Императорскою Археологическою Комиссиею. Том второй. Ипатьевская летопись. Издание С.Петербург, типография М.А.Александрова, 1908, с. 255.

³¹⁴ Горін С. Жидичинський Свято-Миколаївський монастир до середини XVI ст.. Миколаївські читання: матеріали I-го наукового семінару присвяченого пам'яті луцького князя і святого православної церкви Святослава-Миколи Святоші та святого Чудотворця Миколи Мерликійського. Авт.-упор. Г.Марчук. Луцьк: ПВД «Твердиня», 2007, с. 63.

³¹⁵ Малевиц А. Древняя Жидичинская архимандрия на Волини. Волынские епархиальные ведомости. Часть неофициальная., 1899. №22.

східнішими землями була досить безпечною, перейшло багато ченців з інших місцевостей, що в свою чергу дало поштовх до розвитку місцевого православ'я³¹⁶. Подальша історія монастиря до XIV ст. нам невідома, що дало привід до іншої версії, згідно якої православну обитель було засновано незадовго до її спалення татарами у 1480 р.³¹⁷. Як би там не було а на кінець XV-початок XVI ст. Жидичинська архімандрія стала досить помітною серед чернечих спільнот Волині і була не лише культовим а й справжнім економічним осередком на північній околиці Луцька.

У давньоруський період обитель утверджувалась і розвивалась у тісному зв'язку з городищем, яке за народною пам'яттю розміщується в урочищі під назвою «Святий дух». Інформацію про укріплення вперше знаходимо в В.Антоновича, детальніше його обстежив та зарисував план П.Раппопорт³¹⁸. Враховуючи природні оборонні якості існуючого мису городище тут було влаштоване видовженим не в довжину а в ширину, тобто по напрямку вздовж напільної сторони. Площадка його має в довжину всього 20 м а в ширину 60 м, з напільного боку вона захищена ровом та дуго образним валом висотою до 3 м. Культурний шар на городищі відноситься до XI-XIII ст.

Протягом 2008-2009 та 2012 рр. у мікрорегіоні Жидичина проводились археологічні дослідження. Зокрема у 2008 р. невеликі рятивні дослідження проводились в окольніку городища, за 100 м на схід від монастирського приміщення³¹⁹. Тут було виявлено дві споруди – частково розкопане житло XII-XIII ст. з великою кількістю кераміки.

Ще більш масштабні дослідження проведені експедицією в 2012 р. У зв'язку з будівництвом нового собору вони проводились на монастирському

³¹⁶ Малевич А. Древняя Жидичинская архимандрия на Волыни. Волынские епархиальные ведомости. Часть неофициальная., 1899. №22. с. 23-24

³¹⁷ Карашевич П. Очерк истории православной церкви на Волыни. Санкт-Петербург, 1855. с. 99

³¹⁸ Антонович В.Б. Археологическая карта Волынской губернии. Тр. XI АС в Киеве. Т. 1. М., 1901. с. 50 ; Раппопорт П. А. Военное зодчество западнорусских земель X – XIVвв.. Материалы и исследования по археологии СССР. Л.: Наука, 1967. №14. 241 с.

³¹⁹ Златогорський О.Є. Звіт про результати археологічних досліджень у с. Жидичин поблизу Луцька 2008 року. Науковий архів ІА НАН України.

подвір'ї (Див. додатки 3.5. – 3.7.). Загальна розкопана площа, що точно повторювала контури майбутньої забудови, склала 216 м². Серед інших, описаних вище знахідок тут було виявлено і реконструйовано білоглиняну амфорку «волинського» типу, характеристики якої наведено вище.

Продовжувалось життя також на пам'ятці біля с. Городище I. До категорії знахідок цього часу можна віднести кераміку, вінця якої набуває або ж вже сформувалось у валик. До відмінних знахідок кераміки в цій категорії слід віднести стінку білоглиняної посудини – «корчаги» та вушко білоглиняної амфори «волинського типу», що датуються першою половиною XIII ст. Цим же часом можна продатувати знайдене залізне кресало. Описані матеріали свідчать про продовження активного життя на пам'ятці у XII – першій половині XIII ст.

Отож, у XII-XIII ст. в регіоні Лучеська сформувалась потужна поселенська округа, яка сформувалась і тяжіла до феодального міста. З одного боку цьому процесу передувало затихання життя в ряді мікрорегіональних центрів (Коршів, Арматнів) та зменшення ролі Шепельського городища. Картографування селищ дозволяє прослідкувати процес їх тяжіння до нового великого центру, який, увібравши в себе економічні можливості нової округи стрімко розвивається.

4.2. Функціональна забудова міста у XIV-XVI ст.

Питання розвитку поселенської структури Лучеська з кінця XIV ст. необхідно розглядати відштовхуючись від домінантного становища міста. Включення міста до складу Великого князівства Литовського з 80-х рр. XIV ст. та надання Луцьку у 1432 р. Магдебурзького права привели до поступової зміни планування Луцька. На освоєній унаслідок інженерної підготовки території за межами Окольного замку в XIV-XVI ст. формується велике середньовічне місто зі своїм адміністративним, громадським та торговим центром. Територія Верхнього та Окольного замків втрачає функції загальноміського центру і дещо відособлюється від міста.

За часів Свидригайла замок стає резиденцією двору великокнязівського намісника-старости. Змінюються межі території, підпорядкованої замковому управлінню. В XVI ст. Луцький замок – це резиденція органів управління Луцького повіту, тобто він функціонує як державний повітовий замок. Разом з тим Луцький замок, місто і повіт вважалися столичними для Волинської землі.

З метою найкращого розуміння етапів розвитку Луцька варто зупинитися на поселенській структурі міста, наголосивши на найбільш важливих і колоритних спорудах, що відігравали важливу роль у системі забудови Луцька.

Верхній замок у Луцьку належав до тих укріплень, у яких житлові приміщення не були включені до системи мурів, а вільно розміщувалися між його стінами. З різних будов, локалізованих на території замку, найбільший інтерес викликає князівський палац. Саме в палаці на Верхньому замку великий литовський князь Вітовт приймав посланців на Луцькому з'їзді монархів 1429 р.

Найвагоміша писемна згадка про «двір луцьких володарів» знаходимо у люстрації (описі ревізії) волинських князів, виконаній на вимогу литовського князя в 1552 р. Цей документ подає досить детальний опис різних споруд

Луцького княжого двору. Головною будовою в ньому був «палац мурований, котрий стоїть біля стіни за Воротньою вежею»³²⁰. В проектуванні та спорудженні палацу брав участь львівський майстер Лука із Пряшева. Як на ті часи, палац був досить значним – у довжину – 28 сажень, у ширину – 6 сажень, а в висоту – десять (сажень дорівнював приблизно 2,1 м) – і був прибудований до Воротньої вежі. Правда, відомостей про його зовнішній вигляд люстрація дає небагато: «палац покритий по-італійськи полив'яною черепицею, а кімнат в нім на долі чотири і на горі чотири. Ще в нім нічого не готове, а каміння тесаного для дверей і вікон наготовлено достатньо», що той палац почав «ісправляти небіжчик біскуп луцький князь Ю.Фальчевський»³²¹. Названий луцький католицький біскуп з 1535 р. відомий своєю активною адміністративно-господарською діяльністю. З ініціативи Ю.Фальчевського поставлено костел з «тесаного каменю» в Луцьку. Закономірно виникає запитання: палац зводився на новому місці чи це була звичайна перебудова? Характер писемних свідчень, а також археологічні дані стверджують, що Ю.Фальчевський проводив лише перебудову палацу.

Під час археологічних розкопок М.Малевської 1983 р. було розкопано частину напівпідвального ярусу палацу XVI ст. Важливою обставиною є те, що нижче рівня подошви фундаменту виявлена (на висоту 0,5 м) кладка з крейдяного вапняку на такому ж не міцному розчині, який примінений в кам'яній кладці Владичої башти та на різних відрізках оборонної стіни XIII ст. Схожість виявленої тут кладки з кам'яною кладкою замку XIII ст. дозволив М.Малевській стверджувати, що відомий з писемних документів палац середини XVI ст. побудовано на залишках палацу XIII ст., тобто окрім потужних кам'яних укріплень луцький замок мав іще палацове приміщення, найімовірніше резиденцію князя. Перебудову «господарського палацу», започатковану Ю.Фальчевським, закінчував уже луцький староста А.Сангушко Каширський. Із часу смерті Свидригайла палац у Верхньому

³²⁰ Троневиц П.О. Луцький замок. Луцьк: ДІКСОН, 2003. с. 33.

³²¹ Троневиц П.О. Луцький замок. Луцьк: ДІКСОН, 2003, с. 33.

замку стає садибою луцьких старост, а після ліквідації цієї посади не використовувався. Княжий палац мав тільки житлові кімнати. Різні господарські приміщення займали окремі будинки. Відразу за палацом, уздовж стіни, стояв дім «будування дерев'яного: світлиць дві на підкліттях соснових, між ними сінь, досками оббита, перед сіньми ганок»³²². Поряд, у напрямку до Стирової вежі, розташовувалися ще «комори та дві кухні дрянищами криті». Весь описаний двір володаря замку згорів під час однієї з усеохоплюючих пожеж у Луцьку в другій половині XVIII ст.

Загалом, забудова верхнього замку від входу з Воротньої чи В'їзної вежі була такою. З правого боку на деякій висоті містилася галерея, що з'єднувала балкон для вартових з кавалергардною – кімнатою для їх відпочинку. Стрільчата арка вела на подвір'я замку. Праворуч біля стіни розташовувався двоповерховий княжий палац, мурований, критий черепицею з високим дахом, стрільчастими вікнами. За ним, аж до наступної вежі, дерев'яні господарські служби – кухня, пекарня.

Специфічним районом, а не просто однією з територіальних складових середньовічного Луцька, був Окольний замок. У ньому серед добре захищеного оборонними мурами тісного простору, крім церковних володінь, містилося півсотні садиб службових осіб Великого князівства Литовського. На території міста княжих часів, яке умовно вважаємо першим етапом розбудови міста, сформувався феодально-аристократичний осередок, що виконував представницькі функції. Перехід від одного етапу до іншого відбувався поступово. Трансформація посаду в Окольний замок зі зміною соціального складу населення припадає скоріше за все, що на другу половину XIV ст., коли князь Любарт почав роботи по зведенню мурів на місці дерево-земляних укріплень первинного посаду з ремісничою і купецькою людністю. За Вітовта перенесення римо-католицької кафедри з Володимира в Окольний замок

³²² Фіцке Я. Важливі відкриття у замку Любарта в Луцьку. Археологічна спадщина Яна Фіцке. За заг. ред. Г.В.Охріменка. Луцьк: Видавництво Волинської обласної друкарні, 2005. с. 96.

Луцька активізувало його аристократизацію і закріпило європейське становище міста як другої столиці Великого князівства Литовського. Саме у цей період дворянство, за привілеями Любарта, Вітовта і Свидригайла, отримує землю колишнього посаду, виконуючи кінно-військову службу при особі князів та їх намісників у Луцьку. Біскупська резиденція з костелом Св. Трійці повністю зайняла обшир на північному заході Окольного замку. Одночасно продовжувалися роботи щодо зведення оборонної стіни Окольного замку, заміни дерев'яного посадського паркану на мур із кількома вежами. Таким чином, від часів Любарта (розбудова дитинця, Окольного замку) і Вітовта (піднесення Троїцького кафедрального комплексу) аж до першої половини XVII ст. (закладка комплексів єзуїтів і бригідок) формується планування блоків шляхетської і культової забудови Окольного замку на другому етапі розвитку.

При розгляді системи Верхній замок – Окольне місто надзвичайно важливими є археологічні дослідження оборонних конструкцій окольника на самому його початку. Мова йде про частину стіни окольного замку від кута В'їзної вежі до будинку Пузин, місці де окольне місто прилягало до свого дитинця. Через значну забудову доступ до інших, імовірних підземних фундаментів Окольного міста є досить проблематичний, тому інформація про дослідження у цьому місці стіни може стати одним з основних джерел для реконструкції оборонних стін окольника якщо не на всьому протяжку то у великій частині.

На початку серпня 2006 р. на ділянці, відведеній для реконструкції оборонної стіни Луцького замку, в північно-західній частині Окольного граду старого Луцька, між В'їзною вежею Луцького замку та Будинком Фальчевських (Пузин), проводились археологічні дослідження експедицією Волинської філії Державного підприємства «Науково-дослідний центр «Охоронна археологічна служба України» Інституту археології НАН України під керівництвом В.Шкоропада.

Зазначена земельна ділянка ніколи не досліджувалася в археологічному плані. Вона «випала» з поля зору дослідників часів радянського періоду та незалежної України, які припускали існування на її території рукаву річки Глушець, користуючись планом міста Луцька 1795 р.

Проте у 1938 р. при підготовці реставрації Замку Любарта інженером Захватовичем поруч із ділянкою було викопано чотири траншеї глибиною до 4 м. Як пише відомий польський археолог Я.Фітцке, «фундаменти такого пізнього замку... не є глибокими і сягають глибини ледве 4м. Відкрито виразні сліди земляної фортифікації ранньосередньовічного городища, а трохи нижче валів, можливо – неолітичних. Сліди ранньосередньовічного городища... збереглися відносно добре», датував городище дослідник XI-XII ст.³²³

У 1990-1991 рр. львівським археологом С.Терським було досліджено культурний шар та найдавніші укріплення Луцька біля Стирової вежі замку, що дало підставу говорити про освоєння замкового пагорбу задовго до виникнення тут укріплень. Основною його ознакою були дещо заглиблені в материковий ґрунт житла-напівземлянки. Було також виявлено майстерню ювеліра³²⁴.

Протягом 1978-1992 рр. на території Старого Луцька геологічні вишукування проводив Р.Метельницький (Див. додаток А.5.). За його висновками, через територію ділянки (у її західній частині) проходив рукав р. Малий Глушець (стариця р. Стир). Русло Глушця у різні історичні періоди виходило до своїх попередніх русел і (за свідченнями) геологічних досліджень) ґрунти у цих місцях не раз перемішувались.

Глибина води у рові Верхнього замку за дослідженнями Р.Метельницького у літній період становила не більше 0,4м (якщо цей рів не наповнювався водою, маючи спеціально для цього відповідні загати з двох

³²³ Фітцке Я. Важливі відкриття у замку Любарта в Луцьку. Археологічна спадщина Яна Фітцке. За заг. ред. Г.В.Охріменка. Луцьк: Видавництво Волинської обласної друкарні, 2005. с. 96.

³²⁴ Терський С.В. Старожитній Лучеськ у світлі археології. Старий Луцьк. Науково-інформаційний довідник. Луцьк, 1998.

кінців). Зважаючи на те, що уявити механізм наповнення рову додатковою водою важко, суперечливою є думка Б. Колоска про використання цього рову, зокрема на території ділянки, у якості транспортної комунікації для барж чи човнів.

У XII ст. Луцький град активно розбудовується. Сліди міської осілості протягом давньоруського періоду виявлені не лише на території Верхнього, але й Окольного замку та поза ним. Відповідні культурні шари Окольного замку насичені давньоруським матеріалом: фрагментами гончарного посуду, скляними браслетами, металевими виробами тощо. Після 1340 р., коли князем Галицько-Волинської Русі стає Любарт, починається будівництво мурованого замку у Луцьку, яке продовжили князі Вітовт і Свидригайло.

Протягом тривалого періоду мури Окольного замку були дерев'яними. Лише наприкінці XV – на початку XVI ст. розпочалась реконструкція Окольника із зведення двох прясел мурів від кутових контрфорсів В'їзної вежі (територія ділянки) та Стирової вежі Верхнього замку через Перекоп до його ближніх дерев'яних веж³²⁵. Товщина закладених мурів Окольного замку коливалася в межах 1,7 - 2 м, тобто була приблизно на 1 м меншою від товщини мурів Верхнього замку.

Однак, як свідчать документи, надалі реконструкція в цеглі Окольного замку продовжилась лише над Стиром і південно-східною околицею міста й тривала до середини XVI ст.

За інвентарями Луцького замку та староства 1545 р., 1552 р., 1576 р., 1598 р., 1600 р. та 1618 р. половина стін Окольного замку була мурована, половина – зроблена з дерева. Як засвідчують люстратори 1618 р. вхід до Верхнього замку починався з мосту, який «був такий поганий, що перейти його можна лише пішки».

Дерев'яна частина Окольного замку починалась від Воротньої вежі (між дзвіницею та костелом Св. Петра і Павла), йшла ліворуч до Перемильської

³²⁵ Троневи́ч П.О. Луцький замок. Луцьк: ДІКСОН, 2003, с. 53.

вежі, звідти повертала направо вздовж Глушця і примикала до муру над Перекопом Воротньої вежі Верхнього замку.

З поступовою втратою Верхнім замком адміністративних функцій протягом XVIII - початку XIX ст. зникають і мури Окольника. На акварелі К.Войняковського 1797 р. на території ділянки між Воротньою вежею та будинком Фальчевського не видно ані мурів ані рукава р. Малий Глушець. Проте є рів і дерев'яний міст через нього. Те саме простежується на плані та малюнку Замку, виконаних полковником Корніловичем у 1845 р. Як свідчить кореспондент газети «Киевлянин» у 1865 р. рів навколо Замку був уже засипаний. На першій фотографії замку Козловського 1866 р. не видно вже й моста.

Територія археологічного дослідження має спокійний рельєф, який утворився в результаті нівелювання поверхні в процесі житлового та комунального будівництва. Південною своєю частиною вона примикає до откосу дороги з мостом висотою 4 м над її рівнем, що веде в замок.

Між контрфорсами вежі та будинку була закладена траншея шириною 2 м і довжиною 18 м, орієнтована по лінії схід - захід. Цифрова нумерація її йде зліва направо від «1» до «9», буквена – з «Б». Глибина траншеї – 1,7-2,4 м від сучасного рівня. Стратиграфія культурного шару у місці закладки траншеї наступна: глибина 0,0-0,4 м – це прошарок будівельних відходів, що утворилися внаслідок реставраційних робіт, проведених у 70-х -80-х рр. XX ст., а також залишки будівельних та шляхових конструкцій від попереднього благоустрою території. Крім того, через східну та західну частини траншеї проходили комунальні комунікації; глибина 1,4-2,4 м – культурний шар, представлений остеологічним матеріалом, фрагментами кераміки XIII-XVIII ст., уламками кахлів, цегли-пальчатки. Слід зауважити, що з глибини 1,7 м від сучасного рівня траншея почала заповнюватись ґрунтовими водами.

В результаті дослідження в траншеї були виявлені залишки оборонної стіни Окольного граду старого Луцька. У східній частині траншеї було виявлено бутову кладку фундаменту стіни розмірами 2x2 м. Вона була

викладена з нерегулярних вапнякових шматків, залитих вапняковим розчином. В західній частині траншеї були виявлені залишки частини оборонної стіни. Судячи з найбільш збереженої її частини, вона мала дещо іншу конструкцію, аніж попередня. Південну її сторону обрамляв ложково-тичковий ряд з цегли-пальчатки шириною 0,5 м. З північного боку подібна кладка була розібрана до рівня вапнякової подушки. Від неї лишився тільки один ряд цегли. Залишки подібної цегляної кладки на вапняковій подушці були також виявлені з південного боку.

Аналогічна конструкція фундаменту стіни, яка представлена в траншеї, була виявлена в 1986 р. під час археологічних розкопок між Владичою та В'їзною вежами Луцького замку. В культурному шарі траншеї були виявлені фрагменти кераміки та інші виробів.

Фрагменти кераміки, що належали гончарному посуду з вертикальною ледь розхиленою назовні шийкою і потовщеними вінчиками і крутими плічками. Часто густо такі горщики прикрашались врізними горизонтальними лініями по тулубу. Зустрічаються уламки добре випалених тонкостінних горщиків з сильно розхиленою шийкою і прямими із закраїною з внутрішнього боку вінцями, уламки тонкостінного гончарного посуду з вертикальною шийкою і потовщеними вінчиками прикрашені врізними лініями по плічках. Цікавими є фрагменти горщиків з короткою шийкою і заокругленими потовщеними вінчиками із закраїною з внутрішнього боку. Виявлені також фрагменти банкоподібних горщиків есовидного профілю і простими вінчиками, а також з лійкоподібною шийкою і простими косозрізаними вінцями. Зустрічаються також фрагменти глибокої пательні опуклобокої форми з ручкою та трикутноподібними ніжками. Вони, як правило, мають розхилені назовні косозрізані з внутрішнього боку вінця.

Фрагменти кераміки глибоких конічних мисок з потовщеними з внутрішнього боку вінцями як правило, прикрашені врізними горизонтальними лініями по тулубу. З інших видів посуду цікавими є фрагменти глеків з вертикальною шийкою і крутими плічками та ручкою.

Вони, як правило, мають добрий випал. Виявлені також фрагменти тонкостінних горщиків есовидного профілю з сильно розхиленою назовні шийкою і косозрізаними карнизоподібними вінчиками із закраїною з внутрішнього боку. Такі посудини могли бути прикрашені пальцевими заціпами по вінчику. З інших керамічних виробів на цій глибині виявлено фрагмент глиняної люльки, яка прикрашена врізними горизонтальними і вертикальними лініями, між якими прорисовані кола.

Всі вище зазначені фрагменти гончарного посуду мають добре вимучене керамічне тісто, добрий випал, вигладжені і частково підлощені стінки чорного кольору. За аналогіями їх слід віднести до керамічних виробів XVI - XVII ст.

На глибині 2,0 - 2,4 м зустрічалися фрагменти горщиків есовидного профілю з сильно розхиленою назовні шийкою, трикутними вертикальними вінцями із закраїною з внутрішнього боку. Керамічне тісто такого посуду має домішки шамоту і дещо слабший ніж в описаного вище посуду. Вони, як правило, мають вигладжену з внутрішнього боку і опершавлену зовнішні поверхні. За аналогіями такий посуд відноситься до XIV - XV ст. Цікавими є фрагменти товстостінних горщиків банковидної форми з сильно розхиленою назовні шийкою і потовщеними валикоподібними вінцями із закраїною з внутрішнього боку. Вони часто прикрашались врізними горизонтальними лініями по тулубу. Керамічне тісто такого посуду містить в собі крупнозернистий пісок і шамот. Такі горщики мають слабкий випал. За аналогіями такий посуд датується XII-XIII ст.

Отже, матеріали рятівних археологічних досліджень дають значну інформацію щодо розвитку економіки, матеріальної і духовної культури міста XII-XVII ст., будівництва оборонної стіни Окольного граду. Встановлено потужність та складну систему підмурівок стіни Окольного замку. В основі фундаментної кладки знаходились вапнякові плити, що лежали на вапняковій подушці, яка являла собою дрібно перетерту цеглу, перемішану з вапном. Ця подушка лежала на щебеневій підсипці, що складалась із дрібних уламків

цегли-пальчатки та вапняку. Такі потужні підмурівки напевно були розраховані на утримання потужних цегляних стін, що забезпечували добре укріплення Окольного замку а значить і всього міста. Необхідно відмітити, що такі складні і масштабні роботи були можливі лише за наявності сильної князівської влади та залучення багатьох ресурсів.

Важливим питанням є реконструкція замкової і приватної забудов уздовж стін Окольного міста, які на середину XVI ст. як на дерев'яному, так і на мурованому відтинках були обладнані городнями – галереями, нижній ярус яких слугував для зберігання військових припасів, а плоскі покрівлі були бойовими майданчиками для оборонців. Городні при мурах являли собою стовпово-каркасну конструкцію. На основі ревізій 1545 та 1552 рр. дослідник Окольного замку Б.Сайчук здійснив спробу реконструкції Окольного міста та локалізації в його межах 56 садиб чи будинків³²⁶. Як виявилось, забудова Окольного міста на цьому етапі складалася з трьох планувальних блоків, розділених двома головними вулицями – однією, що з'єднувала Воротні (В'їзні) вежі обох замків (Верхнього і Окольного), і другою, що відходила від першої вулиці до Дмитрівської церкви.

Перший блок займав двори, які розміщувалися ширшою стороною по периметру оборонної стіни, починаючи від В'їзної дерев'яної башти до Архімандричої. Ділянки цього блоку були витягнуті по довжині, компонування їх було однорядним. Другий блок житлової забудови був центральним відносно комплексу замкових укріплень (дитинець і Окольний замок) і, як уже зазначалося, міг бути розділений проїздом на дві частини. Третій блок забудови від першої чверті XV ст. містився попід парканом у північно-західному куті Окольного замку. Це був дерев'яний комплекс кафедральних споруд – костельний двір Св. Трійці з резиденцією латинських біскупів. Від першої половини XVI ст. комплекс розбудовується біскупом

³²⁶ Сайчук Б.Т. Реконструкція плану забудови Луцького Окольного замку на середину XVI ст. та її персоніфікація. Старий Луцьк. Науково-інформаційний збірник. Луцьк: ЛДІКЗ, 1998. с. 38-58.

Фальчевським монументальними об'єктами з цегли і каменю, пізніше цей блок забудови розширюється на схід і доповнюється кількома шляхетськими дворами, від яких збереглися до нашого часу кам'яничка при мурі. Щодо дворів церковних, то вони займали погост із храмом, дім панотця, дзвіницю та господарчі комори.

У документований період церковна земля в Окольному місті була вже освоєна шляхтою, яка включила її до складу своїх садиб. Незайманим залишався тільки цвинтар храму Св. Петра, відразу біля мосту до Верхнього замку, та церква Св. Дмитра, єдина святиня, що періодично відновлювалася опікунами – панами Гулевичами. Вони виступали найбільшими землевласниками Окольного міста і використовували підмурки храму в якості фамільної усипальні. Взагалі, користування церквами, так само як і цвинтарями Окольного замку, на середину XVI ст. було вельми проблематичним з огляду на те, що церкви Св. Петра, Катерини і Якова лежали в руїнах, а Дмитрівську – було приватизовано. Це звичайне явище, коли привілеєм короля храм передавався окремій родині з правом спадковості. З інших споруд громадського значення відомий з першої половини XV ст. князівський шпиталь, за яким наглядали ченці прилуцьких монастирів, але й він на початку XVI ст. переходить у приватну власність, поки взагалі не витісняється поза межі замку. Люстрація 1658 р. згадує про значну кількість кам'яниць в Окольному замку, але наступна називає тільки одну – дім фундації Свидригайла, який бачимо в посесії Троїцької кафедри, що полегшує його локалізацію³²⁷.

Геометричною концепцією планування виступає витягнутий до центру Окольного замку прямокутник – тільки таке компонування садибної забудови найбільш сприятливо вписується в обрис замкового муру та ін. 1570 р. власник однієї садиби скаржить на вузькість плацу, що не сприяло будівництву.

³²⁷ Сайчук Б.Т. Реконструкція плану забудови Луцького Окольного замку на середину XVI ст. та її персоніфікація. Старий Луцьк. Науково-інформаційний збірник. Луцьк: ЛДКЗ, 1998. с. 55.

Здається, що то була загальна проблема. Площа окремого двору піддавалася деякій деформації з огляду на комунікаційні й розбудовчі фактори. У зв'язку з цим межі ділянок набували асиметрії або, навпаки, спрямлювалися, що допускає тільки умовну інтерпретацію садибної панорами Окольного замку.

Вирішальними чинниками, які впливали на забудову, були, звісно, замкові укріплення, включаючи рів замку і напрям двох головних комунікацій, що певною мірою відповідав сторонам світу. Роль регулятора забудови, крім того, виконував проїзд попід замковою стіною. Він мав складати єдине ціле із системою внутрішнього сполучення замку і міг бути досить просторим для забезпечення ремонту і бойового спорядження будь-якої з чисельних городень, що вимагали майже постійної профілактики. Як справа державна, городні опікувалися найбільш заможними повітниками, які з приписаних маєтків мусили підтримувати боєздатність королівського замку. Двори Окольного міста не були місцем постійного проживання шляхетних обивателів, чим пояснюється жалюгідний стан городень, що до того ж і не межували з дворами осіб, які забезпечували їх наглядом (окрім городень монастирських і костельних). Двори Окольного замку виконували роль представницько-адміністративного характеру, коли Замок почав притягувати заможників Луцького повіту при гродському, земському, а пізніше і воєводському урядах. Нормою була реалізація колишніми урядовцями своєї ділянки новопризначеним представникам влади. Але це не означало, що земельна власність в Окольному замку існувала тільки на службовій основі. В ньому налічувався досить великий відсоток дворів приватних, дідичних, пожалуваних «навічно» старій генерації великокнязівських вельмож і слуг

Поруч з Верхнім замком розміщувалася привілейована частина Окольного міста. Згодом вона буде виділена в Нижній замок зі своїм автономним укріпленням. Тут локалізувалися в основному боярські садиби і, навіть князівські. Будинки більш ошатні, криті гонтом, обов'язково мали дві чи навіть чотири кімнати. Центром тут виступав невеликий майдан перед мостом, що переривав доступ до Верхнього замку, пізніше названий замковим.

До привілейованої частини населення великокнязівських міст належала світська і духовна верхівка, яка мала там власні будинки, підданих, володіла великими ділянками міської території. Так, у середині 40-х рр. XVI ст. у Луцьку мали свої будинки близько 40 шляхтичів³²⁸.

Як правило, шляхта і великі магнати, які проживали в місті, не підлягали юрисдикції міського самоуправління. Держава за рахунок міщан надавала шляхті різні економічні пільги. Наприклад, у 1568 р. королівський дворянин Василь Коляда отримав від вищої державної влади Великого князівства Литовського привілей, згідно з яким його плац з будинком у місті Луцьку, який знаходився на ринку, звільнявся від усіх податків, а також адміністративно-судової залежності від магдебурзького самоуправління³²⁹.

Місто, що розмістилося на третій площадці, було тим соціальним організмом, що розвивався за Магдебурзьким правом. Воно мало самоврядування, ремісничі цехи, торг, житлові і господарські споруди, свої укріплення і було, до певної міри, самостійним. Перенесення міських функцій з території замків у Луцьку на територію за межами Окольного замку, для якої характерна територіальна відокремленість та адміністративна самостійність, свідчить про існування в XIV ст. (і, мабуть, також при Вітовті) певної схеми соціального зонування, що властива була західноєвропейським містам з характерною для них відносною самостійністю замку і розташуванням його поруч з містом, а не в ньому.

Одна з вулиць тягнулася через усе місто до воріт над Стиром і мала назву вул. Широка (тепер вул. Данила Галицького). На деяких ділянках вона була вимощена. Оточували вулицю тісно розміщені один біля одного окремі будинки та садиби. Будинки за планувальною структурою були переважно двох типів: перший із них мав одну кімнату і сіни, де двері містилися збоку чи майже посередині. Другий – дві кімнати з обох боків сіней. Іноді через сіни

³²⁸ Сас П.М. Феодальные города Украины в конце XV – 60-х годах XVI в. К.: Б.в., 1989. с. 31.

³²⁹ Сас П.М. Феодальные города Украины в конце XV – 60-х годах XVI в. К.: Б.в., 1989. с. 32.

розміщувалися господарський склад або хлів. Усі будинки були дерев'яні, вкриті соломою чи очеретом. Лише зрідка – гонтою або дранкою. На будинках траплялось уже і зображення чи макети ремісничих виробів або інструментів – найчастіше на садибах старійшин окремих ремісничих спеціальностей. Будинки торговців відрізнялися від будинків ремісників тим, що віконниці перших відчинялися не вбік, а вниз і могли слугувати своєрідними прилавками, на яких розкладався крам.

Біля виїзду з Окольного міста, на перехресті його основних вулиць розмістився невеликий Миколаївський майдан з однойменною цегляною церквою в честь християнського покровителя міста Святого Миколи. Цей майдан – один з найдавніших торгових і громадських центрів міста. Саме на ньому у свій час буде зведено міський арсенал, а згодом – будинок першої пошти.

Важливим елементом середньовічного Луцька був також Ринковий майдан, який зазнав еволюції в напрямку до відповідних європейських стандартів. Із набуттям містом Магдебурзького права майдан остаточно формується як центр громадського, торговельно-ремісничого і комунікаційного комплексу. Він зосереджував ратушу, арсенал, митну і вагову комори, товарну гавань, склади, крамниці та цехові майстерні. Чотирикутник Ринкового майдану, займаючи значний простір, у XIV-XV ст. обрамлювався кількома храмами, розміщеними за сторонами світу – Святодухівською церквою з півночі, костелом Св. Якова із заходу, Покровською з півдня, та церквою Іоанна Хрестителя зі сходу, що пояснюється закономірністю розміщення урядових і культових об'єктів навколо головного центру.

Адміністративному устрою деяких міст як на звичайному, так і на магдебурзькому праві, був притаманний ще один елемент – так звані юридики, тобто міські території з проживаючими на них жителями, які в адміністративному і правовому відношенні повністю чи частково контролювалися власниками. Юридики укріпляли позиції суспільної верхівки в містах, що, у свою чергу, негативно відбивалося на станових інтересах

міщанства. В середині XVI ст. 37 шляхтичів у Луцьку мали на міській території юридики³³⁰.

Поширеними в містах були також юридики духовенства. Наприклад, костел у Луцьку володів 10-ма будинками. Коли міське самоуправління в примусовому порядку зібрало з костельних міщан податок, чини католицького костелу опротестували такі дії, мотивуючи це тим, що давати податки «ті підданні костельні їм не повинні, тільки його милості князю біскупу луцькому»³³¹.

Після смерті Вітовта, в 1430 р. унаслідок боротьби Польщі за Волинь та набігів татар Луцьк і його передмістя неодноразово руйнувалися, що призвело до значного зменшення населення і розмірів міста. Так, 1453 р. заволзькі татари знищили місто і взяли кілька тисяч волинян у ясир. Із кінця XV ст. почалися набіги кримських татар. У 1495 р. вони підійшли до Луцька, спустошили його околиці, спалили церкву і монастир у Жидичині. 1500 р. набіг повторився. У зв'язку з такою небезпекою в грамоті на Магдебургське право (1497 р.) зазначалося, що в часи ворожої навали жителі міста зобов'язуються обороняти міські мури, а якщо виникне необхідність і ворог перемагатиме, вони зобов'язані зібратися до замку і, стійко обороняючись, відбити його³³².

Як і інші середньовічні міста, Луцьк також часто страждав від пожеж. У 1540 р. згоріло майже все місто. Вогнем були знищені документи, земські та міські книги – важливе джерело вивчення історії населеного пункту.

У зв'язку із зростанням кількості жителів уже в XVI ст. релігійна та національна ознаки стають другорядними при розселенні. Тому ремісники і торговці концентруються на території острова. Щільність і характер забудови

³³⁰ Станиславский А.И. Планировка и застройка городов Украины. К.: Б.в., 1971. С.169.

³³¹ Станиславский А.И. Планировка и застройка городов Украины. К.: Б.в., 1971, с. 172

³³² Інвентар Луцького замку і перелік міських і цехових привілеїв жителям Луцька і староства, наведені у люстрації луцького староства 1658 р.. Луцьку 900 років: Збірник документів і матеріалів. К.: Наук. думка, 1985, с. 283

міста наближається до міст Західної Європи, що знайшло відображення у назвах «Маленький рим » та «Рим Сходу », котрі Луцьк мав на ті часи. У зв'язку з цим у 1545 р. люстратор Луцького замку писав: «Увесь простір у них тільки той, що вдома і на торгу»³³³. Так, за даними В.Грома, у другій половині XIV ст. у Луцьку проживали приблизно 2,5 тис.осіб. Але, можливо, їх було значно більше, бо відомо, наприклад, що у 1589 р. місто платило податок за 257 ланів землі. Якщо один лан (близько 20 га) у середньому давав можливість утримувати 12-15 осіб, то населення міста становитиме 3,1-3,8 тис. чол.³³⁴.

П.Сас вказує, що активна міграція населення протягом XVI ст. сприяла швидкому збільшенню заселеності міст. Так, у 1565-1566 рр. кількість платників податків у Луцьку збільшилася на 22 особи (на 6,3 %). Характерно, що всі новоприбулі були ремісниками³³⁵. До кінця XVI ст. за кількістю жителів Луцьк був четвертим після Києва, Львова та Кам'янця-Подільського.

Особливу роль у розвитку міста відігравали навколишні території, які були передмістями в XVI ст. і називалися Хмельник, Вулька, Юриздика та Яровиця. Розвиткові передмість сприяли значні зручності їх сусідства з містом. Якщо міські жителі підлягали Магдебурзькому праву і платили податки на ратушу, мали багато міських повинностей, ремонтували укріплення і мости, то жителі передмість, які підкорялися магнатам, уникали значних міських податків та обов'язків. Торги на Яровиці створювали велику конкуренцію місту, на що неодноразово скаржилися міщани. Тут торги влаштовували двічі в тиждень, як і в Луцьку, але напередодні міських. Незважаючи на деякий антагонізм передмість і міста на острові, що

³³³ Люстрація м.Луцька 1545 р.. Памятники, изданные временною комиссиею для разбора древних актов, высочайше учрежденною при Киевском военном, Подольском и Волынском генерал-губернаторе. т. IV. Отдел второй. К.: Университетская типография, 1859. С. 45-143.

³³⁴ Гром В. Середньовічний Луцьк в історико-краєзнавчих дослідженнях XIX-XX ст.: деякі підсумки і завдання. Літописні міста і середньовічна культура. Матеріали VIII Волинської історико-краєзнавчої конференції. 27-29 листопада 1995 року. Науковий збірник. Луцьк, 1998. с. 29

³³⁵ Сас П.М. Феодальные города Украины в конце XV – 60-х годах XVI в. К.: Б.в., 1989. с. 26

спричинявся приватними інтересами, вони все ж складали багато в чому єдину систему.

У місті було два мости через р. Стир і один через р. Глушець. Останній містився на виїзді з міста, поруч з передмістям Хмельник. Головний міст був довгий, він починався в районі теперішньої площі Братський міст. З міста виходили чотири шляхи: на Володимир-Волинський, Ковель та два на Дубно. В XIV ст. було розпочате будівництво дамби, яка повинна була з'єднати передмістя Яровицю з Красним. Крім цього, передбачалося затопити болота і луки в заплаві р.Стир, щоб зробити місто ще більш неприступним.

Описуючи релігійні пам'ятки міста Луцька литовського періоду, потрібно зазначити, що від найдавніших часів до кінця XVI ст. у ньому переважали пам'ятки культової архітектури православ'я. Незважаючи на те, що в першій половині XV ст. тут з'являється католицька Біскупія, до кінця XVI ст. вплив учення Західної Церкви залишався не дуже помітним. У цей час майже на кожній вулиці міста була одна чи декілька православних церков³³⁶.

Так, у Луцьку і в передмістях цього періоду нараховувалося понад 20 церков та костелів і 4 монастирі, що також мали свої храми. Кількість храмів певною мірою слугує показником щільності заселеності території. Розподіл згадуваних у документах XVI ст. церков між різними урочищами (Луцьком і передмістями) засвідчує різке зменшення кількості населення по мірі віддаленості їх від острова. Якщо на острові був один Домініканський монастир з костелом і 12 православних та католицьких храмів (Іоанна Богослова, Дмитрівська, Миколи, Св. Трійці, Катерини, Якова, Петра, Лазаря, Св. Духа, Покровська, Вірменська, Св. Степана, римо-католицький костел Св. Трійці), на Хмельнику – Пречистенський монастир і 4 церкви (Пресвятої Богородиці, Михайла, Параскеви-П'ятниці, Афанасія), то на Юриздиці – Василівський монастир з церквою Георгія і церква Воскресіння, на Яровиці і Гнідаві – по одній церкві (Вознесіння і Пантелеймона), а на Красному –

³³⁶ Сас П.М. Феодальные города Украины в конце XV – 60-х годах XVI в. К.: Б.в., 1989, с. 8.

Спаський монастир, у Верхньому замку – церква Іоанна Богослова, поблизу моста, ближче до Верхнього замку – церква Святого Петра, далі від неї – Святої Катерини, а неподалік від Стиру локалізувалася мурована Дмитрівська церква з дерев'яною дзвіницею на п'ять дзвонів. В Окольному місті була церква Св. Якова.

У Середмісті знаходилася Покровська церква – єдина пам'ятка періоду середньовіччя, що збереглася до наших днів. Вона була збудована недалеко від Стиру, у західній частині міста на вул. Покровській (пізніше – Берка Йоселевича, тепер – Караїмській). Фундатором цієї церкви, за документами, був Вітовт. Так, Л.Маслов указує на один з актів XVIII ст., який називає її фундатором «святої пам'яті короля Вітовта»³³⁷. В 1583 р. церква вважалася вже старою і вимагала ремонту. До останнього часу висловлювалося припущення, що вона збереглася і донині. Археологічні дослідження, проведені М.Малевською у 1982 р., підтвердили думку про те, що початкова церква була збудована в XIV ст. У XVI ст. церква вже потребувала ремонту, а в XVII ст. на залишках її стін зводиться інша церква, котра повторила розмір першої. У церкві містилася цінна ікона, яка експонується зараз в Державному музеї українського мистецтва у м. Києві під назвою «Волинська Богоматір»³³⁸.

Важливу інформацію про побутове життя досліджуваного періоду несуть результати рятівних розкопок в центральній частині міста Луцьк на пр. Волі, 4а. Про об'єкти та знахідки слов'янського та давньоруського періодів було написано у відповідних розділах, тут зосередимо увагу на дослідженнях господарської споруди №1, що була виявлена за 4 метра на південний-захід від житла №1 на глибині 0,60м від сучасного рівня. Вона має підпрямокутну форму розмірами 2,2х2,4м і орієнтована стінками за сторонами світу. Висота прямовисних земляних стінок 2,1м від рівня виявлення. Долівка споруди рівна, не утрамбована і має нахил до північної стінки. Вздовж південної стінки

³³⁷ Маслов Л. Архітектура старого Луцька. Львів: Наша Батьківщина, 1939, с. 20.

³³⁸ Колосок Б.В., Метельницький Р.Г. Луцьк: архітектурно-історичний нарис. К.: Будівельник, 1990. с. 104.

споруди знаходився дерев'яний прилавок довжиною 1,45м і шириною від 0,2м по середині стінки. У західній стінці споруди простежено дві ніші грушоподібної форми. Перша з них, розмірами 1х0,65м знаходилась за 0,25м від рівня долівки, інша-0,32х0,17м за 0,2м вище від першої. По кутам південної стінки у долівці було вирізано дві стовпові ямки овальної форми розмірами 0,2х0,2м і глибиною 0,11м від рівня долівки.

Заповнення споруди складав сірий гумус з вкрапленням вугликів і глиняної обмазки. Виявлена в об'єкті кераміка за своїм функціональним призначенням ділиться на кухонну і столову. До кухонної відносяться горщики, а до столової – глеки та миски.

Горщики представлені найбільшим числом фрагментів так званої «задимленої кераміки». Це якісні тонкостінні посудини сірого кольору, іноді з внутрішнього боку вкриті поливою. На зламі така кераміка однорідна. Зовні такий посуд часто орнаментований врізними лініями на тулубі горщика та ручці. Частина горщиків мала пласкі в перетині ручки, часто зі слідами вдавлення пальцем у нижній частині. Профілі верхньої частини посудин однотипні. Вінця досить високі, слабо відігнуті назовні або вертикальні.

Столовий посуд представлено фрагментами сіроглиняних глеків. Часто їх вінця були вкриті зеленою поливою, на деяких фрагментах залишки такої поливи простежено на внутрішніх стінках виробів. У споруді виявлено також фрагменти сіро та білоглиняних мисок, частина з яких вкрита прозорою поливою. Частина білоглиняних посудин розписана фарбою, основний мотив розпису – стилізований рослинний орнамент. Однотипний описаному посуд виявлено в районі Подолу міста Києва³³⁹. Крім кераміки в споруді виявлено також уламки скляного посуду, металеві побутові вироби а також гарматне чавунне ядро періоду Визвольної війни. За аналогією кераміки ця споруда відноситься до XVI-XVII ст.

³³⁹ Мовчан І. І., Козловський А. О., Ісвлев М. М. Про археологічні дослідження по вул. І. Франка, 4б, м. Києва в 2004-2005 рр. Археологічні дослідження в Україні 2004-2005 рр. Київ, 2006. С. 288-291.

Отже, в XIV-XVI ст. розвиток міста набуває більш інтенсивного характеру. Основа цього процесу, безперечно, пов'язана з традиціями давньоруського містобудування. Однак поряд з розвитком давньоруських містобудівних принципів при забудові міста вже використовуються містобудівельні норми Литви і Польщі, що пов'язано із входженням Луцька до Великого князівства Литовського у другій половині XIV ст.

4.3. Археологічні пам'ятки маєтностей Луцького замку

У середньовіччя замки зазвичай були центром місцевої адміністрації, звідки здійснювалось управління підданими. В ньому розміщувався уряд великокнязівського намісника – старости, який управляв державними волостями та селами Луцького повіту, а також виконував окремі функції органу місцевої влади по відношенню до усього населення повіту³⁴⁰.

До Луцького замку ще з давніх часів були приписані села, що складали державну власність і матеріально забезпечували владу господаря в даному регіоні. При розгляді даного питання надзвичайної ваги набирають збережені письмові джерела, зокрема взаємодоповнюючі люстрації 1545 і 1552 рр. а також «Ревізія замків» О.Яблуновського. Як відомо, королівські ревізори досить детально описували усі державні маєтності тому такі люстрації та описи досить змістовні та інформативні. Окрім фактично першого документального відображення архітектурного образу замку, відображення його складових частин та сучасного стану тут описані і маєтності, що входили до його домену.

Як зазначають державні ревізори у середині XVI ст. на зміну давня система великокнязівського господарства поступово змінюється і витісняється прогресивнішим фільварковим устроєм через роздачу володінь (у нашому випадку замкових) за вислугу шляхті. Зокрема, якщо в люстрації 1545 р. записано тринадцять замкових сіл³⁴¹, то у 1552 р. таких згадано лише вісім: Гнідава, Голишів, Красне, Кульчин, Підгайці, Радомишль, Свіж та Солтисово³⁴². Вказаними пунктами розпоряджалась безпосередньо замкова (державна) адміністрація і надлишковий продукт їх виробництва використовувався замком для забезпечення економічної життєдіяльності. Таким чином, на думку дослідника історії Луцького замку П.Троневица,

³⁴⁰ Троневиц П.О. Луцький замок. Луцьк: ДІКСОН, 2003, с. 167.

³⁴¹ Пясецький В.Є. Луцьк: історична довідка. Науковий архів ЛДІКЗ № 169.

³⁴² Архив Юго-Западной России (Арх. ЮЗР), Ч. VII, Т. I, К., 1886. с. 177-182

означені населені пункти грали роль феодального володіння замкової адміністрації³⁴³.

Звичайно, щоб забезпечити достатній економічний рівень існування необхідна була певна «багатовекторність» економіки у підпорядкованих замковій адміністрації маєтностях. Проаналізувавши наявні люстрації спробуємо розглянути цю систему.

Ще однією з проблем історії середньовічного Луцька залишається питання існування в місті окремої кафедри, яке слід вирішувати через аналіз збережених до нашого часу документів. Найдавнішим джерелом про існування в Луцьку окремої кафедри є грамота Любарта з переліком різноманітних земельних пожалувань і прав, що збереглася у копії в складі привілею, виданого королем Сигизмундом III луцькій кафедрі в 1629 р.³⁴⁴. Дане джерело важливе не лише з точки зору історії церкви, не менше інформації в ньому є про систему землеволодінь через практику надання маєтностей.

Однак, проведені дослідження показали, що грамота, яка дійшла до нас є фальсифікатом. М.Грушевський, аналізуючи ряд висловів у заключній частині документу доводить, що виникнення цього фальсифікату пов'язано з розгортанням в кінці XVI ст. боротьби уніатської ієрархії проти братств, які діючи за своїми власними статутами та давніми привілеями відмовлялися коритися їх владі³⁴⁵. Без сумніву, сфальшований документ є наслідком гострої міжконфесійної ворожнечі. Однак, перший же дослідник, що писав про грамоту Любарта як про доведений фальсифікат Д.Щербаковський відмічав, що документ по ряду зовнішніх ознак чітко ділиться на дві частини: першу, в якій йдеться про пожалування кафедрі сіл Рожище («...дав село своє Рожище

³⁴³ Любавский М.К. Очерк истории литовско-русского г-ва до Люблинской унии включительно, М., 1915. с. 79.

³⁴⁴ Древнерусские княжеские уставы XI-XV вв.. Изд. подг. Я.Н.Щапов. М., 1976. с. 173-176.

³⁴⁵ Грушевський М.С. Коли сфабрикована грамота Любарта луцької катедри. Записки Наукового товариства ім. Шевченка. Львів, 1906. Т. 70. с. 71-72

святому Іоанну Богослову на віки вічні соборній церкві у Луцьку ...»)³⁴⁶ і Теремно та другу, де окрім жалувань сіл навколо Острога розписується влада єпископа над духовенством і православною паствою. У першій частині пожалування адресоване святому Іоану Богослову а у другій – єпископу Клименту. Д.Щербаковський відмітив також різницю у лінгвістичному оформленні текстів і за його висновками якщо текст першої частини цілком відповідає мові XIV ст. то вислови другої характерні для більш пізнього часу³⁴⁷. На думку Д.Щербаковського ці ознаки атрибутують даний документ як компіляцію – первісна основа за Любарта (початок 20-х рр. XIV ст., можливо 1322 р.) та допис до неї кінця XVI ст.

Після надання грамоти Рожище на понад три століття стає власністю луцької єпископії. В описі Луцького замку 1545 р. згадується «... городня владики Луцького – з маєтку церковного, з Рожищ»³⁴⁸. У 1567 р. польський король Сигизмунд Август надає луцькому єпископові М.Жоравицькому локаційний привілей «в селі церковному Рожищах»³⁴⁹. Населений пункт не раз почергово фігурує в документах то як вже містечко, а то як ще знову село. 13 квітня 1598 р. король видав луцькому владиці Кирилові Терлецькому новий привілей на локацію Рожища, у зв'язку з тим, що містечко було спалене татарами. Повторним привілеєм йому надано Магдебурзьке право, 15 років «волі», дозволено проводити 2 ярмарки, тобто зроблено все, щоб населений пункт став справжнім містом.

Оцінити історичне значення цього пожалування можна звернувшись до опису володінь луцької кафедри 1607 р.. Тут «Рожище» (на час створення документу вже не село, а «место» - невелике містечко з 140 дворами міщан) і

³⁴⁶ Грамоти XIV ст., К., 1974, с. 21.

³⁴⁷ Щербаковский Д.П. Фундушевая запись Любарта луцкой церкви Иоанна Богослова 1322 г. Чтения в историческом обществе Нестора летописца. Киев, 1905. Кн. 18. Вип. 3-4

³⁴⁸ Памятники, изданные временной комиссией для разбора древних актов, Высочайше учрежденного при Киевском, Подольском и Волынском генерал-губернаторе. К. 1859. Т. IV, с. 102.

³⁴⁹ Заець А. Урбанізаційний процес на Волині в XVI-першій половині XVII століття. Львів, 2003, с. 52.

Теремно (41 двір з яких 5 дворів «бояр») різко контрастували у порівнянні з іншими володіннями кафедри не лише своїми розмірами, але і тим, що лиш в цих двох населених пунктах зафіксовано двори – центри управління маєтностями³⁵⁰. Після пожалування Любарта луцька кафедра стала крупним землевласником, що сприяло закріпленню її привілейованого становища в давньоруському суспільстві Волині³⁵¹.

Отже, сама грамота є компіляцією первісного, любартового, документу з наданням луцькій кафедрі сіл Рожище і Теремно та більш пізнішої до нього приписки.

Проведені дослідження укріплення біля с. Городище І Луцького району дають змогу прослідкувати етапи його розвитку від X до XVI ст. Про давньоруський етап функціонування городища було сказано у відповідному розділі, тут мова піде про його реконструкцію у час пізнього середньовіччя.

Другим етапом укріплення городища була масштабна (до 1,0м) підсипка світлою материковою глиною по всій площадці, завдяки чому воно і набуло нинішньої характерної стіжкової форми. Можна припустити, що при цьому було розсунуто частину валоподібного насипу, який на той час утворився над первинним ядром валу, що існував тут з X ст. Попередньо нижню хронологічну межу цих робіт можна визначити за нечисельними знахідками з тіла підсипки. Це фрагменти якісної, тонкостінної кераміки темного кольору (часто зі слідами повторного обпалу) з високими, оформленими лінійним візним орнаментом тонкими вінцями. У майже всіх випадках верх вінця та його внутрішня сторона вкриті зеленою поливою. Така кераміка була виявлена

³⁵⁰ Сборник материалов и статей по истории Юго-Западной России. Киев, 1916. Вып. 2. с. 51-53.

³⁵¹ Флоря Б.Н. Две грамоты князя Любарта (о луцкой епископской кафедре в первой половине XIV в). Древнейшие государства Восточной Европы. 1998 г. Памяти чл.-кор. РАН А.П.Новосельцева. Отв. ред. к. и. н. Т.М.Калинина. М.: «Восточная литература» РАН, 2000. с. 253.

при розкопках заглибленої споруди – «корчми» на околиці с.Шепель Луцького району і може бути добре датована за аналогією XVI ст.³⁵²

Не раніше XVI ст. городище було підсипано, завдяки чому поверхня його набула стіжкової форми з рівною площадкою, поховавши під собою залишки валу та культурний шар давньоруського періоду.

Такий тип укріплення не є унікальним на території Волині. Завдяки масштабним польовим дослідженням та публікації їх результатів С.Панишком відомо п'ять городищ такого типу. Чотири з них розміщуються з зони Волинського Полісся: у м.Камінь-Каширський (літописний Камінь), смт.Турійськ, м.Любомль (літописний Любомль), с.Ветли Любешівського району та одне в околицях с.Коршів Луцького району. Остання пам'ятка завдяки своєму розміщенні, присутності там великого укріпленого посаду та хронологічним рамкам існування видається найбільш спорідненою з нашою і вже не виглядає відірваною від основного масиву таких укріплень Полісся. Щодо соціальної інтерпретації даного укріплення в давньоруський час то враховуючи його розміщення та розміри можна припустити виконання ним функцій опорного центру князівської влади на зразок лицарського ранньофеодального замку країн Західної Європи.

Важливим для розуміння господарства регіону даного періоду є результати розкопок повністю дослідженого комплексу виробничого характеру XIV ст. у селі Жидичин Ківерцівського району. На ньому зупинимся окремо, так як він є унікальним не лише для околиць Луцька а й для всієї історії Волині.

Споруда його мала овальну в плані форму розмірами 3,2х2,4м з висотою вертикальних земляних стінок 0,7м від рівня долівки. Долівка вцілому рівна, не утрамбована, однак в ній трапляються невеликі овальні заглиблення. У ході вибірки темного злистого заповнення в північно-західній частині споруди було оконтурене велике монолітне скупчення, що складалось з обпаленої та

³⁵² Баюк В.Г. Дослідження посаду давньоруського Шеполя. Археологічні дослідження в Україні 2010 року. К., Полтава, 2011, с. 280-285.

сирої глини. Воно мало витягнуту форму, довжина 1,25м, ширина 0,8м та висота 0,7 м (майже на всю глибину означеного котловану). Між скупченням та стінкою проміжок становив 0,1м.

Розбір тіла цього скупчення дав цікаві результати. Тут було знайдено велику кількість шматків шлаку та криці а також цілих та фрагментованих зразків керамічних сопел зі слідами металургійного виробництва, причому чітко зафіксоване їх компактне розташування. У нижній частині скупчення, на підлозі споруди виявлений in-situ цілий горщик середньо витягнутих пропорцій висотою 15,5 см. Діаметр тулуба горщика – 15,5 см., вінчика – 14, 5 см. Вінчик із внутрішнього боку має добре виражене заглиблення під покривку, він якісний, тонкостінний, орнаментований врізними паралельними лініями. Даний горщик як і весь за ним комплекс можна датувати XIV ст.³⁵³

Загалом тут виявлено та реставровано чотири цілих та 27 фрагмента сопел і всі вони мають сліди використання³⁵⁴. За кількістю знайдених екземплярів в одній добре датованій споруді ця колекція є унікальною. Середня товщина сопел та їх фрагментів становить приблизно 4,4см. Така типовість розмірів із закритого комплексу може свідчити про використання певної міри в ході виготовлення сопел. Найбільш вірогідною такою мірою є вершок, що відповідав якраз 4,4см і, як свідчить історична метрологія з'явився на Русі наприкінці XV ст. Однак, припущене застосування цієї міри довжини для виготовлення такої високотехнологічної на свій час продукції як сопла, дає підставу опустити хронологічну межу появи вершка до кінця давньоруського періоду³⁵⁵.

Ознак, які б вказували на належність вказаного об'єкту безпосередньо до горна наразі мало, так як чітко не було виявлено самого горна однак те, що

³⁵³ Баюк В.Г. Нові матеріали досліджень передмість княжого Лучеська. Одіссос. Актуальні проблеми історії, археології та етнології. Вип. II. Одеса, 2010. с. 38-39.

³⁵⁴ Баюк В.Г. Звіт про проведені рятівні археологічні дослідження на території подвір'я Свято-Миколаївського монастиря у с. Жидичин Ківерцівського району Волинської області 2012 року. Науковий архів ІА НАН України.

³⁵⁵ Златогорський О.Є., Панишко С.Д. Сопла з Жидичина. Археологія, 2010, №2.

дана споруда пов'язана з варкою металу є незаперечним. Концентрація сопел в одному об'єкті у Жидичині засвідчує, що сопла, як цінний і мобільний елемент металургійного виробництва, могли акуратно виймати з горнів і на зимовий період акуратно переміщати на місце постійного проживання майстра. Це міркування може коригувати усталене в історіографії твердження про те, що сопло розбивали при виїмці його з тіла горна.

Кількість зосереджених в одному місті (в одних руках) сопел вказує, що їх власник широко займався виробництвом і був пов'язаний як з городищем Жидичин так і з Свято-Миколаївським монастирем³⁵⁶. Про існування залізоробної справи при монастирях у XIII- XIV ст. є ряд свідчень, зокрема відкриття виробничого комплексу того часу на території колишнього митрополичого саду Києво-Печерської лаври³⁵⁷, дослідження металургійних горнів на митрополичому хуторі Кренище поблизу Києва³⁵⁸, а також ознак кузні біля столичного Михайлівського монастиря³⁵⁹. Не був осторонь загального розвитку і Жидичинський монастир на Волині сформувавши такий осередок можливо для власних потреб а можливо і на ринок. Вірогіднішим видається другий варіант, адже XIV ст. для Луцька це час побудови Любартом мурованого цегляного замку, який потребував значної кількості заліза для різних цілей. Участь церковної ієрархії того часу у зведенні замку не викликає сумніву, там мешкав єпископ, розміщувалась єпископська церква Іоанна Богослова і одна зі зведених пізніше, вже за Вітовта, башт мала назву Владичої³⁶⁰, а отже і постачання з жидичинських рудень заліза до замку

³⁵⁶ Баяк В.Г. Нові матеріали досліджень передмість княжого Лучеська. Одіссос. Актуальні проблеми історії, археології та етнології. Вип. II, Одеса, 2010. с. 84.

³⁵⁷ Гончар В.М. Археологічні дослідження колишнього митрополичого саду Києво-Печерської лаври у 1987-1988 рр.. Стародавній Київ. Археологічні дослідження 1984-1988 рр. К., 1993, с. 178-180.

³⁵⁸ Бідзіля В.І., Паньков С.В. Залізодобувне виробництво на території України та Угорщини на рубежі I-II тис. н. е.. Археологія. 2000. № 3, с. 106-109.

³⁵⁹ Толочко П.П., Вознесенская Г.А. Кузнечное ремесло. Новое в археологии Киева. К., 1981, с. 267-268.

³⁶⁰ Троневиц П.О. Луцький замок. Луцьк: ДІКСОН, 2003, с. 41-42.

повністю закономірна і частково підтверджена результатами археологічних досліджень.

Незвичайність виявленої колекції, перш за все за кількістю сопел, напевно відображає період підвищеної виробничої активності мікрорегіону у XIV ст. Будівництво князем Любартом Луцького замку (розміщеного за 8 км від місця знахідки колекції, а до того ж зв'язаного з цією місцевістю прямим водним шляхом по Стиру – В.Б.), що став символом величі Волині литовського періоду, хронологічно збігається з часом формування колекції. Будівельні роботи на такій споруді потребували значної кількості заліза як для будівельних, так і для допоміжних робіт.

Питання розвитку регіону не буде повним без висвітлення важливого фактору життя суспільства – системи шляхів, митниць та заїжджих пунктів (корчма). Гостинці та шляхи споконвіку були найдавнішими та головними магістралями сухопутних комунікацій, які з'єднували міста, містечка і села та визначались фізико-географічними особливостями кожної місцевості. Зокрема, вони, і луцький мікрорегіон у цьому не виняток, помітно тяжіли до річкових вододілів між басейнами досліджуваних річок. Старожитня назва гостинець (тобто звикла, усталена дорога) шлях, на якому були розташовані митниці, походить від назви прибулих купців – гостей, вихідців з іноземних земель. Шлях цих гостинців та шляхів можна реконструювати за даними археології на підставі знахідок скарбів. Завдяки консервативності у шляховій системі середньовічні тракти часто повторюють давні дороги. Гостинці та шляхи умовно ділились на «великі», «вільні», «добровільні» та інші.

З огляду на географічне розташування однією з ланок шляхового сполучення і як наслідок торгівельних зав'язків відіграла територія Волині. Через Володимир, Луцьк, Дорогобуж, Корець, Воздвиженськ і Білгород проходила важлива міжнародна магістраль, що в Києві з'єднувалася з водними шляхами по Дніпру та сухопутними в країни Азії. В свою чергу від Володимира він прямував на захід – до Кракова а звідти до Праги і Регенсбурга. До початку хрестових походів, що призвели до порушення цієї

уставленої системи цей шлях був однією з найважливіших зв'язуючи ланок сходу та заходу. Відхід від усталеної дороги вважався злочином тому описана вище система шляхів у давньоруський час найпевніше часто повторювалась в пізньому середньовіччі.

Підтвердженням цієї ситуації може служити досліджена корчма (частина постійного двору) на околиці с. Шепель Луцького району. Хоча городище Шеполь на час функціонування споруди (друга половина XVII ст.) уже припинило своє існування давній шлях Луцьк-Торчин-Володимир-Волинський продовжував проходити повз нього. Оскільки це перша подібна археологічно досліджена споруда такого типу на Волині і вона безсумнівно будувалась з врахуванням традицій попередніх століть є актуальним подати повний аналіз споруди з подальшою атрибуцією.

Це велика (дослідженими розмірами в межах розкопу 8x4,7м) землянка, розділена вузьким коридором на дві камери. Перша має підпрямокутну форму розмірами 4,5x2,0м з рівними стінками, глибиною 1,3м від рівня виявлення та значною кількістю глибоких стовпових ям у підлозі. Друга майже квадратна у плані має розміри 4,7x4,1м і містить в дальньому (південному) куті розвал крупної печі. Піч збереглась у вигляді завалу з значною кількістю знахідок цегли, кахель та кераміки. Судячи по формі топочної камери та характері знахідок цю піч можна інтерпретувати як опалювальну. Піч іншої конструкції було досліджено в ніші західного кута цієї камери, судячи з наявності кількох пропалених черенів звичайної форми її використовували для приготування їжі. Необхідно зауважити, що пропалений на значну глибину черинь вказує на досить тривале та активне використання цього елемента печі. Ці окремі камери були розділені вузьким коридором розмірами 1,9x1,9м та глибиною 1,0м від рівня виявлення. Заслуговує на увагу система розміщення стовпових ям, що чітко групуються по підлозі споруди в одному випадку та чітко простягаються по обох приміщеннях і коридору утворюючи чітку планувальну схему в іншому. Підлога рівна, глиняна, середньо утрамбована; стіни вертикальні, витворені в світло-жовтому материковому суглинку.

Матеріал з об'єкту надзвичайно багатий. В основному це побутова кераміка: фрагменти горщиків, глеків, мисок, ніжок сковорідок та кухлів пізньосередньовічного часу. Тісто хорошої якості, їх поверхня багато орнаментована.

Щодо горщиків то серед них можна виділити два основні типи. До першого, більш частого, відносяться тонкостінні посудини з високим тонким і ледь відігнутих назовні вінцем. Вони часто розписані фарбою та вкриті поливою, зустрічається також штампований орнамент. До другого відносяться менша частина фрагментів горщиків з маленьким, розтягнутим і плавно заокругленим вінцем, з внутрішнього боку оформленим заглибленням. На таких зразках виразні сліди повторного обпалу. Виходячи з цього всі горщики можна досить чітко поділити на столові та кухонні.

У виявлених зразків мисок вінця мали вигляд сильно розтягнутого тонкого валика, зрідка додатково оформленого заціпами. Орнаментація мисок багата, врізна хвиляста або штампована. В деяких випадках вони розписані фарбою, основний мотив – геометричний орнамент. Сильно розтягнуте вінце також і у виявлених фрагментів макітри, якісної, сірого кольору із штампованим орнаментом. Ручки та конусоподібні ніжки від сковорідок, виявлені в заповненні, є типовими для посуду такого типу.

Виявлена у заповненні споруди також велика колекція кахель. Це лицьові коврові, кутові та карнизні зразки, як вкриті поливою так і без неї. Загалом кахлі зустрічаються у 17 варіантах, знайдено як крупні фрагменти так і цілі екземпляри а також наверхня (коронки) печі двох типів.

Різноманітні також скляні вироби. Це верхні частини широко та вузькогорлих пляшок, нижні та придонні частини фужерів і келихів, уламки віконниць. Привертають увагу знахідки тонкостінних чарок, прикрашених тонким орнаментом по гарячому склу. Такі чарки навряд чи були б у вжитку в простого тогочасного селянина, нехай навіть і не бідного.

Індивідуальні знахідки представляють різноманіття тогочасного побуту. З металевих виробів це ножі, підківки до взуття, пряжки, кресала з кременем,

побутові та спеціальні цвяхи, різноманітні накладки до одягу, кільця, гачок та тягарці до сіток для риболовлі. З військовою справою можна пов'язати знайдені тут козацькі кулі з «хвостиком» від кулелійки та гудзик від мундира, а також один з ножів із закрученою спіраллю ручкою. Повсякденними також були люльки - «носогрійки» та точильні бруски, знайдені у заповненні у великій кількості. Так детально зупиняємося на переліку знайдених в споруді речей не дарма, оскільки цей поки що єдиний добре датований закритий комплекс з великою кількістю речей зможе слугувати згодом чітким аргументом датування подібних знахідок на усій території Волині.

Чітким датуючим матеріалом споруди є монети. Загалом тут виявлено 35 мідних монет дрібного номіналу – «боратинок» (хронологічні рамки 1658-1667 рр.), білоновий литовський солід 1616 р., по два срібних соліди Густава Адольфа та Христини Шведської, празький гріш Карла Люксембургського (1370-ті – поч. 1380-х рр.). Остання монета цікава тим, що вона має наскрізний отвір для підвіщування, розташований у верхній частині аверсного поля. Наймовірнішим є те, що втративши платіжну можливість цю досить ранню монету використовували як прикрасу. Враховуючи ці матеріали споруда може бути досить чітко датована другою половиною XVII ст.

Аналізуючи незвично великі для житлової споруди розміри об'єкту, його багате як для житла заповнення та складне планування, попередньо викопну землянку можна інтерпретувати як корчму (шинок) чи частину комплексу постійного двору. Побіжним доказом такої теорії може слугувати і розміщення цього об'єкту в зоні давнього шляху з Луцька до Володимира, двох найбільших на той час міст регіону. З цього приводу вагоме значення має дослідження краєзнавця, засновника і багаторічного директора Народного музею у Торчині Г.Гуртового. «У 1541 р. Шепель належав князю Луцькому Леву Свидригайлу. У ході боротьби за литовський великокнязівський стіл він передав цю власність Бернатові Ольгердовичу. Торгові шляхи і тепер не минали Шепеля. Торгове мито тут «по грошу» брали. Була тут «усталена здавна митниця».

Через три десятиліття, в 1570 р. Шепель перебуває у заставі. Його віддавав власник пан Остафій Орнослав Хрісові Сідлецькому. Тоді тут було оподатковано 34 волоки, 26 городників, 1 корчма, 7 млинових кіл, 2 виноробних котли»³⁶¹.

На превеликий жаль даний дослідник не приводить посилань на джерела, бо загальновідомо, що Лев Свиригайло Ольгердович почив у Бозі 1452 р. і у вказаний час не міг мати якісь маєтності. Найпевніше тут іде мова про 1441 р. так як князь Свидригайло володів Волинню починаючи з 1438 р. до самої смерті.

Як бачимо споруда розкопаного типу згадується в люстрації Шепеля і цілком можливо, що вони існували тут і надалі, втрапивши 2010 р. в зону досліджень. Щодо деякої різниці в хронології, то корчма цілком імовірно могла існувати і в цей час, просто не потрапивши з якихось причин в люстраційні списки.

Важливим елементом дослідження є також спроба графічної реконструкції даної споруди на основі наукових археологічних даних дослідження. Колекція виявлених у споруді знахідок досить аргументовано наводить на думку, що дана споруда відносилась своєю суспільною суттю до корчми чи частини постійного двору при цій дорозі а тому її графічна реконструкція може дещо привідкрити нам її образ.

Реконструюючи зовнішній вигляд споруди (корчми) виявленої на околицях с. Шепель ми можемо звернутися до етнографічних матеріалів козацького часу Волині, а також матеріалів скансенів, де репрезентовані корчми більш пізнього часу, також і з сусідніх територій.

Архітектура корчми в більшості випадків не дуже відрізнялася від архітектури звичайної житлової споруди. Вона часто мала дво- чи три камерне приміщення. Корчми поділялися на два типи: не заїжджі та з наїздом (постоялий двір). Брак інформації стосовно визначення планування знайденої

³⁶¹ Гуртовий Г. О. Шеполь – град землі Волинської. Минуле і сучасне Волині. Літописні міста і середньовічна культура. Луцьк: Волин. обл. друкарня, 1998. с. 60.

споруди не дозволяє з впевненістю віднести її до того чи іншого типу. Проте, близьке розташування корчми до дороги, якраз може свідчити про функціонування її в комплексі постійного двору.

Конструкція виявленої споруди, судячи з плану, була зрубною, що було найбільш характерним для даного регіону. Додатковим аргументом на користь зрубною конструкції є знайдені залишки дерева (колода). Стовпові ямки розташовані перед входом, ймовірно, фіксують стовпи, які тримали піддашшя, або невеликий ганок. Вхідна частина споруди (двері) була також укріплена стовпами, про що свідчать стовпові ямки.

Часто посеред корчми стояла ще одна піч в доповнення до печі кухонної. Обидві печі робилися із димарями, що дещо змінювало зовнішній вигляд корчми від хати. В нашому випадку, знайдені кахлі, та їх чисельні фрагменти, свідчать про наявність саме опалювальної печі, обкладеної і декорованої кахлями. А в сусідньому приміщенні розташовувалася кухонна піч, яка, судячи з інтенсивного обпалу тривалий час використовувалася.

Велика за площею багатокамерна споруда потребувала значного освітлення. Виявлені в заповненні споруди фрагменти скла, можливо були віконницями³⁶².

Запропонована реконструкція корчми виявленої в с. Шепель є гіпотетичною. Але, слід зазначити, що зафіксовані особливості планування (залишки печей, кахлі, стовпові ямки, колода), і матеріал зі споруди (знахідки ножів, люльок, монет, гудзика, фрагменти посуду, в т.ч. полив'яного столового, пляшок, фужерів і келихів), дають підстави для атрибуції споруди, саме як корчми, яка мала зрубну конструкцію, мала, принаймні, дві печі (для приготування їжі та обігріву), виносний фасад, вікна.

Щодо митниць (пунктів збору мит та інших подібних зборів та платежів – В.Б) то широка їх сітка засвідчена рядом документів, у першу чергу судових матеріалів та скарг. До недавнього часу такі митниці не були простежені

³⁶² Архив Юго-Западной России (Арх. ЮЗР), Ч. VII, Т. I, К., 1886. С. 282

археологічно. Деяку інформацію про розміри та планування таких споруд маємо з розкопок 2011 р. в с. Крупа, поруч з давнім дубенським трактом, де була розкопана споруда з явними ознаками розміщення в ній приміщення митного пункту (Див. додатки I.1. – I.10.).

Дослідження велись за 200 м на південний захід від шосейного мосту через р. Конопельку, в урочищі Бірки. Пам'ятка тут була виявлена, обстежена і введена до наукового обігу В.Коноплею та В.Івановським³⁶³, розкопки були проведені у зв'язку з майбутньою приватною забудовою. На площі суцільного розкопу 84 м² тут зібрано цікаву колекцію рухомого матеріалу та досліджено залишки цікавої за плануванням і знахідками споруди. Оскільки знахідка багато в чому датує і визначає соціальний статус розкопаної споруди тут необхідно коротко зупинитись на її характеристиці.

Розкопану споруду вдалося локалізувати по контурах середньо витоптаной долівки жовто-цеглистого кольору, що виділялась на фоні світло жовтого материкового піску. Досліджений контур має підпрямокутну форму, більш видовжену по лінії захід – схід, розмірами 6,6х5,6 м. Долівка добре утрамбована лише в центральній частині, ближче до стінок вона стає слабшою, що досить утруднило точний пошук краю.

У східній частині споруди було досліджено потужний завал глиняної обмазки з фрагментами цегли, який можна інтерпретувати як залишки сильно зруйнованого опалювального пристрою про що свідчить потужний черінь та підковоподібна форма розміщення збережених цеглин. Збережено тут задню (східну) стінку з трьох цілих цеглин, дещо гірше північну стінку та зовсім слабо південну. Устя її були повернуті на захід, всередину споруди, черінь добре випалений, однак сильно зруйнований.

Ще одне подібне скупчення розміщувалось за 2 м на захід від першого, тут над завалом з обмазки збереглись кілька, виставлених по лінії схід-захід цеглин. Заслуговує на увагу і значний (до 0,3 м) прошарок темного ґрунту з

³⁶³ Антонович В.Б. Археологическая карта Волынской губернии. Тр. XI АС в Киеве. Т. 1. М., 1901. С. 38

попелом і вугликами, що знаходився під скупченням. Долівка вцілому рівна, однак в деяких частинах зруйнована. На долівці значний (до 0,05 м) шар попелу. Зауважимо також видиму руйнацію даної споруди вже після припинення її функціонування, ознаки чого вбачались у деяких ознаках пошкодження долівки дещо пізнішими перекопами. Тут немає нічого дивного адже український селянин для здобуття будівельного матеріалу (у даному випадку не широко поширеної в сільській місцевості XVI-XVII ст. цегли) не гребував би «розкопками» місця її скупчення.

Керамічний комплекс зі споруди складається із чисельних фрагментів виключно гончарних виробів, за функціональним призначенням цей посуд можна розділити на фрагменти горщиків, покришок, гончарних посудин типу мисочок і кухликів. Весь такий посуд можна продатувати часом XV-XVI ст. До цього ж часу відносяться знайдені тут індивідуальні знахідки з чорного металу, зокрема цілі та половинчасті зразки підков, цвяхів, фрагменти вудил, стремена та ості (гарпуна) для риболовлі.

Значну категорію знахідок склали монети. У заповненні споруди їх виявлено загалом десять екземплярів, які будуть проаналізовані в хронологічній послідовності карбування. Найстарішими є тут 2 екземпляри коронних динаріїв з білону та міді Казимира Ягелона, карбовані в 2 пол. XV ст. До кінця XV ст. відноситься срібний півгрош коронний Яна Ольбрахта. Три знайдені тут срібних литовських динарія Олександра Ягелона датуються XV-XVI ст. До періоду Сигізмунда II Августа тут належать загалом чотири монети. Це срібний динарій 1559 р., срібний дводинарій 1566-1570 рр., а також мідні (фальшиві) дводинарії що датуються 1570 р. Як бачимо картина часу карбувань монет тут досить послідовна і загалом їх колекція датується від 2 пол. XV ст. до 1570 р. (за наймолодшою монетою).

Останньою знахідкою, що була виявлена на долівці споруди під шаром попелу була торгова плomba – медальйон. Виріб круглої форми, 4,1 см в діаметрі, в нижній частині три наскрізні отвори для додаткового кріплення на одязі, у верхній частині міститься вушко для підвішування. На аверсі

зображений англійський герб та напис латиною по колу: „Honi soit qui mal u pense », що перекладається як «Ганьба тому, хто погано про це подумає».

Подібна до даного медальйону знахідка була виявлена при дослідженні Флорівського монастиря в Києві і була інтерпретована як торгова плomba другої половини XVI ст.³⁶⁴ Проте вона була двосторонньою та містила у верхній частині вушко для кріплення до товару. Виходячи з наведеного опису бачимо, що знахідка – половина двосторонньої пломби, де іншу (реверсну) площину втрачено. Після привозу товару (сукна з Англії чи Фландрії) плomba було знято, розділено, модифіковано вушко і аверс бувшої пломби використовувався як прикраса, на зразок нинішніх медальйонів³⁶⁵. У цьому випадку наша назва «Торгова плomba – медальйон» є цілком правочинною, так як відбиває усі аспекти даного виробу.

В лабораторії ІА НАН України для отримання більш повної інформації було проведено спектральний аналіз речі. Встановлено, що свинець має домішки, в тому числі і золото, однак, покриття золотом могло відбутися вже під час повторного використання виробу не як товарної пломби а прикраси.

Таким чином верхньою межею датування даного медальйону-пломби є середина-кінець XVI ст. Нижньою ж межею є 1603 р., коли на гербі Великобританії з'являються геральдичні символи Ірландії і Шотландії а старий герб відповідно використовуватись перестав. Знахідка є хорошим аргументом і новим джерелом у питанні міжнародної торгівлі даного часу.

Таким чином, проаналізувавши комплекс знахідок можна зробити висновок і про час існування даної споруди. Це період з 2 половини-кінця XV ст. (за найстаршими монетами) до 1603 р. (час припинення виробництва торгових пломб з даними символами). Руйнація її відбулась в період з 1570 р. (наймолодша монета) до 1603 р. Щодо причин останнього то це окрім

³⁶⁴ Баюк В.Г. Торгова плomba-медальйон з околиць Луцька. Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. Збірник наукових праць. Випуск 21. Частина I. Упор. О.М.Титова. К, 2012, 339 с.

³⁶⁵ Баюк В.Г. Звіт про проведені рятівні археологічні дослідження на території Підгайцівської сільської Ради Луцького району Волинської області 2011 року (с.Крупа, с.Підгайці). Науковий архів Інституту археології НАН України.

звичайного побутового чинники (пожежі) могло бути результатом татарських набігів 1577-1578 рр. або ж місцевих протистоянь 1575-1579 рр. Щодо її суспільної функції, то враховуючи топографічне розміщення, знахідки монет, тубуса та пломби – медальйону вірогідним є її належність до торгових справ, вірогідно як митного пункту при дорозі Луцьк – Дубно. Важливим елементом дослідження буде спроба графічної реконструкції даної споруди (на прикладі аналогічної реконструкції об'єкту з с. Шепель), роботи над нею тривають.

Отже, вищевикладене вказує, що у XIV-XVI ст. регіон Лучеська розвивався як потужний середньовічний центр. Безперечно, провідну роль у цьому процесі грав розвиток міської системи. Потужні укріплення замку, що пізніше втратили свої оборонні властивості відігравали роль осередку управління навколишньою територією.

ВИСНОВКИ

Апробована у дисертації дослідницька методологія дозволила осмислити об'єкт дослідження, повністю розкрити задекларовану наукову проблему, сформулювати та аргументувати висновки. Визначені принципи та методи дослідження зумовили його структуру та логіку викладу.

Дисертація опирається на широку та різнопланову історіографічну та джерельну бази, критичне осмислення яких сприяло досягненню мети поставленої дисертантом – вивчити особливості та основні етапи археологічних досліджень, що проводилися у Луцьку та на його околицях, оцінити їх результати та простежити вплив цих результатів на формування нової археологічної мапи міста. Широта історіографічної бази дисертації, також, засвідчує, що тема не втрачає своєї актуальності впродовж останніх десятиліть, і є важливою та запитаною серед наукового загалу, що гарантує її практичну значимість та важливість.

Джерельна база дисертаційного дослідження є, також, доволі широкою та інформаційно насиченою. Її різноманітність дозволила підкріпити аналітичні висновки щодо особливостей становлення та розвитку археологічних досліджень Луцька та його околиць, комплексно та об'єктивно вивчити задекларовану наукову проблему. Аналіз джерельної та історіографічної бази свідчить, що по-перше, на сьогоднішній день накопичено достатню кількість різного дослідницького матеріалу (звіти за результатами археологічних досліджень, наукові та краєзнавчі дослідження, монографії) з даної проблеми на основі чого можна реконструювати особливості та умови становлення та розвитку археологічних досліджень Луцька та його околиць; по-друге, систематизація та аналіз джерельної бази дозволяє виділити становлення та еволюцію археологічних досліджень Луцька, як окрему дослідницьку проблему. Детальна розробка представленої наукової проблеми вимагала від дослідника аналітичного дослідження усіх виявлених джерел на основі їх аналізу та систематизації.

Стан теоретико-методологічного опрацювання задекларованої у дисертації наукової проблеми є недостатнім, а тому, представлена наукова праця, заповнює прогалину у дослідженні такої важливої проблеми вітчизняної історії, як становлення та еволюція археологічних досліджень Луцька та його околиць. Обрана концептуальна модель дослідження та застосований автором методологічний інструментарій, а також узагальнена історіографічна база та джерельний матеріал дозволили досягти задекларованої мети дослідження та повністю вирішити поставлені завдання. До наукового обігу залучено цілу низку нових джерел, зокрема археологічні та картографічні, здійснено кореляцію типології та хронології у археологічних дослідженнях Луцька та його околиць.

І хоча, ще із періоду середньовіччя на Волині знаходять старожитності, більш системне їх вивчення започатковується аж із другої половини ХІХ ст., часу коли Луцьк входив до складу Російської імперії. Із переходом міста у підпорядкування Другій Речі Посполитій, вивчення археологічних пам'яток та їх збереження набуває більш ґрунтовного та наукового підходу. Саме у цей період відбуваються ґрунтовні археологічні дослідження, створюються спеціальні гуртки та товариства, які опікувалися збереженням та систематизацією археологічних пам'яток, з'являються нові дослідники і публікуються перші праці щодо результатів археологічних розвідок.

Розглядаючи радянський етап в історії археологічних досліджень замку можна констатувати, що хоча активні дослідження тут розпочинаються наприкінці 60-х років ХХ ст. вони були досить змістовними та інформативними. Розкопано показові архітектурні об'єкти, досліджено первісний рельєф та оборонні споруди замку, музеєфіковано соборну церкву Іоанна Богослова, встановлено стратиграфію культурних нашарувань як території замкового пагорба так і історичного середмістя. Історико-містобудівна схема Верхній замок – Окольний замок – Місто – Околиця була чітко окреслена на основі наукових археологічних досліджень.

У радянський період археологічні дослідження набувають особливо масштабних розмірів, змінюються наукові підходи та методи досліджень, що значною мірою проводилися радянськими (не українськими) інституціями. У добу Незалежності України, археологічні дослідження Луцька та околиць набувають державницького та комплексного підходу. Саме на цьому етапі здійснено найважливіші та різнобічні археологічні дослідження.

Матеріали археологічних досліджень історичної частини Луцька останнього десятиліття неодмінно потрапляють саме до наукових фондів Державного історико-культурного заповідника у місті Луцьку, де вони зберігаються, опрацьовуються, а у випадку унікальності знахідки експонуються у складі постійно діючих виставок у Замку та підземеллях Кафедрального Собору, тобто проходять увесь класичний шлях рухомого археологічного артефакту – від виявлення до каталогізації та експонування.

Аналіз здійснених археологічних досліджень найближчої до міста поселенської округи: опорних городищ та відкритих селищ, які були невід'ємними складовими частинами Луцької поселенської агломерації дозволяє зробити висновок, що скупчення значної кількості археологічних об'єктів говорить не лише про багат шаровість, а й щільність заселення території від римського часу до XVII ст. включно.

Період з X до середини XII ст. є окремим етапом розвитку сільськогосподарської округи Луцька, в цей час поселенські структури чітко розмежовуються басейнами малих річок і йдуть по своїх, поки що окремих шляхах розвитку, маючи свої, мікрорегіональні особливості. Здійснений аналіз археологічного матеріалу околиць Луцька засвідчує нерозривний зв'язок із міським феодальним центром.

Відсутність глибинної і розширеної інформації про археологічні пам'ятки, їх важливість та значення для вирішення ряду питань з еволюції поселенської структури в регіоні спонукає до проведення нових археологічних досліджень.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Abramowicz A. Historia archeologii polskiej: XIX i XX wiek. Instytut Historii Kultury Materialnej PAN. Warszawa; Łódź, 1991. 206 c.
2. Blombergowa M.-M. Badania archeologiczne Polaków na terytorium imperium Rosyjskiego w XIX i początku XX wieku. Łódzkie Towarzystwo Naukowe. Łódź: LTN, 1993. 126 s.
3. Brykowski R. Polska ochrona zabytków na Wołyniu. 1906-1939 i 1993-2006. Niepodległość i Pamięć. 2008. Nr 27. S. 443-494.
4. Chudzik D. Łuck, Dziedzieniec. Sobór św. Jana Ewangelisty. Chudzik D. Chrześcijańska Architektura sakralna Rusi Halickiej i Wołyńskiej (do końca panowania Daniela Romanowicza). Rzeszów, 2014.
5. Cynkałowski A. Materiały do pradziejów Wołynia i Polesia Wołyńskiego. pod red. J. Kostrzewskiego. Warszawa: Polskie Towarzystwo Archeologiczne, 1961. 265 s., XXXI tab.
6. Fitze J. Nowe wykopaliska. Wołyn \\ ZOW. 1937. T.11.
7. Fitze J. Cenne odkrycia na zamku Lubarta w Łucku. Ziemia Wołyńska. 1939. R.2. № 6-7. S.103.
8. Fitze J. Odkrycie ziemianek starszej ceramiki wstęgowej w Lucku. Sprawozdania z Czynności i Posiedzeń Polskiej Akademii Umiejętności. 1937. T. XLII. № 8. S. 231-232.
9. Fitze J. Wczesnohistoryczne kurgany w Poddębcach pod Lucw pow. luckim. Jan Fitze. Z Wołynia 1936-1939: W setną rocznicę urodzin. Biały Dunajec; Ostróg: „Wołania z Wołynia”, 2009. S. 142-153.
10. Fitze J. Wczesnohistoryczne kurgany w Poddębcach pod Lucw pow. luckim. Wiadomości archeologiczne. 1939. T. 16. S. 357-363.
11. Jakimowicz R. Zabytki przedhistoryczne z obszaru Rzeczypospolitej Polskiej w zbiorach rosyjskich. Wiadomości Archeologiczne. Warszawa, 1924. T. IX. S. 113-119.

12. Joannis Dlugossii Senioris Canonici Cracoviensis Opera omnia = Jana Długosza kanonika krakowskiego dzieła wszystkie. T. 3, *Dziejów Polski ksiąg dwanaście*. T. 2. cura Alexandri Przezdziecki ed.; [t. 2] przekł. Karola Mecherzyńskiego. Kraków: [s.n.], 1868. [8], 530, XXIII s.
13. Joannis Dlugossii Senioris Canonici Cracoviensis Opera omnia = Jana Długosza kanonika krakowskiego dzieła wszystkie. T. 4, *Dziejów Polski ksiąg dwanaście*. T. 3. cura Alexandri Przezdziecki ed.; [t. 3] przekł. Karola Mecherzyńskiego. Kraków: [s.n.], 1869. [8], 558, XXIII s.
14. Joannis Dlugossii Senioris Canonici Cracoviensis Opera omnia = Jana Długosza kanonika krakowskiego dzieła wszystkie. T. 5, *Dziejów Polski ksiąg dwanaście*. T. 4. cura Alexandri Przezdziecki ed.; [t. 4] przekł. Karola Mecherzyńskiego. Kraków: [s.n.], 1869. [8], 678, XXIII s.
15. Joannis Dlugossii Senioris Canonici Cracoviensis Opera omnia = Jana Długosza kanonika krakowskiego dzieła wszystkie. T. 2, *Dziejów Polski ksiąg dwanaście*. T. 1. cura Alexandri Przezdziecki ed.; [t. 1] przekł. Karola Mecherzyńskiego. Kraków: [s.n.], 1867. [10], XI, [1], 519, [1], XXV s.
16. Katalog broni w Muzeum imienia Lubomirskich. Lwow, 1878, s 71.
17. Krajewska M. Józef Ignacy Kraszewski na Wołyniu. Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині. 2017. Вип. 11. С. 394-398.
18. Kraszewski J. I. *Wspomnienia Wołynia, Polesia i Litwy*. przygot. do dr. i wstępem poprzedził Stanisław Burkot. Wyd. 2. Warszawa: Ludowa Spółdzielnia Wydawnicza, 1985. 382, [2] s.
19. Kraszewski J. I. *Wspomnienia Wołynia, Polesia i Litwy*. Warszawa: Graf_ika Usługi Wydawnicze Iwona Knechta, 2017, 160 s.
20. Kuśnierz J. Historia i stan badań latopisowych grodów Czerwień i Wołyń oraz ich okolic. *Zamojsko-Wołyński Zeszyty Muzealne*. 2003. Nr 1. S. 6-22.

21. Niciej S. S. Kresowa Atlantyda: historia i mitologia miast kresowych. T. 8: Łuck, Kiwerce, Przebraże, Kołki, Hołoby, Trochenbrod-Zofijówka, Wygadanka. Opole: Wydawnictwo MS, 2016.
22. Niemcewicz J. U. Juliana Ursyna Niemcewicza Podróże historyczne po ziemiach polskich od 1811 do 1828 roku. Warszawa: Bachnia: Grafika Usług Wydawnicze Iwona Knechta, przy współpracy Gopher u r. po. Andrzej Famielec, 2020. 346 s.
23. Niemcewicz J. U. Juliana Ursyna Niemcewicza Podróże historyczne po ziemiach polskich od 1811 do 1828 roku. Wyd. 2. Petersburg: nakł. i dr. B. M. Wolffa, 1859. 456 s.
24. Niemcewicz J. U. Juliana Ursyna Niemcewicza podróże historyczne po ziemiach polskich między rokiem 1811 a 1828 odbyte. Paryż: W Księgarni A. Francka; Petersburg: W Księgarni B. M. Wolffa, 1858. XI, 528 s.
25. Niemcewicz J.U. Podroze historyczne po ziemiach Polskich miedzy rokiem 1811 a 1828 odbyte. Pariz-Petersburg, 1858. S.208-209
26. Rewski Z. Nieznane źródło do dziejów Łucka. Znic. Łuck, 1936. N11. S.144-149
27. Rozporządzenie Prezydenta Rzeczypospolitej z dnia 6 marca 1928 r. O opiece nad zabytkami (1928). Dziennik Ustaw, 1928. № 29. R. 265. S. 537-542.
28. Rubica-Kabacińska E. Stan badań archeologicznych nad zabytkami wczesnośredniowiecznej architektury monumentalnej Małopolski, Rusi Halickiej i Wołynia. Materiały Archeologiczne. 1996. T. 29. S. 63-110.
29. Sawicki L. Z paleografji i przedhistorji Wojewodstwa Wołyńskiego. *Ziemia*. Warszawa, 1932. Nr 4-5. S. 133-137.
30. Sprawa odbudowy zamku w Łucku. *Ziemia Wołyńska*. 1939. R. 2. Nr 2. S. 32.
31. Stecki T.-J. Wołyń pod względem statystycznym, historycznym i archeologicznym. T. 1. Lwów: Zakł. Nar. im. Ossolińskich, 1864.

32. Stecki T.-J. Wołyń pod względem statystycznym, historycznym i archeologicznym. Ser. 2. Lwów: K. Budkiewicz, 1871.
33. Stecki T.-J. Z boru i stepu. Obrazy i pamiątki. Kraków, 1888. S. 197
34. Stecki T.-J. Łuck starożytny i dzisiejszy: Monografia historyczna. Kraków: czcionkami drukarni „Czasu”, 1876. 252 s
35. Z otchłani wieków. Lutsk, 1936, s. 119.
36. Абрамюк І. Луцька цегла XII-XX ст.: етапи розвитку, різновиди, властивості. *Збереження та ревіталізація архітектурних пам'яток. Сучасні рішення: Збірник статей Міжнародної наукової конференції «Досвід ревіталізації і промоції історико-культурної спадщини»* (м. Луцьк, 28 лютого 2019 р.). Луцьк: Надстир'я, 2019. С. 18-27.
37. Антонович В. Б. Археологическая карта в Волынской губернии. Тр. XI АС в Киеве. Т.1. М., 1901. 816 с.
38. Археология Прикарпатья, Волыни и Закарпатья (энеолит, бронза, раннее железо). К.: Наукова думка, 1990
39. Археологія України за роки Незалежності. Київ: Інститут археології НАН України, 2002, 448 с.
40. Археологія Української РСР. К.: Наукова думка, 1975. Т.3.
41. Архив Юго-Западной России, издаваемый временною комиссией для разбора древних актов высочайше учрежденною при Киевском военном, Подольском и Волынском генерал-губернаторе. Временная комиссия для разбора древних актов, Київська археографічна комісія. Киев: типография И. и А. Давиденко, 1870. Ч. 6. Т. 2. 623 с.
42. Архив Юго-Западной России, издаваемый временною комиссией для разбора древних актов высочайше учрежденною при Киевском военном, Подольском и Волынском генерал-губернаторе. Временная комиссия для разбора древних актов, Київська археографічна комісія. Киев: типография С.В. Кульженко, 1886. Ч. 7. Т. 1. 282 с.
43. Архив Юго-Западной России, издаваемый временною комиссией для разбора древних актов высочайше учрежденною при Киевском

военном, Подольском и Волынском генерал-губернаторе. Временная комиссия для разбора древних актов, Київська археографічна комісія. Киев: типография С.В. Кульженко, 1907. Ч. 8. Т. 4. 769 с.

44. Архів Південно-Західної Русі, 1859, с. 291
45. Баран В.Д. Деякі підсумки дослідження поселень черняхівського типу у верхів'ях Дністра і Західного Бугу. Слов'яно-руські старожитності, К., 1969. С. 35 – 45.
46. Баран В.Д. До питання про ліпну кераміку культури полів поховань черняхівського типу у межиріччі Дністра і Західного Бугу. МДАПВ. К., 1961. Вип.3. С. 77 – 88.
47. Баран В.Д. Пам'ятки черняхівського типу на території Західної Волині та Верхнього Подністров'я (історія вивчення). Археологія. К., 1974. Вип. 14. С.14 – 25.
48. Баран В.Д. Слов'янські ранньосередньовічні культури та їхні підоснови. МДАПВ. Львів, 1995. Вип.6. С. 191 – 204.
49. Баран В.Д. Становлення ранньослов'янських культур та основні шляхи розселення слов'ян. Записки НТШ. Львів, 1993. Т. ССХХV. С. 59 – 85.
50. Баран В.Д. Черняхівська культура. К.: Наукова думка, 1981.
51. Баран В. Д. Давні слов'яни. За заг. ред. В. Смолія; НАН України. Інститут археології, Інститут історії України. Київ: Альтернативи, 1998. 336 с. (Україна крізь віки, т. 3).
52. Баран В. Д., Баран Я. В. Історичні витоки українського народу. НДІ українознавства М-ва освіти і науки України, Ін-т археології НАН України. Київ: Генеза, 2005. 208 с.
53. Баран В. Д., Гопкало О. В. Черняхівські поселення басейну Гнилої Липи. Ін-т археології НАН України. Київ, 2006. 144 с.
54. Баран В. Д., Козак Д. Н., Терпиловський Р. В. Походження слов'ян. АН УРСР, Ін-т археології. Київ: Наукова думка, 1991. 144 с.

55. Баранник М.В., Голобуцький П. В. Крашевський (Kraszewski) Юзеф-Ігнаци. Енциклопедія історії України: у 10 т. Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін.; Інститут історії України НАН України. К. : Наукова думка, 2009. Т. 5. 312 С.
56. Бардецький А.Б. Звіт про результати спостереження за прокладанням траншеї на території багатошарового поселення у селі Рованці, урочище «Гнідавська Гірка» Луцького району 2010 року. Науковий архів ДП Волинські старожитності.
57. Батюшков П. Н. Волынь. Историческія судьбы Юго-Западного края. С-Петербургъ, 1888. 423 с.
58. Баюк В. Археологічний комплекс давньоруського часу біля с. Городище I Луцького району. *Літопис Волині. Всеукраїнський науковий часопис*. Число 12. Луцьк, СНУ ім. Лесі Українки, 2013. Ст. 5-12.
59. Баюк В. Археологічні дослідження Луцька (історія і сучасність). *Краєзнавство: науковий журнал*. Київ, 2010. Ч. 1–2. Ст. 123-129.
60. Баюк В. Археологічні дослідження на території Державного історико-культурного заповідника у м. Луцьку у 2013 році. *Старий Луцьк: наук.-інформ. зб ЛДІКЗ*. Вип. X: Матеріали X ювілейної наук.-конф. «Любартівські читання» присвяч. 585-й річниці з'їзду європейських монархів у Луцьку (м. Луцьк, 22-23 трав. 2014 р.). Луцьк: Терези, 2014. Ст. 253-268.
61. Баюк В. Волинська школа археології: історія та сучасний стан. *Літопис Волині. Всеукраїнський науковий часопис*. Число 10. Луцьк, ВНУ ім. Лесі Українки, 2011. Ст. 70-73.
62. Баюк В. Дослідження Сокільського замчища. *Літопис Волині. Всеукраїнський науковий часопис*. Число 24. Луцьк, ВНУ ім. Лесі Українки, видавничий дім «Гельветика», 2021. Ст. 179-186.
63. Баюк В. Дослідження у внутрішньому дворі Луцької тюрми 2017 року. *Радянські репресії в Західній Україні у 1939-1953 рр. До 80-*

- річчя розстрілів у Луцькій в'язниці : колективна монографія*, за ред. Оксани Калішук, Людмили Стрільчук, Миколи Кучерепа та Олега Разиграєва. Одеса : Видавничий дім «Гельветика», 2021. Ст. 286-294
64. Баюк В. Луцький державний історико-культурний заповідник. *Енциклопедія сучасної України*. Том 18. К: Інститут енциклопедичних досліджень НАН України, 2017. Ст. 160-161.
65. Баюк В. Обстеження району давньоруського городища Борисковичі у сезоні 2009 року. *Materiały i Sprawozdania Rzeszowskiego Ośrodka Archeologicznego Tom XXXI*. Rzeszów 2010. S. 123-127.
66. Баюк В. Польові дослідження пам'ятки археології в урочищі «Куповаті» на околицях Луцька 2010 року. *Археологічні дослідження Львівського у-ту*. 2010. Випуск 13. Львівський національний університет імені Івана Франко. Ст. 309-319.
67. Баюк В. Селище Княжої доби на території урочища Гнідавська Гірка. *Науковий вісник Волинського національного університету імені Лесі Українки. Історичні науки*. №22. За ред. С.Гаврилук. Луцьк: «Вежа», 2009. Ст. 64-68.
68. Баюк В. Г. Археологічні дослідження на території Державного історико-культурного заповідника у м. Луцьку у 2013 році. *Старий Луцьк: наук.-інформ. зб ЛДІКЗ*. Вип. X: Матеріали X ювілейної наук.-конф. «Любартівські читання» присвяч. 585-й річниці з'їзду європейських монархів у Луцьку (м. Луцьк, 22-23 трав. 2014 р.). Луцьк: Терези, 2014. С. 253-268.
69. Баюк В. Дослідження багатошарового селища біля с. Шепель. *Археологічні дослідження в Україні 2010 року*. К.-Полтава, 2011. Ст. 113-117.
70. Баюк В. Дослідження північного передмістя Лучеська у 2008-2009 роках. *Західне Полісся: історія та культура. Науковий збірник*. Випуск III. Редактор А. Українець. Рівне: Видавець О.Зень, 2009. 160 с.

71. Баюк В. Дослідження посаду давньоруського Шеполя. *Археологічні дослідження в Україні 2010 року*. Ін-т археології НАН України. Київ-Полтава, 2011. Ст. 30-31.
72. Баюк В. Звіт про проведені рятівні археологічні дослідження у с. Шепель Луцького району Волинської області 2009-2010 років урочище «Вал» (посад). Науковий архів ІА НАНУ, 2010. Ст.17-27
73. Баюк В. Іконографія костелу Вознесіння Св. Діви Марії та кляштору Св. Домініка ордену домініканців у Луцьку. *Історія та сучасність православ'я на Волині: матеріали IV науково-практичної конференції*. Вол.єп. УПЦ, ВДС, Вид. відділ Вол. Єп.-Луцьк, 2013. Ст. 57-60.
74. Баюк В. Матеріали досліджень багатошарового селища біля с. Шепель на Волині. *Археологія: спадок віків: Матеріали Міжнародної наукової конференції студентів, аспірантів і молодих вчених*. Голова редкол. В.Ф. Колесник. К., 2011. 282 с.
75. Баюк В. Нові матеріали досліджень передмість княжого Лучеська. *Одіссос. Актуальні проблеми історії, археології та етнології*. Вип. II. Одеса, 2010. Ст. 210-213.
76. Баюк В. Початки археологічного вивчення Луцька. *Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині*. 2022. Вип. 26. Ст. 342-349.
77. Баюк В. Роботи на території Державного історико-культурного заповідника у м. Луцьку. *Археологічні дослідження в Україні 2013: Зб. наук. ст.* За ред. Д. Н. Козака. Київ: НАН України, 2014. Ст. 99-100.
78. Баюк В. Розвідкові археологічні дослідження на території комплексу Волинської духовної семінарії у Луцьку. *Церква – наука – суспільство*. Матеріали Дванадцятої наукової конференції (28–30 травня 2014 р.). Нац. Києво-Печер. іст. – культ. заповідник. К., 2014. Ст. 17-21.

79. Баяк В. Споруда козацького часу з Волині (спроба атрибуції). *Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. Збірник наукових праць*. Випуск 20. Частина I. Упор. О.М.Титова.-К, 2011. Ст. 213-217.
80. Баяк В. Споруда пізнього середньовіччя поруч з давньою дорогою Луцьк-Володимир-Волинський. *Наукові студії: Збірник наукових праць*. Історико-краєзнавчий музей м. Винники. Вип. 4. Львів: В-во «Растр-7», 2011. Ст. 39-43.
81. Баяк В. Г. Нові дослідження мікрорегіону Шеполя в басейні р. Сарни. *Волино-Подільські археологічні студії*. Випуск III. Пам'яті Ю.М.Малєєва (1941-2006) : Збірник наукових статей. Упорядники В.М. Конопля та О.Є. Златогорський. Луцьк : Волин. старожитності, 2012. Ст. 23-29.
82. Бідзіля В.І., Паньков С.В. Залізодобувне виробництво на території України та Угорщини на рубежі I-II тис. н. е.. *Археологія*. 2000. № 3, с. 106-109
83. Бондаренко Г. В. Археологія і пам'яткознавство Волині: історіографічний огляд (друга половина XX – початок XXI ст.). *Краєзнавство*. 2006. № 1-4. С. 150-157.
84. Брей У., Трамп Д. Археологический словарь: Пер. с англ. М.: Прогресс, 1990. 368 с.: ил.
85. Бунятян К.П. Про періодизацію історії первісного суспільства. *Археологія*, 1989.
86. Василюк Л.Л. Фізико-географічна зумовленість топонімії Волинської області: Автореф. дис. канд. географ. наук: 11. 00. 01. НАН України, Ін-т географії. Київ, 2000. 17 с.
87. Вашета М. До питання історіографії археологічних досліджень історичної околиці Луцька (урочище Яровиця). *Минуле і сучасне Волині та Полісся: Луцьк в історії Волині та України: Матеріали XXXV Міжнар. іст.-краєзн. наук. конф. (м. Луцьк, 15-17 вересня. 2010 р.)*. Луцьк, 2010. С. 13-15.

88. Винокур И.С. Волыно-Подольское пограничье – один из районов формирования черняховской культуры. КСИА АН СССР. М., 1970. Вып. 121. С. 27 – 32.
89. Винокур І. Старожитності Волино-Подільського пограниччя II – VII ст. н.е. Археологія Тернопільщини. Тернопіль, 2003. С. 139 – 147.
90. Винокур І. Черняхівська культура: витоки і доля. Кам'янець-Подільський, 2000. 376 с.
91. Винокур І.С. Генезис черняхівської культури на Волиі і Поділлі. Старожитності I тисячоліття нашої ери на території України. К., 2003. С. 51 – 55.
92. Винокур І.С. Етнос черняхівських племен Лісостепу. Проблеми походження та історичного розвитку слов'ян. К., Львів, 1997. С. 73 – 77.
93. Войнаровський В.М. Промисли та допоміжні ремесла населення півдня Східної Європи в I – XIII ст. (археологічне відображення та інтерпретація). Львів, 2014. 438 с.
94. Войтович Л. Княжа доба: портрети еліти. Ін-т українознав. ім. І. Крип'якевича НАН України ; ЛНУ ім. І. Франка. Біла Церква: Олександр Пшонківський, 2006. — 782 с.
95. Волинець О. Розкопки оповідають про минуле. *Наша Культура*. Варшава, 1965. Ч. 5. С. 14 – 27.
96. Гаврилюк С. Історичне пам'яткознавство Волині, Холмщини і Підляшшя (XIX-початок XX ст.), Луцьк, 2008, 536 с.
97. Гаврилюк С.В. Біляшівський про вивчення та збереження історичних пам'яток (на прикладі Волині, Холмщини і Підляшшя). Історико-політичні проблеми сучасного світу. Том 8. Чернівці, 2001. С. 18-29.
98. Гаврилюк С.В. Діяльність православних церковних братств щодо вивчення та збереження волинських старожитностей. Літопис Волині. Всеукраїнський науковий часопис. Том 1. Луцьк, 2001. С. 55 – 61.

99. Гаврилюк С.В. Історичні пам'ятки Волині, Холмщини та Підляшшя у дослідженнях професора М.І. Петрова. Науковий вісник Чернівецького університету: Збірник наукових праць. Вип. 2. Чернівці, 2000. С. 96-97.
100. Гаврилюк С.В. Пам'яткознавчі видання П. Батюшкова про Волинь як елемент русифікаторської політики самодержавства. Науковий вісник Волинського державного університету ім. Лесі Українки. Історичні науки. Луцьк, 2001. № 5. С. 102 – 106.
101. Генинг В.Ф. Объект и объективный предмет знаний археологической науки. Теория и методика археологических исследований. К.: Наукова думка, 1982.
102. Генинг В.Ф. Очерки по истории советской археологии. К.: Наукова думка, 1982.
103. Генинг В.Ф. Программа статистической обработки керамики из археологических раскопок. СА. 1973. №1. с. 114-136
104. Генинг В.Ф. Структура системы археологических знаний. Методологические и методические вопросы археологии. К.: Наукова думка, 1982.
105. Генинг В.Ф., Генинг В.В. Метод определения древних традиций ориентировок погребенных по сторонам света. Археология и методы исторических реконструкций. К.: Наукова думка, 1985.
106. Генінг В.Ф. Концепція «культури» в археологічному знанні. Археологія, 1992. 1.
107. Генінг В.Ф. Метод сходження в археологічному дослідженні. Теорія та практика археологічних досліджень. К.: Наукова думка, 1994.
108. Генінг В.Ф. Соціальні формації первісності. Археологія, 1989. 4
109. Гончар В.М. Археологічні дослідження колишнього митрополичого саду Києво-Печерської лаври у 1987-1988 рр..

Стародавній Київ. Археологічні дослідження 1984-1988 рр. К., 1993, с. 146-147

110. Горін С. Жидичинський Свято-Миколаївський монастир до середини XVI ст.. Миколаївські читання: матеріали I-го наукового семінару присвяченого пам'яті луцького князя і святого православної церкви Святослава-Миколи Святоші та святого Чудотворця Миколи Мерликійського. Авт.-упор. Г.Марчук. Луцьк: ПВД «Твердиня», 2007, с. 63.
111. Грамоти XIV ст. АН УРСР, Ін-т мовознавства імені О. О. Потебні; упоряд., вступ. ст., комент і слов.-показч. М. М. Пещак; відп. ред. В. М. Русанівський. Київ: Наукова думка, 1974. 255 с. (Пам'ятки української мови).
112. Гром В. Середньовічний Луцьк в історико-краєзнавчих дослідженнях XIX-XX ст.: деякі підсумки і завдання. Літописні міста і середньовічна культура. Матеріали VIII Волинської історико-краєзнавчої конференції. 27-29 листопада 1995 року. Науковий збірник. Луцьк, 1998. С. 63-64.
113. Грушевський М.С. Історія України-Руси в 11т, 12 кн. Т. 2: XI-XIII вік. К.: Наукова думка, 1992. 633 с.
114. Грушевський М.С. Коли сфабрикована грамота Любарта луцькій катедрі? Критична замітка. *Записки Наукового товариства ім. Шевченка*. Львів, 1906. Т. 70. Кн. 2. С. 71-72.
115. Гуртовий Г. О. Шеполь – град землі Волинської. Минуле і сучасне Волині. Літописні міста і середньовічна культура. Луцьк: Волин. обл. друкарня, 1998, с. 242-245.
116. Даниленко В.Н. Неолит Украины. К.: Наукова думка, 1969.
117. Даниленко В.Н. Энеолит Украины. К.: Наукова думка, 1974.
118. Де Витте Е. Древнейшие города Волыни в историческом описании. Очерки 2 и 3: Города Луцк и Дубно. Почаев: Типография Почаево-Успенской Лавры, 1912. 10 с.

119. Державний архів Волинської області, ф 158. Магістрат міста Луцька, м. Луцьк Волинського воєводства., опис 4, спр. 1900. Дневник проведенних работ в замке. 1933. 58 с.
120. Домбровський В.Ф. Луцьк. Києвлянин. 1841. Книга 2. с. 49-67
121. Древнерусские княжеские уставы XI-XV вв.. Изд. подг. Я.Н.Щапов. М., 1976. с. 173-176.
122. Жук О.М. Исторична топографія Луцька X – XVIII ст.: дис. канд. іст. наук: 07. 00. 06. Львівський національний університет імені Івана Франка. Львів, 2000. 194 с.
123. Жук О.М. Середньовічний Луцьк у складі великого князівства Литовського: туристично-краєзнавчий маршрут. Перспективи розвитку туризму в Україні та світі: управління, технології, моделі: колективна монографія. Луцьк: РВВ Луцького НТУ, 2015. С. 164–170.
124. Заєць А. Урбанізаційний процес на Волині в XVI-першій половині XVII століття Львів, 2003. 234 с.
125. Захарук Ю.М. Проблеми археологічної культури. Археологія, 1964. Т.17.
126. Заяць А. Урбанізаційний процес на Волині в XVI – першій половині XVII століття. Львів: «Добра справа», 2003. 206 с.
127. Звіт про археологічні розкопки в м. Луцьку в районі Гнідави в 1972 р. Фонди музею археології Волинського національного університету імені Лесі Українки (далі музей археології ВНУ).
128. Звіт про розкопки в Луцькому замку 1978 рр. Фонди музею археології ВНУ.
129. Звіт про розкопки в Луцьку в 1990 р. Урочище Панський город. Фонди музею археології ВНУ.
130. Звіти про розкопки в Луцькому замку в 2002–2003 рр. Фонди музею археології ВНУ.

131. Звіти про розкопки в Старому місті м. Луцьк в 1996–1997 рр. Фонди музею археології ВНУ.
132. Златогорський О.Є. Звіт про результати археологічних досліджень на багат шаровому поселенні в урочищі «Яровиця» міста Луцька 2008 року. Науковий архів Державного історико-культурного заповідника у місті Луцьку, № 496. 28 с, іл.
133. Златогорський О.Є. Звіт про результати археологічних досліджень у с. Жидичин поблизу Луцька 2008 року. Науковий архів ІА НАН України.
134. Златогорський О.Є., Бардецький А.Б., Ткач В.В. Звіт про результати археологічних досліджень на території багат шарового поселення у селі Рованці, урочище «Гнідавська Гірка» Луцького району 2010 року. Науковий архів ДП Волинські старожитності.
135. Златогорський О.Є., Баюк В.Г. Звіт про проведені рятівні археологічні дослідження у місті Луцьк Волинської області 2010 року. Науковий архів Державного історико-культурного заповідника у місті Луцьку, № 497. 18 с, іл.
136. Златогорський О.Є., Баюк В.Г. Звіт про результати археологічних досліджень окольного міста давньоруського Жидичина. Науковий архів ІА НАН України.
137. Златогорський О.Є., Баюк В.Г. Рятівні археологічні дослідження у місті Луцьку на Яровиці в 2008 році. Наукові записки. Випуск VIII. Рівне: видавець О. Зень, 2010. 338 с., 185 іл., 1 табл.
138. Златогорський О.Є., Баюк В.Г. Дослідження на східних околицях Луцька \ АДУ, 2011 р. Збірник наукових праць. За ред. Д.Н.Козака. Луцьк : Волин. старожитності, 2012. 531 с.
139. Златогорський О.Є., Панишко С.Д. Сопла з Жидичина. Археологія, 2010, №2. С. 74-86.
140. Інформація-звіт професора кафедри археології та джерелознавства Волинського державного університету ім. Лесі Українки Кучинка

Михайла Михайловича про проведені роботи по розчистці фундаментів недобудованої церкви кінця XVIII ст. на території Луцького замку в 2002-2003 роках. Науковий архів Державного історико-культурного заповідника у місті Луцьку, № 477. 23 с.

141. Історія Волині. Т.1: Навчальний посібник. За наук. ред. І. Ворончук. Київ – Харків, 2021, 238 с.
142. Каліщук О. Історична топографія давньоруських, пізньосередньовічних та ранньомодерних міст України як історіографічна проблема. Літопис Волині. Всеукраїнський науковий часопис. Чис. 25, 2021. С. 39 – 43.
143. Каліщук О. Спадщина Олександра Цинкаловського: бібліографічний аспект. Олександр Цинкаловський та праісторія Волині. П.р.Г. Охріменко, Н. Скляренко, О. Каліщук, В. Ткач, О. Романчук. Луцьк: Волин. обл. друк., 2007. С. 45 – 59.
- ¹⁴⁴. Каліщук О., Стрільчук Л. Основні напрями історико-топографічних досліджень українських міст. Історико-політичні проблеми сучасного світу: Збірник наукових статей. Чернівці: Чернівецький національний університет, 2021. Т. 44. С. 91–105.
145. Карашевич П. Очерк истории православной церкви на Волыни. Санкт-Петербург, 1855. с. 99
146. Кирпичников А.Н. Древнерусское оружие. Вып. 3. Доспех, комплекс боевых средств IX-XIII вв., 1971, № в каталозі 73.
147. Климовський С.І. Соціальна топографія Києва XI-середини XVII сторіччя. К.: Стилос, 2002. 230с.
148. Ковальова В., Златогорський О. Луцький замок очима Ю.І. Крашевського. Zamojsko-Wołyńskie zeszyty muzealne. Zamość, 2004. Т.ІІ. S.185-188.
149. Ковальський М. П. Яким Перлштейн – дослідник Острога і Волині. «Остріг на порозі 900-річчя»: Матеріали V науково-краєзнавчої конференції. Остріг, 1994. С. 64-67.

150. Козак Д. Особливості культурогенезу на території північно-Західної України у першій половині I тис. н.е. (за матеріалами пам'яток липицького типу). *Археологія*. К. 1990. № 4. С. 43 – 55.
151. Козак Д. Поселення неврів, слов'ян та германців на Стирі. К., 2012. 264 с.
152. Козак Д.Н. Етнічна історія Волині й Галичини в ранньоримський час. АДЛУ. Львів, 2005. Вип. 8. С. 322 – 345.
153. Козак Д.Н. Звіт про розкопки поселення перших століть нашої ери у с. Гірка Полонка Луцького району Волинської області у 1984 р. Науковий архів ІА НАН України, № 1984.26 г.
154. Козак Д.Н. Капмще готів на Волині. *Археологія*. К., 2010. № 3. С. 34 – 47.
155. Козак Д.Н. Культурно-історична інтерпретація скарбів Волині рубежу IV – V ст. *Археологія*. К., 1995. № 4. С. 50 – 65.
156. Козак Д.Н. Новые работы на поселении у с. Боратын. АО 1982 года. М.: Наука, 1984. 274 с.
157. Козак Д.Н. Пам'ятки давньої історії Волині у с. Линів. К. – Луцьк, 1994. 112 с.
158. Козак Д.Н. Раскопки поселений пшеворской культуры на Волини. АО 1981 года. М.: Наука, 1983. С.297-298.
159. Козак Д.Н., Оприск В.Г., Шкоропад В.В. Пам'ятки давньої історії Волині у с. Городок. Інститут археології НАН України. К., 1999. 128 с. 78 іл. 23 фото.
160. Козак Д.Н., Прищепа Б.А., Шкоропад В.В. Давні землероби Волині (пам'ятки археології на Хрінницькому водосховищі). Київ, 2004. 300 с. 235 іл.
161. Колосок Б.В., Метельницький Р.Г. Луцьк: архітектурно-історичний нарис. К.: Будівельник, 1991. 192 с.
162. Колосок Б. В. Історіографія укріплень Луцька (до 1. 01. 1939 р.). *Архітектурна спадщина України*. Т. 3. Ч. 1. Київ, 1996. С. 36-60.

163. Колосок Б. В. Луцький Верхній та Окольний замки. *Дослідження з слов'яно-руської археології*. Київ: Наукова думка, 1976. С. 217-228.
164. Колчин Б.А. Железообрабатывающее ремесло Новгорода Великого. МИА. 1959, №65. ст. 9.
165. Конопля В., Івановський В. Нові археологічні пам'ятки Надстир'я (Луцький район). Львів: Істор. музей, 1997. 137 с.
166. Костриця М.Ю. Волинське церковно-археологічне товариство та його роль у розвитку краєзнавства. *Краєзнавство*, 2005, № 1-4, С. 43-50.
167. Кравченко В. М. Найдавніші інвентарі Луцького замку і староства (кінець XVI – початок XVII ст.). *Архіви України*. 1986. №5. С. 19-26.
168. Краткий отчет Императорского Университета им. Св.Владимира за 1857 год. К, 1858, с. 15-17
169. Крашевський Ю.І. Спогади з Полісся, Волині і Литви. Перекл. з пол. та прим. В. В. Шабаровського. Луцьк: «Твердиня», 2012. 244 с.
170. Кремінний скарб з Волині. *Життя і Знання*. Львів, 1933. Ч.3. С 77. [без підпису, автор - Цинкаловський О.]
171. Крушельницька Л.І. Взаємозв'язки населення Прикарпаття і Волині з племенами Східної і Центральної Європи. К.: Наукова думка, 1985.
172. Крушельницька Л.І. Північне Прикарпаття і Західна Волинь за доби раннього заліза. К.: Наукова думка, 1976.
173. Культурна спадщина: зб.наук. пр. Український державний інститут культурної спадщини; за ред. О.А.Пламеницької. - К., 2017. - Вип. 1 (10). - 312 с.: ил.
174. Курінний П.П. Історія археологічного знання про Україну. Полтава, 1994.
175. Кухаренко Ю.В. Волинская группа полей погребений. СА. М., 1958. № 4. С. 219 –226.

176. Кухаренко Ю.В. Волынская группа полей погребений и проблема так называемой гото-гепидской культуры (тезисы доклада). КСИА АН СССР. М., 1970. Вып. 121. С. 57–58.
177. Кучера М.П. Археологические исследования Волынского отряда. Археологические исследования на Украине 1968 г. Вып 3. К: Наук. думка, 1971. с. 242-245.
178. Кучера М.П. Звіт про археологічні дослідження Волинського загону ІА АН УРСР. Щоденник.. Науковий архів ІА НАНУ, 1970. 21, с. 11-13.
179. Кучера М.П. Поселення волинян на околиці Лучеська. Археологія. К., 1975. № 15. с. 98-103
180. Кучинко М. Археологическое исследование на Волыни. Новейшие открытия советских археологов. Всесоюзн. археолог. конф. К., 1975. С. 95–97.
181. Кучинко М. Звіт про археологічні розкопки на території Луцького замку в 1986 р. Архів ЛДІКЗ. № 77.
182. Кучинко М. Звіт про проведені роботи по розчистці фундаментів недобудованої церкви на території Луцького замку у 2002-2003 рр. Науковий архів ЛДІКЗ, № 2004.
183. Кучинко М. Исследования в Луцке. Археологические открытия 1973 г. Москва, 1974. С. 297-298.
184. Кучинко М. М. Історія населення Західної Волині, Холмщини та Підляшшя в X–XIVст. Луцьк: Волин. обл. друкарня, 2009, 362 с.
185. Кучинко М. М., Говденко М. М. Архитектурно-археологические исследования в Луцком замке. Археологические открытия. 1978. Москва, 1979. С. 319-320.
186. Кучинко М. М., Охріменко Г.В. Археологічні пам'ятки Волині. Вид. 2-е, виправл. і доповн. Луцьк: Вежа, 1995. 167 с.
187. Кучинко М. Нариси стародавньої і середньовічної історії Волині. Луцьк : Надстир'я, 1994. 206 с.

188. Кучинко М., Лукьянчук В., Матиюк Н., Сташук В. Охранные работы в Луцке и его окрестностях. Археологические открытия 1977 г. М., 1978. С. 347.
189. Кучинко М., Охріменко Г., Савицький В. Унікальна знахідка кресала давньоруського часу з Луцького замку. Минуле і сучасне Волині і Полісся: Луцька міська громада: історія, традиції, люд: матеріали XXVI Волин. обл. наук. іст.-краєзнавч конф. Луцьк, 2007. С. 32–36.
190. Кучинко М.М. Топографія, укріплення та соціальний зміст городищ Західної Волині, Холмщини і Підляшшя в X–XIX ст. Zamojszczyzna i Wołyń w minionym tysiącleciu. Historia, kultura, sztuka. Zamość, 2000. С. 7–18.
191. Кучинко М.М. Археологічні дані до історико-топографічної карти міста Луцька. Тези республіканської конференції по «Атласу історії культури Волинської області». Луцьк, 1991. С. 16–18.
192. Кучинко М.М. Археологічні дослідження в Луцьку на території Старого міста. II Міжнар. наук. конгрес укр. істориків. Укр. іст. наука на сучасному етапі розвитку. Кам'янець-Подільський; Київ; Нью-Йорк; Острог, 2006. С. 301–305.
193. Кучинко М.М. Археологічні дослідження давньоруського городища біля с. Городище-2 Луцького району у 1988 р. Минуле і сучасне Волині: тези доп. та повідомл. III Іст-краєзнавч. конф. Луцьк: ЛДПІ, 1989. С. 180–183.
194. Кучинко М.М. Археологічні рятівні роботи на Волині. Археологія. К., 1976. Вип. 19. С. 107–108.
195. Кучинко М.М. Археологія в Луцькому педагогічному інституті. Нові матеріали з археології Прикарпаття і Волині. Вип. II. Л.: [б. в.], 1992. С. 9–10.
196. Кучинко М.М. До питання про оборонні укріплення давнього Луцька. Галицько-Волинська держава: передумови виникнення,

- історія, культура, традиції: тези доп. та повід. Міжнар. наук. конф. Л.: АН України, Ін-т українознавства, 1993. С. 78–80.
197. Кучинко М.М. До питання про оборонні укріплення середньовічного Луцька. Минуле і сучасне Волині і Полісся: Луцька міська громада: історія, традиції, люди: матеріали XXVI Волин. обл. наук. історико-краєзнавч. конф. Луцьк, 2007. С. 29–32.
198. Кучинко М.М. Житлові і господарські будівлі середмістя Луцька в XI–XVI ст. Минуле і сучасне Волині і Полісся: народне мистецтво і духовність: матеріали II Волин. обл. наук.-етнографічної конф. 12–13 трав. 2005 р., м. Луцьк. Луцьк, 2005. С. 14–16.
199. Кучинко М.М. Исследования в Луцке. Исследования в Луцке. Археологические открытия в 1973 г. М., 1974. 298 с.
200. Кучинко М.М. Курганный могильник в с. Усичи. Археологические исследования на Украине 1976-1977 гг. Тезисы докладов XVII конференции Института археологии АН УССР. Ужгород, 1978. с. 113
201. Кучинко М.М. Олександр Цинкаловський – видатний дослідник археології Волині. Нариси культури давньої Волині. Луцьк: Волин. обл. друк., 2006. С. 12–18.
202. Кучинко М.М. Поселенський комплекс давньоруського Лучеська. Тези доп. та повідомл. Шостої Всеукр. наук. конф. з іст. краєзнавства. Луцьк, 1993. С. 214–215.
203. Кучинко М.М. Про два давньоруські селища в Луцьку. Велика Волинь: минуле і сучасне: матеріали Міжнар. наук. конф. Хмельницький; Шепетівка; Ізяслав, 1994. С. 453–454.
204. Кучинко М.М., Златогорський О.Є. Пам'ятки археології Луцького району Волинської області: (навчальний посібник). Луцьк, «Волинські старожитності», 2010, 280 с.
205. Кучинко М.М. Відомі археологи – дослідники слов'яно-руського періоду історії Волині. Минуле і сучасне Волині та Полісся.

- Волинська обласна організація Національної спілки краєзнавців України. Матеріали до відзначення 20-річчя від часу створення. Спеціальний випуск. Луцьк, 2009. с. 189.
206. Кучінко М.М., Орлов Р.С. Городищенський скарб з Волині. Археологія. 1989 №2. С. 96
207. Кучінко М. М. Давньоруське городище Вал в Надстир'ї. Луцьк: Видавництво Волинського державного університету «Вежа», 1996. 208 с.
208. Кучінко М. М., Охріменко Г. В. Археологічні пам'ятки Волині. Луцьк.: «Вежа», 1995. 167 с.
209. Левицкий О. История одного древнего волынского храма. КС. Т. 80. январь 1903. с. 74-76
210. Левченка В.М. Система «трьох віків» та кордони пізнавальних можливостей. Теорія та практика археологічних досліджень. К.: Наукова думка, 1994.
211. Луцьк стародавній: Пам'ятки Старого міста. Луцьк: «Терези», 2015. 128 с.
212. Луцьку 900 років: Збірник документів і матеріалів. К.: Наук. думка, 1985. 412 с.
213. Любавский М.К. Очерк истории литовско-русского г-ва до Люблинской унии включительно, М., 1915. с. 79.
214. Люстрація м.Луцька 1545 р. Памятники, изданные временною комиссиею для разбора древних актов, высочайше учрежденною при Киевском военном, Подольском и Волынском генерал-губернаторе. т. IV. Отдел второй. К.: Университетская типография, 1859. С. 45-143.
215. Максимов Е. В., Петрашенко В. А. Славянские памятники у с. Монасты- рек на Среднем Днепре.- К., 1988.
216. Малевич А. Древняя Жидичинская архимандрия на Волыни. Волынские епархиальные ведомости. Часть неофициальная., 1899. №22. с. 23-24

217. Малевская М. В. Архитектурно-археологические исследования в Луцком замке. АО, 1984. М. : Наука, 1986.
218. Малевская М.В. Исследования Луцкого замка. АО 1983 года. М.: Б.в., 1985. С. 309.
219. Малевская М.В. Исследования церкви XII века в Луцком замке. АО. 1985. М.: Наука, 1987. С. 365.
220. Малевская М.В. Отчет о работе Волынского отряда архитектурно-археологической экспедиции в 1986 г. Науковий архів Луцького державного історико-культурного заповідника. 25с., 70 рис.
221. Малевская М.В. Отчет о работе Волынского отряда архитектурно-археологической экспедиции 1982 года. Науковий архів ДІКЗ у м. Луцьку, № 135.
222. Малевская М.В. Отчет о работе Волынского отряда архитектурно-археологической экспедиции 1984 г. Раскопки церкви Ивана Богослова в Луцком замке. Науковий архів ДІКЗ у м. Луцьку, № 137.
223. Малевская М.В. Отчет о работе Волынского отряда архитектурно-археологической экспедиции 1985 г. Раскопки церкви Ивана Богослова в Луцком замке. Науковий архів ДІКЗ у м. Луцьку, № 138.
224. Малевская М.В. Отчет о работе Волынского отряда архитектурно-археологической экспедиции 1983 года. Науковий архів ДІКЗ у м. Луцьку, № 136.
225. Малевская М.В. Церковь Иоанна Богослова в Луцке – вновь открытый памятник архитектуры XII века. Древнерусское искусство. Исследования и атрибуция. С-Пб., 1997.
226. Малеончук Г., Шваб А. Міжвоєнний Луцьк: суспільно-політичний, соціально-економічний, культурний розвиток (1919 – 1939). Луцьк: Терен, 2022, 216 с.
227. Маслов Л. Архітектура старого Луцька. *Українська нива*. Луцьк, 1934. № 26; Львів: Наша Батьківщина, 1939. 52 с.

228. Матвієйко М.В. Звіт з любительських археологічно-розвідних досліджень різночасових культурних залишків Гнідавської «Церковної Гірки» (на межі Луцька). Науковий архів ІА АН УРСР № 5036. 1968.
229. Мельник Е.Н. Дневник раскопок в земле Лучан, произведенных в 1897- 1899 гг. *Труды XI Археологического Съезда в Киеве*. Москва, 1901. Т. I. С. 514-576.
230. Мельник Е.Н. Раскопки в земле Лучан. Дневники раскопок. Труды XI Археологического съезда. М., 1901. Т. 1. с. 554.
231. Метельницький Р. Г. Дослідження первинного рельєфу старого Луцька. Старий Луцьк. Наук.-інформ. зб. Луцьк : Історико-культурний заповідник, 1998.
232. Михайлюк О., Кічий І. Історія Луцька. Львів: Світ, 1991, 192 с.
233. Мовчан І. І., Козловський А. О., Ієвлев М. М. Про археологічні дослідження по вул. І. Франка, 4б, м. Києва в 2004-2005 рр. *Археологічні дослідження в Україні 2004-2005 рр.* Київ, 2006. С. 288-291.
234. Моця О.П. Населення південно-руських земель IX-XIII ст. (за матеріалами некрополів). К., Київська книжкова друкарня наукової книги, 1993. 159 с.
235. Моця О.П. Погребальные пам'ятники южнорусских земель IX-XIII вв. К.: Наукова думка, 1990, с. 112.
236. Ніколова А.В. До співвідношення хронології та періодизації. *Археологія*, 1990. №3.
237. Ніколова А.В., Акінфієв Г.О. Метод автоматизованого хронологічного упорядкування археологічних пам'яток за стратиграфічними даними. Теорія та практика археологічного дослідження. К.: Наукова думка, 1994.
238. Новгородський перший літопис. 1950, с.69; Т.1. Стб. 446

239. Нові дослідження археологічної спадщини на території Державного історико-культурного заповідника у м. Луцьку. Вісник рятівної археології (*Acta archaeologiae conservative*). Вип. 2. Львів: НДЦ «РАС» ІА НАН України, 2016. 202 с.
240. Одне надійне життя... (до 100-річчя від дня народження Леоніда Маслова). Укладник Марчук Г. С. Луцьк: Твердиня, 2009. 491 с.
241. Олександр Цинкаловський та праісторія Волині. П.р.Г. Охріменко, Н. Скляренко, О. Каліщук, В. Ткач, О. Романчук. Луцьк: Волин. обл. друк., 2007. 740 с.
242. Онищук Я. Вивчення нових археологічних пам'яток в басейнах річок Ікви та Стиру. Брідщина. Літературно-краєзнавчий журнал. Броди, 2000. № 15. С. 13 – 23.
243. Онищук Я. Нові археологічні пам'ятки у верхів'ях р.Ікви. Науково-практична конференція «Історичними шляхами Брідщини»: тези доповідей. Броди, 1993. С. 20 – 23.
244. Онищук Я. Нові дані до археологічної карти Волино-Подільського пограниччя. АДЛУ. Львів, 1997. Вип.2. С. 33 – 46.
245. Онищук Я. Нові матеріали до вивчення пам'яток черняхівської культури у верхів'ях р. Ікви. ВПАС. Львів, 1998. С. 212 – 221.
246. Онищук Я.І. До питання про етнокультуру ситуацію на Волино-Подільському пограниччі в перших століттях нашої ери. Наукові записки ЛІМ. Львів, 1997. Вип. VI. Ч. I. С. 109 – 123.
247. Онищук Я.І. До проблеми етнокультурної приналежності пам'яток пізньоримського часу Волино-Подільського пограниччя. Черняхівська культура: до 120-річчя від дня народження В.П.Петрова. К., 2014. С. 156 – 164.
248. Онищук Я.І. Етнічна географія Волино-Подільського пограниччя в I тис.н.е.: територія, природне середовища, система заселення. Наукові записки ЛІМ. Львів, 2001. Вип. X. С. 158 – 168.

249. Онищук Я.І. Населення Західної Волині та Західного Поділля у першій половині I тис. н.е.: культурно-історичний аспект: монографія. Львів, 2018. 568 с.
250. Оточуюче середовище і стародавнє населення України. К.: Тираж, 1993.
251. Отчет Императорского Университета им. Св.Владимира за 1857 год. К, 1858, с. 15-17
252. Отчет о деятельности Луцкого православного Крестовоздвиженского братства за 1891-1892 годы. К., 1893, с. 25..
253. Охріменко Г. Волинська неолітична культура. Луцьк: Волин. обл. друк., 2001. 154 с.
254. Охріменко Г. Культура лінійно-стрічкової кераміки на Волині. Луцьк: Волин. обл. друк., 2001. 138 с.
255. Охріменко Г. Населення Волині в праісторичні часи: розвиток матеріальної та духовної культури. Вид. 2-е, доповн. Луцьк: Волин. обл. друк., 2004. 250 с.
256. Охріменко Г.В., Пашкевич Г. О., Матеріали до вивчення неоліту Волині. Археологія. К., 1990. № 2. С. 96–106.
257. Охріменко Г. Волинська неолітична культура. Луцьк: Волин. обл. друк., 2001. 154 с.
258. Памятники давних актов, 1959, с. 187
259. Памятники, изданные временной комиссией для разбора древних актов, Высочайше учрежденного при Кіевскомъ, Подольскомъ и Волынском генерал-губернаторе. К. 1859. Т. IV, с. 102.
260. Панишко С. Формування сільськогосподарської округи Луцька в давньоруський період. Археологічні дослідження Львівського університету: Львівський Національний університет ім. І. Франка, 2004. Вип. 7. 246 с. С. 159-168.
261. Панишко С.Д., Шкоропад В.В. Звіт про охоронні археологічні дослідження проведені в 2005 році на давньоруській пам'ятці у с.

Рованці Луцького району. Науковий архів ДП Волинські старожитності.

262. Панишко С.Д. Звіт про роботу розвідкової археологічної експедиції Волинського краєзнавчого музею у 1988 р. Фонди ВКМ, ДМ № 20277. С. 12.
263. Панишко С.Д. Звіт розвідкової археологічної експедиції Волинського краєзнавчого музею про результати розвідкових робіт в Ківерцівському та Луцькому районах Волинської області. ВКМ ДМ №20277-78 (1-17).
264. Панишко С.Д. Природні чинники в історії Волині. Волинський музей: історія і сучасність. Науковий збірник. Випуск 3. Луцьк, 2004. С. 358-359.
265. Панишко С.Д. Усичівський археологічний комплекс давньоруського часу. Минуле і сучасне Волині і Полісся: Луцьк в історії Волині та України. Науковий збірник. Випуск 35. Матеріали XXXV Міжнародної історико-краєзнавчої наукової конференції. Луцьк, «Волинські старожитності», 2010. С. 46-56.
266. Перлштейн А. Гай. Временник Императорского Московского общества истории и древностей российских. Кн. 14: Исследования. М., 1852. с. 17-21.
267. Перлштейн А. Луцк и его древности. Временник Императорского Московского общества истории и древностей российских. М., 1851. Кн.10. с. 30-45.
268. Петрашенко В.О. Слов'янська кераміка VIII-IX ст. правобережжя середнього Подніпров'я. К: Наукова думка, 1992.
269. Петрович В.В. Михайло Михайлович Кучінко – педагог, учений, краєзнавець. Науковий вісник Волинського національного університету імені Лесі Українки. Історичні науки. Ювілейний випуск присвячений 70-річчю М.М.Кучінка. За ред. С.В.Гаврилук. Луцьк:, «Вежа», 2009, с. 6.

270. Полное собрание русских летописей. Ред. А. А. Шахматов. Ипатьевская летопись. М.: Изд-во восточной литературы, 1962. Т.2. С. 239.
271. Полное собрание руських летописей Изданное по Высочайшему повелению Императорскою Археоргафическою Комиссиею. Том второй. Ипатьевская летопись. Издание С.Петербург, типография М.А.Александрова, 1908. с. 255
272. Природа Волинської області. За ред. К.І.Геренчука. Видавниче об'єднання «Вища школа». Видавництво при Львівському ун-ті ім. І.Франка: Львів, 1975, с. 8.
273. Пясецький В. Архітектурні стилі в забудові Луцька міжвоєнного періоду. Старий Луцьк : наук.-інформ. зб. ЛДІКЗ. Луцьк: ВМА «Терен», 2009. Вип. 5. С. 205–212.
274. Пясецький В. Вулиці і майдани Луцька: іст.-краєзн. довід. Луцьк: Вид-во Волин. обл. друк, 2005. 400 с.
275. Пясецький В. Луцьк. Старе місто. Книга 1: історико-краєзнавчі нариси. Луцьк: «Волинські старожитності», 2013. 336 с.
276. Пясецький В. Пройдімося давнім Луцьком : вибр. іст.-краєзн. новели і нариси. Луцьк: ПВД «Твердиня», 2012. 192 с.
277. Пясецький В.Е. Луцький замок. Історична довідка. Науковий архів ЛДІКЗ, ЛДІКЗ № 169; № 234.
278. Раппопорт П. А. Военное зодчество западнорусских земель X – XIV вв. Материалы и исследования по археологии СССР. Л.: Наука, 1967. №14. 241 с.
279. Раппопорт П. А. К вопросу о Плеснеске. *Советская археология*. 1965. № 4. С. 96-100.
280. Ратич А. А. Древньоруські археологічні пам'ятки на території західних областей УРСР. К. : Вид-во АН УРСР, 1957. 96 с.

281. Рогге Н. Г. Материалы для археологии Волыни. *Труды Третьего Археологического съезда в России, бывшего в Киеве в августе 1874 года*. Том 1. К., 1878. С. 161-169.
282. Рудецкий П.А., Баяк В.Г. Луцкий замок – оберіг Волині \\
Матеріали наукової історико-краєзнавчої конференції «Лицар
ордена культури», присвяченої 90-річчю від дня народження
Б.Г.Возницького. Рівне : Дятлик М., 2016. 218 с.
283. Сайчук Б.Т. Звіт про закладання шурфів на відрізьку Братського
храму. Науковий архів ЛДІКЗ, № 269.
284. Сайчук Б.Т. Історична довідка про археологічні знахідки у
Луцькому замку. Науковий архів ЛДІКЗ, № 115.
285. Сайчук Б.Т. Реконструкція плану забудови Луцького Окольного
замку на середину XVI ст. та її персоніфікація. Старий Луцьк.
Науково-інформаційний збірник. Луцьк: ЛДІКЗ, 1998, с.16-17
286. Сайчук Б. Т. До питання про локалізацію церкви Іоанна
Хрестителя на Луцькому Ринку. *Велика Волинь*: Матеріали III-ї
Міжнар. конф. Житомир, 1993. С. 146-147.
287. Сас П.М. Феодалные города Украины в конце XV – 60-х годах
XVI в. К.: Б.в., 1989. с. 31.
288. Сборник материалов и статей по истории Юго-Западной России.
Киев, 1916. Вип. 2. с. 51-53
289. Свєшніков І.К. Історія населення Передкарпаття, Поділля і Волині
в кінці III – на початку II тис. до н.е. К.: Наукова думка, 1974.
290. Словник-довідник археології. За ред. Н.О.Гаврилюка. Київ:
Наукова думка. 1996. 430 с.
291. Станиславский А.И. Планировка и застройка городов Украины. К.:
Б.в., 1971. С.169.
292. Старий Луцьк : Науково-інформаційний збірник. Вип. II Луцьк,
2005. 202 с.; Випуск IV Луцьк. 2008. 216 с.

293. Терський С. В. Звіт про роботу Волинської археологічної експедиції на території літописного Лучеська в 1992 році. Науковий архів ДКЗ у м. Луцьку, № 410.
294. Терський С. В. Лучеськ X-XV ст. Львів: Видавництво Національного університету «Львівська політехніка», 2006. 252 с.
295. Терський С.В. Археологічні звіти про роботу ранньосередньовічного загону з 1988 – 1991 рр. Архів ЛДКЗ. № 218, 336, 337.
296. Терський С.В. До питання про етапи розвитку соціально-топографічної структури Луцька у VIII-XIV ст. Екологія культури: історія, традиції, сучасність: Тези доповідей та повідомлень молодіжної конференції. Львів, 1990. С. 44 – 46.
297. Терський С.В. Звіт про роботу Ранньосередньовічного загону археологічної експедиції заповідника на території Старого міста та в його околицях. Луцьк; Львів, 1990. НА ІА НАН України. № 23573. 38 с.
298. Терський С.В. Історія археологічних досліджень та історичного краєзнавства Волині. Львів: Видавництво Національного університету «Львівська політехніка», 2010. 380 с.
299. Терський С.В. Лучеськ X-XV ст.: монографія. Львів: Видавництво Національного університету «Львівська політехніка», 2006. 252 с.
300. Терський С.В. Розвідки в околицях княжого Лучеська. Археологічні дослідження в Україні 1991 року. Луцьк: «Надстир'я», 1993. С. 19 – 28.
301. Терський С.В. Старожитній Луцьк у світлі археології. Старий Луцьк. Науково-інформаційний збірник. Луцьк, 1998. С. 28-36.
302. Терський С.В. Церкви та монастирі в структурі Великого Лучеська (XI- XIV ст.). Історія релігії в Україні. Тези повідомлень Міжнародного V круглого столу (Львів, 3-5 травня 1995 року). К., Львів, 1995. Т. 5. С. 21 – 23.

303. Терський С. В. До питання про етапи розвитку соціально-топографічної структури Луцька у VIII-XIV ст. *Екологія культури: історія, традиції, сучасність: Тези доповідей та повідомлень молодіжної конференції*. Львів, 1990. С. 44 – 46.
304. Толочко П.П., Вознесенская Г.А. Кузнечное ремесло. Новое в археологии Киева. К., 1981, 316 с.
305. Троневи́ч П.О. Луцький замок в історії України. Луцьк: «Волинська обласна друкарня». 2007. 200 с.
306. Троневи́ч П.О. Луцький замок. Луцьк: ДІКСОН, 2003, 167 с.
307. Троневи́ч П.О., Хілько М.В., Сайчук Б.Т. Втрачені християнські храми Луцька. Під ред. П.О.Троневи́ча. Луцьк, 2001, 15 с.
308. Філіпович М., Майборода О. Культурно-просвітницька діяльність у Волинській області 1944-1991 рр. Освітні традиції та «Просвіта» на Волині: до 75-річчя факультету історії, політології та національної безпеки Волинського національного університету імені Лесі Українки: колективна монографія. Одеса: Видавничий дім «Гельветика», 2022, С. 214-273.
309. Філіпович М.Б. Волинський ренесанс 1918-1939 рр. Літопис Волині: Всеукраїнський науковий часопис. Число 6. Луцьк, 2009. С. 37-43.
310. Філіпович М.Б. Громадсько-просвітницький рух на Волині в 1918-1939 рр. Науковий Вісник СНУ ім. Лесі Українки. Випуск 3 (328). Історичні науки. Луцьк, 2016. С. 44-50.
311. Філіпович М.Б. Луцька «Просвіта» 1918-1935 рр. Луцьк, 2007. 240 с.
312. Філіпович М.Б. Статутні документи Луцької повітової «Просвіти». «Просвіта» на Волині: минуле і сучасне. Збірник наукових статей, документів і матеріалів. Луцьк, 2001. С.81-92.

313. Фіцке Я. Важливі відкриття у замку Любарта в Луцьку. Археологічна спадщина Яна Фіцке. За заг. ред. Г.В.Охріменка. Луцьк: Видавництво Волинської обласної друкарні, 2005. 487 с.
314. Фіцке Я. Відкриття землянок ранньої лінійної кераміки у Луцьку. Археологічна спадщина Яна Фіцке. Луцьк, 2005. 487 с.
315. Флоря Б.Н. Две грамоты князя Любарта (о луцкой епископской кафедре в первой половине XIV в). Древнейшие государства Восточной Европы. 1998 г. Памяти чл.-кор. РАН А.П.Новосельцева. Отв. ред. к. и. н. Т.М.Калинина. М.: «Восточная литература» РАН, 2000. 494 с. ил.
316. Фотинский О.В. Волынь на XI АС в г. Киеве. Волынские епархиальные ведомости (часть неоф.), 1899, № 11-21.
317. Фотинский О.В. Волынь на XI АС в г. Киеве. Волынские епархиальные ведомости (часть неоф.), 1899, № 35.
318. Цинкаловський О. Княжий город Володимир: історико-краєзнавчі нариси. Луцьк: Надстир'я, 2000. 124 с.
319. Цинкаловський О. Княжий город Володимир: популярно-науковий нарис. Львів, 1935. 111 с.
320. Цинкаловський О. Кремінний скарб з Волині. Життя і Знання. Львів, 1933. Ч.3. С 77.
321. Цинкаловський О. Матеріали до археології Володимирського повіту. Записки Наукового Товариства імені Т. Шевченка. Львів, 1937. Т. CLIV. С. 183 – 240.
322. Цинкаловський О. На стежках української праісторії. Наше Слово. Варшава. 1970. 3 травня.
323. Цинкаловський О. Оборонні церкви Волині. Православний календар. Варшава, 1971.
324. Цинкаловський О. Перший міжнародний конгрес слов'янської археології. Наша Культура. Варшава, 1965. Ч. 10. С. 7-12.

325. Цинкаловський О. Розкопки оповідають про минуле. Наша Культура. Варшава, 1965. Ч. 5. С. 14 – 27.
326. Цинкаловський О. Стара Волинь і Волинське Полісся. (Красознавчий словник – від найдавніших часів до 1914 року). У 2 т. Вінніпег: Інститут дослідів Волині, 1984–1986. Т. 1 600 с. Т. 2. 580 с. 142.
327. Цинкаловський О. Старі митці та їх сучасні дослідники. Український календар. Варшава, 1971.
328. Цинкаловський О. Старовинні пам'ятки Волині. Торонто: накладом Товариства «Волинь», 1975. 124 с.
329. Чистович И. Очерки истории Западно-русской церкви. Санкт-Петербург, 1872, ч. 1. с. 172;
330. Шабала Я.М. До витоків історії міста Луцька. Минуле і сучасне Волині та Полісся. Луцька міська громада: історія, традиції, люди. Матеріали XXVI Волинської обласної наукової історико-красознавчої конференції. Луцьк, 2007, с. 5.
331. Шкоропад В.В. Звіт про роботу ВФ НДЦ ОАСУ в старій частині міста Луцька 2006 року (рятивні роботи на місці трасування стіни Окольного замку). Науковий архів АЛДІКЗ, № 493.
332. Шкоропад В.В. Звіт про рятивні археологічні дослідження на території Луцького замку по вул. Кафедральній, 1а, на об'єкті «Церква Іоана Богослова». Науковий архів Державного історико-культурного заповідника у місті Луцьку, № 495. 16 с, іл.
333. Шкоропад В.В. Звіт про рятивні археологічні дослідження на території Державного історико культурного заповідника міста Луцька по вул. Кафедральній, 23. Науковий архів Інституту археології НАН України, Ф29032. 8 с, іл.
334. Шкоропад В.В., Баяк В.Г. Охоронні археологічні дослідження в центрі міста Луцьк. АДУ, 2006-2007рр. Збірник наукових праць. К: ІА НАН України, Видавничий дім «Академперіодика», 2008 369 с.

335. Шкоропад В.В., Златогорський О.Є., Баюк В.Г. Про рятівні археологічні дослідження на території ДКЗ м. Луцьк по вул. Кафедральній, 23 у 2006 році. Старий Луцьк: Науково-інформаційний збірник. Випуск IV. Луцьк. 2008. 216 с.
336. Шкоропад В.В., Панишко С.Д. Про охоронні археологічні дослідження на давньоруській пам'ятці в с. Рованці Луцького району 2005 року. Наукові записки з проблем волинезнавства. I випуск. Зб. наук. ст. та матер. присвячений 45-річчю від дня народж. С.Д.Панишка. Упоряд. О.Є.Златогорський. Луцьк, 2008. 472 с.
337. Щербаковский Д.П. Фундушевая запись Любарта луцкой церкви Иоанна Богослова 1322 г.. Чтения в историческом обществе Нестора летописца. Киев, 1905. Кн. 18. Вип. 3-4
338. Экономическая оценка земель сельскохозяйственных предприятий Киверцовского района Волынской области (в разрезе хазяйств). Статистический справочник. Луцк, 1988, 34 с.
339. Экономическая оценка земель сельскохозяйственных предприятий Луцкого района Волынской области (в разрезе хазяйств). Статистический справочник. Луцк, 1988, 34 с.
340. Экономическая оценка земель сельскохозяйственных предприятий Рожищенского района Волынской области (в разрезе хазяйств). Статистический справочник. Луцк, 1988, 34 с.

ДОДАТКИ

Додаток А.

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ
АВТОРА ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Статті у фахових виданнях:

1. Баюк В. Селище Княжої доби на території урочища Гнідавська Гірка. *Науковий вісник Волинського національного університету імені Лесі Українки. Історичні науки.* №22. // За ред. С.Гаврилюк. Луцьк: «Вежа», 2009. Ст. 64-68.
2. Баюк В. Польові дослідження пам'ятки археології в урочищі «Куповаті» на околицях Луцька 2010 року. *Археологічні дослідження Львівського у-ту.* 2010. Випуск 13. Львівський національний університет імені Івана Франко. Ст. 309-319.
3. Баюк В. Волинська школа археології: історія та сучасний стан. *Літопис Волині. Всеукраїнський науковий часопис.* Число 10. Луцьк, ВНУ ім. Лесі Українки, 2011. Ст. 70-73.
4. Баюк В. Археологічний комплекс давньоруського часу біля с. Городище I Луцького району. *Літопис Волині. Всеукраїнський науковий часопис.* Число 12. Луцьк, СНУ ім. Лесі Українки, 2013. Ст. 5-12.
5. Баюк В. Дослідження Сокільського замчища. *Літопис Волині. Всеукраїнський науковий часопис.* Число 24. Луцьк, ВНУ ім. Лесі Українки, видавничий дім «Гельветика», 2021. Ст. 179-186.
6. Баюк В. Дослідження у внутрішньому дворі Луцької тюрми 2017 року. *Радянські репресії в Західній Україні у 1939-1953 рр. До 80-річчя розстрілів у Луцькій в'язниці : колективна монографія / за ред. Оксани Каліщук, Людмили Стрільчук, Миколи Кучерепа та Олега Разиграєва.* Одеса : Видавничий дім «Гельветика», 2021. Ст. 286-294

Статті в іноземних виданнях:

1. Баюк В. Обстеження району давньоруського городища Борисковичі у сезоні 2009 року. *Materialy i Sprawozdania Rzeszowskiego Ośrodka Archeologicznego Tom XXXI*. Rzeszów 2010. S. 123-127.

Наукові праці, які засвідчують апробацію матеріалів дисертації:

1. Баюк В. Луцький державний історико-культурний заповідник. *Енциклопедія сучасної України*. Том 18. К: Інститут енциклопедичних досліджень НАН України, 2017. Ст. 160-161.
2. Баюк В. Дослідження північного передмістя Лучеська у 2008-2009 роках. *Західне Полісся: історія та культура. Науковий збірник*. Випуск III. Редактор А. Українець. Рівне: Видавець О.Зень, 2009. 160 с.
3. Баюк В. Археологічні дослідження Луцька (історія і сучасність). *Краєзнавство: науковий журнал*. Київ, 2010. Ч. 1–2. С. 123-129.
4. Баюк В. Звіт про проведені рятівні археологічні дослідження у с. Шепель Луцького району Волинської області 2009-2010 років урочище «Вал» (посад) // *Науковий архів ІА НАНУ*, 2010. С.17-27
5. Баюк В. Нові матеріали досліджень передмість княжого Лучеська. *Одіссос. Актуальні проблеми історії, археології та етнології*. Вип. II. Одеса, 2010. С. 210-213.
6. Баюк В. Дослідження багатошарового селища біля с. Шепель. *Археологічні дослідження в Україні 2010 року*. К.-Полтава, 2011. С. 113-117.
7. Баюк В. Матеріали досліджень багатошарового селища біля с. Шепель на Волині. *Археологія: спадок віків: Матеріали Міжнародної наукової конференції студентів, аспірантів і молодих вчених / Голова редкол. В.Ф. Колесник – К., 2011. – 282 с.*

8. Баюк В. Дослідження посаду давньоруського Шеполя. *Археологічні дослідження в Україні 2010 року*. Ін-т археології НАН України. Київ-Полтава, 2011. С. 30-31.
9. Баюк В. Споруда козацького часу з Волині (спроба атрибуції). *Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. Збірник наукових праць*. Випуск 20. Частина I. Упор. О.М.Титова.-К, 2011. С. 213-217.
10. Баюк В. Споруда пізнього середньовіччя поруч з давньою дорогою Луцьк-Володимир-Волинський. *Наукові студії: Збірник наукових праць*. Історико-краєзнавчий музей м. Винники. Вип. 4. Львів: В-во «Растр-7», 2011. С. 39-43.
11. Баюк В. Г. Нові дослідження мікрорегіону Шеполя в басейні р. Сарни. *Волино-Подільські археологічні студії*. Випуск III. Пам'яті Ю.М.Малєєва (1941-2006) : Збірник наукових статей. Упорядники В.М. Конопля та О.Є. Златогорський. Луцьк : Волин. старожитності, 2012. С. 23-29.
12. Баюк В. Іконографія костелу Вознесіння Св. Діви Марії та кляштору Св. Домініка ордену домініканців у Луцьку. *Історія та сучасність православ'я на Волині: матеріали IV науково-практичної конференції*. Вол.єп. УПЦ, ВДС, Вид. відділ Вол. Єп.-Луцьк, 2013. С. 57-60.
13. Баюк В. Роботи на території Державного історико-культурного заповідника у м. Луцьку. *Археологічні дослідження в Україні 2013: Зб. наук. ст.* За ред. Д. Н. Козака. Київ: НАН України, 2014. С. 99-100.
14. Баюк В. Розвідкові археологічні дослідження на території комплексу Волинської духовної семінарії у Луцьку. *Церква – наука – суспільство*. Матеріали Дванадцятої наукової конференції (28–30 травня 2014 р.). Нац. Києво-Печер. іст. – культ. заповідник. К., 2014. С. 17-21.

15. Баюк В. Археологічні дослідження на території Державного історико-культурного заповідника у м. Луцьку у 2013 році. *Старий Луцьк: наук.-інформ. зб ЛДІКЗ*. Вип. X: Матеріали X ювілейної наук.-конф. «Любартівські читання» присвяч. 585-й річниці з'їзду європейських монархів у Луцьку (м. Луцьк, 22-23 трав. 2014 р.). Луцьк: Терези, 2014. С. 253-268.
16. Баюк В. Початки археологічного вивчення Луцька. *Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині*. 2022. Вип. 26. С. 342-349.

ВОЛИНЬСЬКА ОБЛАСНА ДЕРЖАВНА АДМІНІСТРАЦІЯ
 АДМІНІСТРАЦІЯ ДЕРЖАВНОГО ІСТОРИКО-КУЛЬТУРНОГО
 ЗАПОВІДНИКА У М. ЛУЦЬКУ

вул. Драгоманова, 23, м. Луцьк, 43016 тел./факс 72-34-32, код ЄДРПОУ 13347923
 E-mail: zamok.lutsk@ukr.net

№ _____

АКТ ВПРОВАДЖЕННЯ

результатів дисертаційної роботи *Баюка Віктора Геннадійовича*

«Становлення та еволюція археологічних досліджень

Луцька та його околиць»

за спеціальністю 07.00.01 – Історія України

Результати дослідження Баюка Віктора Геннадійовича дійсно використовуються у предметній роботі Адміністрації Державного історико-культурного заповідника у місті Луцьку.

Зокрема, напрацювання автора у сфері охорони і дослідження археологічної спадщини стали основою для розділу «Археологія» науково-проектної документації «Історико-архітектурний опорний план міста Луцька з визначенням зон охорони пам'яток культурної спадщини та меж і режимів використання історичних ареалів», який був затверджений Наказом Міністерства культури та інформаційної політики України № 242 від 01.04.2021 року а також розділу «Археологічна спадщина» і графічних додатків наукової документації «Генеральний план організації території Державного історико-культурного заповідника у місті Луцьку», затвердженого Розпорядженням голови Волинської обласної державної адміністрації № 511 від 19.08.2021 року.

Директор

Павло РУДЕЦЬКИЙ

ДЕРЖАВНЕ ПІДПРИЄМСТВО «НАУКОВО-ДОСЛІДНИЙ ЦЕНТР
«ОХОРОННА АРХЕОЛОГІЧНА СЛУЖБА УКРАЇНИ»
ІНСТИТУТУ АРХЕОЛОГІЇ НАН УКРАЇНИ
04210, м. Київ, просп. Героїв Сталінграда, 12, тел. (044) 337-59-27

Спеціалізованій вченій раді
Д 32.051.03

Волинського національного університету імені
Лесі Українки

АКТ ВПРОВАДЖЕННЯ

результатів дисертаційної роботи Баюка Віктора Геннадійовича
«Становлення та еволюція археологічних досліджень Луцька та його околиць»
за спеціальністю 07.00.01 – Історія України

Віктор Геннадійович Баюк працює у структурі Охоронної археологічної служби України Інституту археології НАН України від 2005 року по сьогоднішній час, пройшов шлях від молодшого лаборанта Волинської філії ДП «Охоронна археологічна служба України» до наукового співробітника Охоронної археологічної служби і керівника Волинської археологічної експедиції.

За цей час автором було проведено ряд археологічних досліджень за темою дисертаційної роботи у Луцьку та в його околицях: Крупі, Підгайцях, Полонці, Гіркій Полонці, Городищі-І, Боратині, Рованцях, Шеплі.

Результати досліджень впроваджені до наукового обігу шляхом формування та подання до Наукового архіву Інституту археології НАН України наукових звітів про проведені дослідження та публікацій у щорічнику Інституту археології «Археологічні дослідження в Україні». Не менш важливим є постійне впровадження результатів археологічних досліджень автором у загальноукраїнських та регіональних засобах масової інформації, що безсумнівно сприяє розвитку та поширенню історичних знань серед найширшого кола громадян.

Вважаю ступінь впровадження результатів дисертаційної роботи Баюка Віктора Геннадійовича цілком повним.

Директор

Олексій ПРОБИЙГОЛОВА

28 серпня 2023 р.